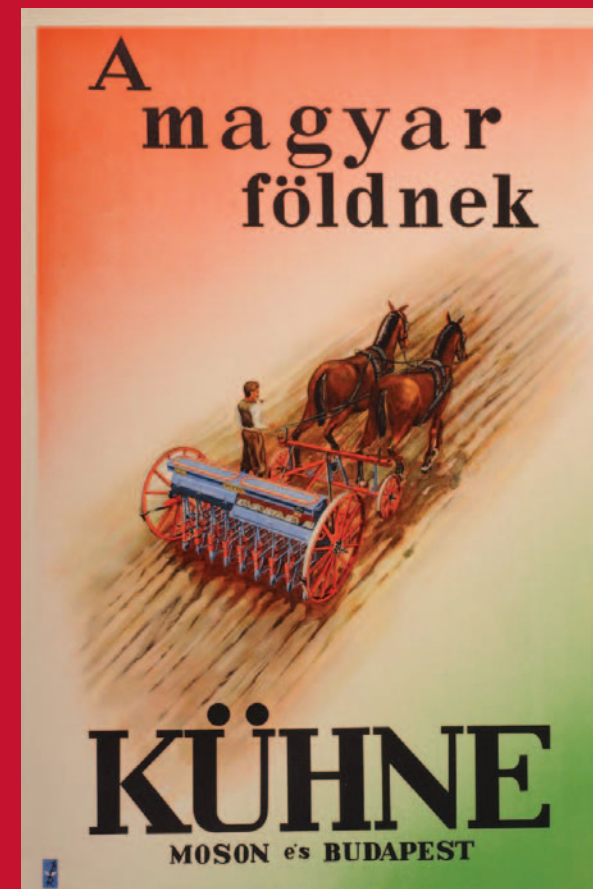

Nemzet és gazdaság

Ábrahám Barna, Eiler Ferenc, Andreas Etges,
Gaucsík István, Halmos Károly, Tóth-Bartos András
és Vári András tanulmányai

Bozsonyi Károly -
Horváth Zsolt -
Kmetty Zoltán
A Kádár-kori
hatalmi elit
az együttvadászási
szokások alapján

Ára 1250 Ft

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2012. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2012-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 48. *Az oszmán világ és Közép-Európa*
- 49. *Ipari munkások a 19–20. században*
- 50. *Kapcsolatok – hálózatok*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetők:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 10: *Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 34: *Házasság, honosság és öröklés Európában* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38: *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 40: *Lak-hatás a 20. században* (1000 Ft)
- 42: *Mesterségem címere... Hivatás és profesionalizáció* (1000 Ft)
- 43: *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44: *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45: *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46: *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOCH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, **Benda Gyula** Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Nemzet és gazdaság” című blokkunkat Vári András
és Klement Judit szerkesztették.

Olvasószerkesztő: Jung Eszter

Nemzeti
Kulturális
Alap

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: Plakát a Magyar Mezőgazdasági Múzeum,
Plakát- és Aprónyomtatványgyűjteményéből
„A magyar földnek KÜHNE” (MMGM PA 2008.4.1.)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

NEMZET ÉS GAZDASÁG

Vári András	Nagybirtok, paraszt és nemzet. Az 1919–1920-as közép-kelet-európai földreformok eszmei előfutárai a politikai-gazdasági közbeszédben	5
Andreas Etges	Gazdasági nacionalizmus: az Egyesült Államok és Németország összehasonlítása 1865/71–1914	30
Gaucsik István	Történelem és mítoszteremtés. Karcolat a „legelső” szlovák szövetkezetről	42
Halmos Károly	Empórium és impérium. Nacionalizmus az üzleti életben – Lánčzy Leó	61
Ábrahám Barna	Vagyonosodás és nemzetépítés. Az erdélyi román elit gazdasági törekvései a 19. század második felében	79
Tóth-Bartos András	Birtokpolitika Észak-Erdélyben, 1940–1944	101
Eiler Ferenc	A németek „számonkérése”. Társadalmi, gazdasági következmények Hartán, 1945–1959	126
Bozsonyi Károly – Horváth Zsolt – Kmetty Zoltán	A hatalom hálójában. A Kádár-kori hatalmi elit hálózati struktúrája az együttvadászási szokások alapján	157

KÖNYVEK

Szirácsik Éva (szerk.): Uradalmak kora.	185
– Kaposi Zoltán	
Richard Dennis: Cities in Modernity. Representations and Productions of Metropolitan Space, 1840–1930.	192
– Erdélyi Máttyás	
Demeter Tamás: A szociologizáló hagyomány. A magyar filozófia főárama a XX. században.	197
– Szűcs Zoltán Gábor	
Deák Ágnes: A koronás Wargha. Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában.	202
– Tarafás Imre	
Hannes Grandits – Karin Taylor (eds.): Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s-1980s).	207
– Marosy Júlia	
Szerzőink	211
Contents	213
Abstracts	215

In Memoriam Vári András (1953–2011)

Vári András, nagyra becsült kollégánk és barátunk egy évvel ezelőtt ajánlotta szerkesztőségünk figyelmébe a gazdasági nacionalizmus témáját, amit örömmel fogadtunk el. András a rá jellemző lendülettel meg is kezdte a szám előkészítését, de sajnos a szerkesztés későbbi szakaszában már nem számíthattunk élesszemű kritikáira és lényeglátó tanácsaira. 2011 augusztusában a Kolozsvárott rendezett Hungarológiai Kongresszuson külön szekciót szervezett e téma köré, amit egyben a tervezett szám kiinduló pontjának szánt. Az alábbi szöveg az ott elhangzott előadásának szerkesztett változata. Közlésével és a Korall 47. számával az ő munkássága előtt tisztelgünk.

Vári András

Nagybirtok, paraszt és nemzet

*Az 1919–1920-as közép-kelet-európai földreformok eszmei előfutárai a politikai-gazdasági közbeszédben**

„Those who exercise power always arrange matters so as to give their tyranny the appearance of justice”

La Fontaine, 1668¹

Az 1919–1920-ban induló kelet- és közép-európai földreformok történeti radikálisan eltérnek egymástól, nemcsak a megítélések, de a figyelembe vett adatok és források tekintetében is, sőt, hirtelen változásokat is szenvedtek. Mind a viszszatekintő történeti földdolgozásnál, mind az eseményekre való egykorú intellektuális reagálásnál szerepet játszhatott, hogy az úgynevezett földreform eszméje nagyon széles körben érintkezett más, bevett elképzelésekkel, igazolódni látszott egy bizonyos szellemi hagyomány különböző, más kérdések kapcsán megfogalmazott közhelyei, toposzai, „lines of argument” által. Nem felesleges szemügyre venni ezt az érvkézletet, időnként kitekinteni módosulásaira, az érvek egymással

* Az előadás szövege majdnem teljes hivatkozással maradt fenn Vári András hagyatékában, így a szöveg gondozóinak (Halmos Károlynak és Klement Juditnak) csak egy-két ponton kellett azt kiegészíteni.

¹ Motto, André Gunder Frank Official Website: <http://www.rrojasdatabank.info/agfrank/> (Utolsó letöltés: 2011. augusztus 11.)

való kölcsönhatásaira. Az már egy következő kutatás főladata, hogy ezek a változott féligazságok vagy hamisságok hatottak-e az adott történelmi helyzetben a reformok harcosaira és elszenvedőire. A történészekre, sajnos, láthatóan nem maradtak hatás nélkül.

SÖTÉTBEN MINDEN TEHÉN EGYFORMA: A KELET-EURÓPAI FÖLDREFORMOK ÉS A HARMADIK VILÁG REFORMJAI

A földreformokat a mai történelmi és gazdasági irodalom jelentős része öncélúnak, indoklásra nem szorulónak tekinti. Tipológiákat is aszerint alkotnak, hogy mennyire „radikális” a földreform: minél nagyobb százalékát osztják el a földnek, annál jobban tetszik.²

Szórakoztató lenne végigkövetni, hogy ennek az érvelési hagyománynak a történelmi ága és annak újabb, közgazdasági oldalhajtásai hogyan hivatkoznak egymásra a végtelenségig, amíg csak a tudományosság látszatát keltve ki nem szorítanak minden mást. Ehelyett azonban inkább szögezzük le az alapokat.

Miközben reprodukálják, sem a történészek, sem a közgazdászok nem hivatkoznak a 19. századi klasszikus társadalomtudósokra, illetve közgazdászokra, beleértve Marxot is. A viták és vizsgálódások mindkét ága alapértéknek tekinti a vagyoni egyenlőség valamilyen haladott fokát, sehol sem említve, nemhogy reflektálva az ezzel kapcsolatos konzervatív kritikai elgondolásokra. A két ág reprezentánsai, úgy tűnik, jobbára csak azért hivatkoznak egymásra, hogy az adott szakmában nem megdönthetetlen érvelésüket a szomszéd diszciplínából kölcsönzött tekintéllyel támogassák meg. Ennek megfelelően általában az összefoglalások kerülnek látókörükbe, monográfia szinte soha.

A közgazdászok ága 1949 óta jelentősen tovább differenciálódott, egyrészt a *dependency theory* neomarxista tudósaira (Sweezy, Baran, Gunder Frank), másrészt a dél-amerikai strukturalistákra (Prebisch, Furtado). Közös jellemzőjük, hogy a nemzetközi kizsákmányolás mechnizmusának részeként tekintettek a nagybirtokrendszerre, annak latifundiális-extenzív formájára. Mára a példátlan indiai és kínai sikerek, a nyersanyagszállító kartellek ereje és az iparosodott Japán darvadozása kapcsán ez az egész iskola erősen háttérbe szorult. Ez persze még nem ok arra, hogy ne lehessen használni koncepciójának egy-egy elemét.

1989 után egy újabb gazdasági iskola, a *transition economics* kapott lábra. Ez a politikának akarván tanácsot adni, igen sokrétű irányzat. Van olyan ága, mely a mezőgazdasági nagyüzemet annak parancsuralmi formájával azonosítja és azon medítál, milyen körülmények között lehet az üzemnagyság változtatásával („restructuring”) együtt mélyíteni a mezőgazdasági üzem piaci integrációját. Ugyanakkor itt is a „társadalmi feszültség” a fő érv, magyarul az erőforrásokkal nem rendelkezők irígysége a vagyonosokkal szemben, emellé keresnek

² Berend 1985.

aztán gazdasági érveket, s találnak is kettőt. Az egyik az, hogy a nagyüzem csak nehézkesen képes ellenőrizni a földeken dolgozó, a termelés sikerében nem érdekelt, a béréért csak a lehető legkevesebb fáradságot áldozó munkaerőt. Ezt az érvet már a felvilágosodás szerzői is használták a „jobbágyság” elleni harcukban.³ A másik, hogy a nagyüzem a földhöz viszonyítva állítólag aránylag kevesebb munkaerőt alkalmaz, mint amit a termelési tényezők relatív szűkössége indokolna. Ez egyrészt empirikusan bizonyítandó lenne, másrészt a pazarlás egy formáját jelentené. Nem látható be, hogy ha egyéb tényezők, más intézményes korlátok nem szorítják ilyen irányba, a nagyüzem miért térne el az erőforrások kombinációjának optimális arányaitól. Megemlítendő még, hogy egy-két agrárökonomus zavarbaejtő fesztelenséggel azonosítja a birtokot az üzemmel.⁴

Az 1900 utáni kapitalista Európával foglalkozó történész számára a harmadik világbeli példák, amelyekkel egyesek a földreform szükségességét, „közgazdasági megalapozottságát” igazolják, legalább két olyan sajátossággal rendelkeznek, ami kizárja az összehasonlítást a két színtér és periódus között. Az egyik, hogy itt, Közép-Kelet-Európában a legelmaradottabb vidékek is részei voltak a kapitalista üzleti életnek, legalábbis sokkal inkább, mint azt az antropológusok által a 20. század második felében a harmadik világ országaiban készített *community studies* mutatják.⁵ A másik, hogy a 20. század végi harmadik világban a bipoláris világrend mindig nyitva tartotta a nincstelének forradalmainak útját, akár kínai, akár indonéz vagy vietnámi változatban. Oroszország nem-balti területeitől és Romániától eltekintve ehhez hasonlót nem találni az 1900–1930 közötti Kelet-Európában.

A történészeknél a beszűkítés domináns formája térbeli: a legtöbb földolgozás nemzeti keretre szűkít. Ez különösen az 1948 utáni kelet-európai irodalomban föltűnő, hiszen mindenhol ugyanarra az elvi alapra hivatkoztak (Lenin, kiegészítve Kulischerrel), ami elvben megkönnyítette volna az összehasonlítást.⁶ Van egy-két, az egész kelet-európai térséget átfogó munka is, amely azonban egyrészt a kérdést annak közép-európai (német, osztrák), illetve dél-európai megfelelőitől teljesen elszakítva tárgyalja, másrészt figyelmen kívül hagyja a térségen belüli különbségeket.⁷ Az is előfordul, hogy az összefoglalások összefoglalója születik.⁸

Az egyik legjobban földolgozott korszak és téma, eseményisor a két háború közötti csehszlovák agrárpolitika, mely javarészt a szudétánemetek népszövetségi beadványai nyomán, azokat támogatva vagy kritizálva született.⁹ Ez az irodalom

³ Abrahams 1996; Goetz – Jaksch – Siebert (eds.) 2001.

⁴ Fertő 2001.

⁵ Ennek is megszületett a kritikája, bár nem lett többségi álláspont: Popkins 1979. Ellenkező nézőpontot képvisel: Scott, James Cameron 1976.

⁶ Kulischer 1928.

⁷ Dolmányos 1962; Gunst (szerk.) 1989.

⁸ Vaskela 1996; Roszkowski 1995.

⁹ A csehszlovák földreformot pozitívan értékelő álláspontra lásd: Menclová – Stoces 1966. A két háború közötti kritikákra lásd: Worliczek 1925; Detektor 1925; *Eingabe der tschechoslowakischen Minderheiten an den Rat des Völkerbundes, betreffend die Bodenreform* [ca. 1924]; Flöter 1930; Pekař 1923; Kaiser 1931.

egyben az egyik legelfelejtettebb is. A csehek és szlovákok esetében érthető e feledékenység. Azt, hogy a mai német irodalom egyáltalán nem idézi e meglehetősen alapos munkákat, nem is indokolva a kihagyást, szintén politikai okokból, a német politika vezeklési szakaszából kiindulva lehet magyarázni. A hetvenes évek végétől a német értelmiség, de a tudománypolitika és a kutatástámogatás is súlyt helyezett arra, hogy kampány folyjon a faszizmus minden aspektusától való szüntelen elhatárolódásért. A történelmi tudatban a faszizmusnak a *Sonderweg*-tézis segítségével a 19. századi német történelemre való visszavetítésével maximálisan kiterjesztették az önmegbélyegzést, a keleti területek német lakosságát ért tömeges megtorlásokról pedig szó sem eshetett. Mindez megnehezítette az 1918 utáni veszteseket sújtó tulajdonelkobzások elfogulatlan vizsgálatát, ilyen kísérletekre általában külföldiek vállalkoztak, ahogy egyébként a *Vertreibung* témáját is részben ők tartották napirenden.¹⁰

Attól, hogy egy témát politikai okokból háttérbe szorítanak, még nem biztos, hogy a politikai alkalmazkodást fölmondva az adott téma gyümölcsözően vizsgálható. Az úgynevezett földreformok kérdése azonban annyira mélyen meghatározza a két háború közötti államok megítélését, hogy a téma jelentősége, tétje miatt nemigen várható, hogy a kutatás saját medrében folyva eltakarítja az elfogultságok és felületességek hordalékát. Szükség van arra, hogy kiprovokáljuk, még ha csak portyázásokkal, vázlatos fölvetésekkel is, a téma újragondolását.

Ennek szolgálatában szeretném megkarcolni a bizonyosságot, hogy a földreform a gazdasági, illetve társadalmi fejlődés valamilyen általánosan érvényes parancsa lenne, visszahozva egyben a lehetőséget, hogy konkrét harcok eszközéül szolgált. Evvel azonban nem lehet megelégedni – a konkrét harcokban megfogalmazott gondolatok Közép- és Kelet-Európában meglehetősen régi múltra tekintenek vissza. Két földadat adódik tehát: egyrészt megfogalmazni az I. világháború utáni közép-kelet-európai földreformok jellemzőit, modelljét; másrészt visszakeresni a reformot a mai történelmi gondolkodásban is legitimáló, azt elfogadtató gondolati sablonokat.

A KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPAI FÖLDREFORMOK JELLEMZŐI AZ I. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A jellemzők négy főbb pontban foglalhatóak össze.

1. A magántulajdonnak az addigi történelmi léptékeket messze meghaladóan tömeges sérelme – ez a legalapvetőbb aspektus, nem is lehet, nem is szokták vitatni. A szokásos érvelési taktika az, hogy gyorsan átsiklanak felette. Amit a piacok befolyásolásának „rendes” eszközeivel (adó-, illeték-, hitelpolitika, vasút- és útfejlesztés) el lehetett érni, az nem tekintendő földreformnak. Nyil-

¹⁰ Miller 2003; Cornwall 1997. A németek elleni megtorlásokra egy amerikai zsidó újságíró szemével lásd: Sack 1993.

ván lehetnek az ilyen eszközök a földreform eszmei elődei (például a telepítési politika, illetve az ingatlan jelzáloggal való terhelhetőségének vagy föloszthatóságának állami törvénnyel való szabályozása). Ezek a magántulajdont nem sértő lépések ellenben, látjuk majd, költséges és lassan ható eszközök voltak. Viszont mivel az ingatlanbirtok a családi élettervek központi eleme, mely az egész társadalmi pozíció, az ehhez kapcsolódó tervek, eljárások alapjául szolgál, ezért ahogy maguk az emberek nemigen gyúrhatók át, az ingatlanvagyon-viszonyok is csak nehezen alakíthatók át. A definíció alapja, hogy földreformnak az nevezhető, ami átgázol a polgári tulajdon- és családmoddellen.

2. Az 1918–1920-as földreformokra jellemző a vegyes, többelemű ideológiai alapozás, a részben egymásnak is ellentmondó érvelési hagyományok, inkoherens koncepciók. Maga az indoklás gyengesége jelzi, szimbolizálja és üzeni, hogy vita nincs: az igazi közlésmód az erőszak nyelve. Hiszen nincs legitim földreform. A magántulajdon névleges vagy csak részleges ellenérték fizetésével történő tömeges kisajátítását sehogy sem lehet összeegyeztetni az európai magánjogi hagyományokkal. Ez akkor is igaz, ha a földreformot a népesség túlnyomó része elfogadja vagy akarja.

3. Minden földreformmal forradalmi végrehajtás párosult. Ezt tükrözik a technikai szabályok anakronizmusai, lényeges késései a törvényekhez képest, esetenként teljes hiányuk vagy az elkobzások foganatosítása a jogszabályok megjelenése előtt. A legjellemzőbb az, hogy maguk a megszülető jogszabályok is számtalan kivételes esetet vagy eljárást, illetve jogkört fogalmaznak meg. Ez utólag legitimálja az önkényt, ugyanakkor közli, hogy az önkény szándékolt, nem pusztán a helyzetből adódott.

4. A földreform időbeli elhúzódása, a regisztrációk, véglegesítések egész korszakok átnyúló késlekedése minden földreform közös vonása. Ez lehetne akár véletlen is, de mindenesetre olyan óriási hatalmat biztosított a politikai központnak, amiről az nem sietett lemondani. A véletlenül túl szisztematikusan igyekeztek fönntartani a földreform kapcsán a függőséget (például a földhöz juttattak fölötti ellenőrzéssel, a telepítések kapcsán vagy maradványbirtokokkal). A közigazgatási mindenhatóság és annak időben az egész korszakra való kiterjesztése indokolatlanul kevés figyelmet kap. A történeti irodalom nagyon gyakran csak a végeredményen vitatkozik, a kérdés ilyenkor az, hogy kinek hány százalék jutott, illetve maradt. Pedig maguk a jogi megoldások, azok végrehajtása éppoly beszédesek, mint a végeredmények. Jellemző egy államra a legfontosabb erőforrások újraelosztására irányuló közigazgatási tevékenység minősége. Mindenképpen tanulságos, ha például egy törvényszövegben visszamenőlegesen az akkor még létre sem jött „cseh-szlovák nemzet elleni durva vétség” indokával is ki lehet zárni valakiket a földjuttatásból, teljesen függetlenül attól, hogy ezt a rendelkezést hányszor alkalmazták.¹¹ Másrészt ezeket az aspektusokat azért is érdemes szem előtt tartani, mert a végrehajtás részleteire nézve olyan művekből is

¹¹ Kaiser 1931.

szerezhethünk információkat, amelyek az egész művelet eredményének legitimálására törekednek.¹²

A fentieket együtt véve figyelembe: az 1919–1920-as kelet-európai földreform tulajdonképpen permanens forradalomnak tekinthető. De voltak-e ennek előfeltételei?

A FÖLDREFORMOK ELŐFELTÉTELEI

A földreformnak nincs gazdasági jellegű előfeltétele. A vagyonelemek elvételét, illetve juttatását minden gazdasági helyzetben és szerkezetben igényelnék a juttattottak, ellenben meghiúsítanak a károsultak. Nincs olyan gazdasági helyzet vagy szerkezet, amely ne lenne érett a földreformra, illetve nincs, amely érett lenne rá. Nem létezik valamennyire is koherens közgazdasági igazolása a földreform szükségességének. Nyilván nem ilyen a nagybirtok állítólagos túlzottan extenzív gazdálkodására vagy munkaereje nehezen ellenőrizhetőségére való utalás sem.

Időnként elhangzik, hogy egyik vagy másik üzemi forma a hatékonyabb. Olyan megfogalmazással is találkozni, hogy a kisbirtok, illetve kisüzem, vagy fordítva, a nagyüzem piaci kötődése erősebb, azt implikálva, hogy fejlődőképesebb is. Ehhez először azt kell hozzáfűzni, hogy az 1930-as évek előtt csak kivételesen adódnak olyan adatok, amelyek e kérdésekre fényt vetnének, ezeket maximum egy-egy közép-európai kistrégió százas nagyságrendű csoportjaira dolgozták föl a századforduló különböző német doktori disszertációiban. Aztán arra is utalni kell, hogy az egyes üzemformák hatékonyságát még csak-csak meglehetne empirikusan közelíteni, de ez nem biztos, hogy igaz a másik tényezőre. Vagyis éppen a leggyakrabban hangoztatott gazdasági érv, hogy a kis-, vagy fordítva, a nagybirtok, illetve -üzem alkalmas igazán a kommercializált termelésre, a piacba való minél mélyebb és teljesebb betagozódásra – nos, ez nem biztos, hogy egyáltalán vizsgálható egy-egy üzem, egy bizonyos üzemi forma vagy nagyság szintjén. A rendszerintegráció mélysége és ereje éppen az egész rendszert jellemzi, nem az egyes részeit.¹³

¹² Mitrany 1930: 120–136. Mitrany szerint a földreformot területileg eltérő tartalmú rendeletek szabályozták, nem pedig törvény, de Erdélyben a kisajátítás végrehajtásának már a rendelet megjelenése előtt nekiláttak a helyi szereplők. A rendelkezések tág teret hagytak a helyi önkénynek, Erdélyben még annál is tágabbat, mint máshol, s végül a földreform-rendeletek figyelmen kívül hagyták a parasztok érdekeit. Mitrany könyve más helyén tagadja, hogy az említett sajátosságok következményeként a magyarok rosszul jártak volna, vagy a román politika ezt akarta volna elérni. Sőt, reprodukálja a korabeli román vádakat, miszerint a végrehajtási káosz is csak a magyaroknak volt jó, mert megvesztegethették a demokratikus román szerveket. Mitrany 1930: 211–219.

¹³ Lássunk egy példát a csúsztató és szakszerűtlen érvelésre:

„Noch in den ersten Jahren der Republik wurden nur drei Prozent des gesamten Ackerbodens von beinahe einem Drittel aller landwirtschaftlichen Betriebe bewirtschaftet – dagegen bestellten 0,5 Prozent aller Betriebe beinahe ein Fünftel des gesamten landwirtschaftlich nutzbaren Bodens. 1921 verfügten 14 der größten Güter in der CSR über 11,3 Prozent dieser Flächen,

Bár hosszabban is sorolhatnám az ellenérveket, lemondok róla, hiszen azokat az érveket, amelyekre e kritikai észrevételek vonatkoznak, az alkalmazók sem fejtik ki. Bizonyítani pedig annak kellene, aki állít valamit. Összességében a földreformokat kikövetelő vagy azokat megkönnyítő, megalapozó gazdasági előfeltételek hiányát konstatálhatjuk.

Kérdés ugyanakkor, szóltak-e társadalmi érvek mellette? A válasz attól is függhet, mit tekintünk társadalmi érveknek. Nehéz ezeket különválasztani a későbbiekben bemutatandó, a földreform legitimálását segítő toposzoktól. Itt most azokat az érveket tekintjük át, amelyek az egész társadalmi rendszer valamilyen minősítésével kapcsolatban foglaltak állást a nagybirtokrendszerrel szemben, beleértve annak fölszámolását.

Ilyen jellegű érveket Magyarországon olyan értelemben hoztak föl a nagybirtok fölszámolása mellett, hogy az a parasztság elnyomódását, elszegényedését, illetve a népszaporulat csökkenését okozza. Hasonló eszmefuttatások ma is olvashatók, legnagyobb virágzásukat valószínűleg a két háború közötti parasztpártok, a román ʒaranizmus vagy a magyar népiesek körül találhatjuk.¹⁴

1918 előtt viszont nem ez volt a többségi nézet. A német „katedraszocialisták” más irányban gondolkodtak. Tanításaik elterjedtek Ausztriában, Magyarországon, a Baltikumban és Romániában is, tekintve, hogy egy sor jelentős tanítványuk volt ezekben az országokban, munkájukat az akadémiák és szakfolyóiratok referálták.¹⁵ Ugyanennek a csoportnak a cseh és lengyel gazdasági-államtudományi gondolkodásra gyakorolt hatását egyelőre nem ismerem, de van arra mutató jel, hogy Csehországban is ismerték nézeteiket.¹⁶ E „katedraszocialisták” tehát a mezőgazdaság elnyomódásáért a tőkés rendet tekintették felelősnek, s külön kritizálták az agrártermelőknek az agrártermelés lényegi sajátosságaival összeegyeztethetetlen módon hitelező, ezért egyre növekvő eladósodást generáló banktőkét.¹⁷ Éppen az ilyen „katedraszocialista” eszmékkal való harcban születtek a liberális nacionalista Beksics Gusztáv elgondolásai arról, hogy a nagybirtok a bűnös az alacsony népszaporulatban.¹⁸ A tézis maga már akkor is tarthatatlan volt, Beksics tudományos módszereit, adatkezelését több mint kalandosnak kell

wobei »nicht unbedeutende feudale Wirtschaftsformen [...] noch nach dem Ersten Weltkrieg zu finden« waren, die den Fortschritt auf dem Agrarsektor zu beeinträchtigen drohten. Dazu kam, daß ca. ein Drittel der landwirtschaftlich nutzbaren Fläche, die zu den Großgrundbesitzungen gehörte, verpachtet war. Es herrschte allgemein Konsens, daß diese Zustände geändert werden mußten. Selbst die Kritiker der Bodenreform räumten ein, daß eine Revision der Bodenbesitzverhältnisse nach dem Ersten Weltkrieg unausweichlich gewesen sei.” Balcar 1998: 401.

¹⁴ Gollwitzer (Hrsg.) 1977.

¹⁵ A magyarországi hatásra lásd: Vári 2009. Az irányzat romániai hatását dokumentálja, hogy 5–6 doktori mű is született az 1914 előtti két évtizedben, amelyet román szerzők a román agrárállapotokról Conrad, Fuchs és Schmoller vezetésével írtak. Úgy tűnik, Berlin legalább olyan fontos volt a románok számára, mint Bécs.

¹⁶ Lorenz von Stein harminc évig, 1890-ig működött Bécsben, 1868–1874 között pedig Schäffle is ott dolgozott, a csehek tehát nehezen kerülhették ki ezeket a gondolatokat.

¹⁷ Vári 2009.

¹⁸ Beksics [1896. – Szerkesztői kiegészítés.]

tekinteni. Az 1918 előtti magyar elit hamar diszkontálta a termékeny szerzőt, de nagybirtokellenes nézeteinek túlélést biztosított egyrészt a századforduló radikális szociológiája, később pedig a népies mozgalom.

A magyar radikálisok egyik képviselője, Ágoston Péter egész tanulmányt szentelt annak sajátosan moralizáló bemutatására, hogy a nagybirtokok a honfoglalástól kezdve mindig erőszakon és igazságtalanságon alapultak. Könyve végén közgazdasági kitekintésre ragadtatta magát:

„Századokon keresztül a nép jogtalan tömegével szemben a 10–15 nagybirtokos-család áll. A másutt ugyanakkor már nagy szerepet játszó kis- vagy középbirtokos majdnem ismeretlen. A XVI-ik század előtt a kisbirtokosok kezén nincs több, mint a területnek 5–6%-a. Ettől az időtől kezdve aztán a kisbirtokos elem állandóan nő a családok osztozkodása és a jobbiztonság növekedése folytán, de meg azért is, mert ettől kezdve mégis ki tudtak annyit hozni az ingatlanból, a mennyi egy család eltartására elegendő. Pedig a nagybirtok az országok gazdasági fejlődésének előmozdítására nem alkalmas, mert 1. elsorvasztja a gazdasági tevékenység legfőbb rugóját: a nagy igényűséget; 2. mert akadályozza a tömegek önálló gazdasági tevékenységét; 3. mert kis eredményekkel is megelégszik; 4. mert a nagy fogyasztást nem segíti elő.”¹⁹

Ágoston „nagyigényűség (!) kontra nagybirtok” tézisét nem lehet tudományos stílusban minősíteni. Mindössze arra kell utalni, hogy az angol termelést, amely éppenséggel nem a gyarmatok kirablásából, hanem a bővülő belső piacon, a belső fogyasztáson izmosodott meg, nem akadályozta a fejlődésben a közép-európaihoz tulajdonszerkezetében igen hasonló nagybirtokrendszer.

A magyar századforduló radikális gárdájától nem volt idegen az elvont, elméleti társadalomépítő tervezetés. Ennek keretében Dániel Arnold a hűbéri nagybirtokot kívánta lebontani, s helyére a szövetkezett parasztság modern nagybirtokrendszerét állítani.²⁰ Jóllehet mennyiségre messze nagyobb súlya volt a nagybirtokellenes szövegeknek, az ellenoldalon nem kisebb tekintély lépett föl, mint Leopold Lajos.²¹ Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy még a nagybirtokellenes álláspont képviselői sem terveztek, javasoltak semmilyen kényszerintézkedést: a verbális radikalizmussal, a megbélyegző, provokáló kijelentésekkel szembeállítva furcsán veszi ki magát az agrárprogram hosszas pontsorozatának visszafogottsága.²²

Más a helyzet a szociáldemokrata mozgalmak különböző ágaival, amelyekre itt nem térnék ki. Nem mintha érveik nem lennének eléggé „rendszerszintűek”, de csatlakozom azokhoz, akik az ilyen gondolatok eseményekre gyakorolt hatását marginálisnak gondolják.

Végezetül megjegyzendő, hogy minden „társadalmi” jellegű érv közül a kiemelkedően leggyakrabban alkalmazott a leggyengébb, eszerint a nagybirtokrend-

¹⁹ Ágoston 1913: 287.

²⁰ Dániel 1906.

²¹ Leopold 1906; Leopold [1907. – Szerkesztői kiegészítés.]

²² Dániel 1906: 46–48.

szer nem összeegyeztethető a demokráciával. Egyrészt nem világos, hogy a nagy ingatlanvagyon befolyása mennyiben destruktívabb, kártékonyabb az egyéb nagy vagyonokénál, például a nagy bank- vagy ipari tőkénél, esetleg a koncentrált gazdaságigazgatói (menedzseri) hatalomnál. Másrészt a jelszó figyelmen kívül hagyja, hogy a demokrácia elmélyítése, a földreform során kreált kisegyszteneciák, mint látni fogjuk, jogilag és közigazgatásilag is megalapozott évtizedes függősége az állami hivataloktól olyan módon torzítja el a „demokratikus” politikában való részvétel esélyeit, ami legalábbis nem jobb az előző állapotnál.

Földreform-előfeltételeinken végigtekintve és gyengeségüket konstatálva megállapíthatjuk, hogy valójában csak politikai jellegű előfeltétele van a földreformnak: az ingatlanbirtokos népcsoport, osztály, etnikum védtelensége. Ennek az előfeltételnek a bekövetkezése „normális”, azaz a 19. századi békeidőben kizárt volt, a polgári államok teljes erővel védték a tulajdont, még ha zsidó, bergengóc stb. kézen volt is (vö. a magyar reakciót az 1883–1884-es antiszemita hullámra).²³ A csőcselék demokratizmusára való reakcióban országonként jelentős különbségek mutatkoztak, éppen a szerint, mennyire tekinthetők polgárosultnak az illető államok. Az utcai antiszemizmussal való szembenállás sehol nem zárt ki olyan elmékedéseket, amelyek a mai politikai korrektség kultúrájában egyértelműen antiszemitanak minősülnének. Viszonylag széles és hatékony egyetértés nyilvánult meg azonban az itt vizsgált aspektusban, a tulajdon védelmének mindenféle válogatás nélküli fenntartásában a Habsburg Monarchiához és a Német Birodalomhoz tartozó országokban. Ebben az aspektusban ugyanakkor a régi Oroszország és Románia teljesen más minőséget képviselt.

Az 1920 után a papíron a békeszerződések részét képező kisebbségvédelem sehogy sem valósult meg, többször át sem ültették a helyi jogba, és nincs rá példa, hogy vagyoni-gazdasági jellegű panasz sikerrel járt volna a Népszövetség illetékes bizottsága előtt.²⁴ Ez a kisantra teljes szélességében jellemző, minden ügyben megnyilvánuló makacs ellenállás önmagában megemeli a tétet, hiszen nincs más lehetőség, mint konstatálni, hogy vagy az új államok, vagy kisebbségeik képtelenek voltak a polgári rend alapján való politikai működésre. Az is közhely, hogy a totális uralomra törő politikai rendszerek lényegükönél fogva igénylik az ellenséget, aki ellen mozgósíthatnak. Ezért már a földreform propagandaszövegei, a tárgyról szóló politikai vita fogalmai, jelzői stb. sem mellékesek, nem véletlen incidensek. Ha konstatálható, hogy a földreform, illetve az elkobzott földeken azt követően végrehajtott telepítések etnikai szempontok alapján történtek, jó okunk van kétségbe vonni a rendszer demokratizmusát, bármilyen humánus filozófiát hirdessen is annak vezéralakja.²⁵

Földreform tehát elsődlegesen ott következik be, ahol a területek, az ingatlanok idegen, az ott lakókat ellenségnek, vagyonukat újra elosztandónak tekintő állam megszállása alá kerülnek. Ezzel a hatással együtt járhat egy másik tényező

²³ Kövér 2011.

²⁴ Balcar 1998; Brügel 1967: 145, 537–539.

²⁵ Simon [2005. – Szerkesztői kiegészítés.]

is, az állami hatalom lebomlása, a polgári jogrend megingása, amely a világháborúból hazatérő demoralizált, rabló-lázadó katonatömegek formájában több országban jelentkezett, beleértve például Ausztriát vagy Olaszországot is. A kettő nyilván össze is kapcsolódhat.

Van azonban a gazdaságnak és politikának egy sajátos érintkezési területe, ahol helyenként és időnként erősen érvényesült egy, a fentiekkel ellenkező irányú, a földosztásokat kizáró elvárás: a közellátás kérdése. Azokban az országokban és történelmi helyzetekben, ahol a közellátás biztosított volt, rendelkeztek tartalékokkal és nem voltak nagyarányú szállítási vagy exportkötelezettségeik, végbemehettek nagyobb arányú társadalmi-gazdasági kísérletek. Ebben az értelemben szimbolikus, hogy a prágai forradalom első napján a központi gabonarakárokat foglalták el. Evvel szemben az éhező Ausztria, vagy az 1920-ban szintén gabona- és lisztimportra szoruló, azon túl pedig nyers- és fűtőanyagait csak folyamatos gabonaexporttal kitermelni képes Magyarország, ha nem akart ellátási katasztrófát, nem nyúlhatott hozzá a mezőgazdasági üzemszerkezethez. Itt tehát nem az esetleges távolabbi, hanem a közvetlen és azonnali kihatások gátolhatták a földreform-politika elindítását.

A FÖLDREFORMOK TÖRTÉNETI EGYEDISÉGE ÉS ETNIKAI VONATKOZÁSA

Megállapíthatók-e különbségek az egyes földreformok között létrejöttük történelmi körülményei, sajátosságai alapján? Hogyan viszonyultak ezek a sajátosságok a földreformok fönt vázolt gazdasági lényegéhez? Ha sem a gazdasági fejlődés, sem a konkrét, változatosan meghatározott történelmi-politikai körülmények nem egységesek, akkor mi indokolta a reformok során követett eljárások hasonlatosságait?

Rekonstruáljuk a helyzet alapvonásait, amelyben a földreformok létrejöttek. Ennek ugyanis csak egyik, különös fontosságú megengedő föltétele volt az állami politikai hatalom földindulásszerű átalakulása. Hiszen az átalakulás megengedte ugyan a reformot, de nem tette föltétlen szükségessé. Mik lehetnek tehát a korabeli motivációk és korlátok?

Biztosan korlátot jelentettek már a kortársak számára is a reform gazdasági következményei. Annak megállapítására, hogy a földreform gazdasági sikeressége a kortársak számára sem lehetett magától értetődő, segítségül hívhatjuk egyrészt az egykorú aggregált teljesítményindexeket, másrészt a korabeli úgynevezett szakmai közvéleményt. Az egykorú teljesítményindexek, statisztikai mutatók persze soha sehol nem lettek megbontva „reformot elszenvető” és „reformtól megkímélt” mezőgazdaságra, noha sehol nem osztották újra a földek teljes egészét. Ennek ellenére egyértelmű, hogy a reform alatt és után az agrárszektorok maximális teljesítménye a stagnálás, rosszabb esetben a hanyatlás volt. A korabeli szakmai közvélemény minden országban azonnal reagálva szenvedélyesen és részletezően kritizálta a reformot. Ezek a gazdasági érveket fölvonultató szövegek

sem tekinthetők azonban valamilyen elfogulatlan ítélkezés termékeinek, hiszen a szakemberek létalapja alapvetően a nagybirtok volt, mivel az agrárszakemberek professzionalizációjának folyamata a nagyüzemhez kötődött. A reformot kritizáló, korlátozni, szelídíteni akaró szakemberek között ugyanakkor szinte mindenhol megtalálhatóak az államnemzet pozicionált képviselői is. Ehhez képest sajátos mai történelmi teljesítmény, amikor éppen ezeket az agrárszakmai szövetségek által előterjesztett kompromisszumos javaslatokat, amelyek az állami erőszakkal kicsikart átalakítás kárait akarták csökkenteni, mint a reformok szükségességének elismerését, legitimálását értékelik.²⁶ Hasonlít ez ahhoz, mint ha a polgári jogban a kárt szenvedett fél kárelhárítási munkáját mintegy a neki kárt okozó tettebe való utólagos beleegyezésként értékelnénk.

Azt tehát az egykorú politikusok is tudták, hogy a reform kisebb-nagyobb mértékben tönkre fogja tenni gazdaságukat.²⁷ Ezzel szemben a vezetők (például a román király vagy Masaryk) már az 1918 végi helyzet kialakulása előtt leszögezték a földreform szükségességét, vagyis az nem egyszerű reakció volt az 1919-es kritikus évben egész Közép-Európában hatalmasan megnőtt tömegnyomásra.²⁸ Az ideológiai komponenseket tárgyaló következő fejezetben részletesebben szólok majd e politikai opció létrejöttét megkönnyítő ideológiai elemekről, például a katolikus egyházzal való éles szembenállásról vagy az (ál)naiv parasztoromantikáról, alapvető okként azonban azt kell látnunk, hogy a különböző helyzetű vezetők nyilvánvaló plusz legitimitást reméltek az intézkedéssorozattól.

A történészek – hagyományaitól vezetve – az egyes országok sajátosságait hangsúlyozzák, az egyes földreformok sajátos, egyedi geneziséjét emelik ki. Ez nyilván szükséges. De figyelemre méltó, hogy bár a földreform szükségességéről szóló korai nyilatkozatok meglehetősen eltérő politikai színtereken hangzottak el, mégis univerzális szükségre utaltak.

Úgy néz ki, mintha a konkrét helyzetektől részben függetlenül közös akarat nyilvánult volna meg a földreformtervekben, s ha ez igaz, akkor megkérdőjeleződni látszik az, hogy a földreformok kárvallottjai partikuláris sajátosságaik miatt kerültek a célkeresztbe. Igaz ez elsősorban a nemességre, illetve az arisztokráciára, akiknek kezén a polgári átalakulás lezárultával is tekintélyes birtoktömeg maradt. A hagyományos arisztokrácia viszonya az új hatalomhoz nagyon különböző volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia cseh és lengyel konzervatív arisztokráciája mindig a tartományi önállóságért harcolt. A lengyeleknél 1919-ben kézenfekvő lehetőség volt az arisztokrácia legitimáló erejének kihasználása. A németül beszélő cseh konzervatív nagybirtokosok a dualizmusban a cseh államjogi érvelés legfontosabb támogatói voltak, hozzájárulásaikból építették a cseh társadalmi-politikai mozgalmak alapjait.²⁹ A baltikumi lutheránus német kultúrájú nemesség, noha szintén voltak érdemei a jobbgyságból való kilábalásban és a balti polgári

²⁶ Puttkamer [2005. – Szerkesztői kiegészítés.]

²⁷ Lásd Vladislav Brdlik érvelését: Balcar 1998.

²⁸ Berindei 1989: 199.

²⁹ Glassheim 2005.

társadalmak megalapozásában, nagyobb távolságra volt az új politikai erőtől, mint lengyel vagy cseh társai. Végül az erdélyi magyar birtokosok, akár katolikus, akár protestáns hiten voltak, nemigen találhattak csatlakozást a román bevonulókhoz, nekik csak az ellenzék szerepe juthatott. A széles paletta közös vonása ugyanakkor, hogy lényegében mindegyik arisztokrata csoport egyforma elbánásban részesült, vagyis elkobozták a vagyonát. A csehszlovák esetben már 1923-ban elhangzott csehszlovák oldalról, hogy az arisztokrácia ellenségge tétele a gazdaság mellett fölöslegesen gyengítette a rendszert is.³⁰ De ez a post festa kritika az események befolyásos résztvevőinek tollából nem tette föl a legfontosabb kérdést: miért nem nyert teret ez a differenciáltabb álláspont 1918–1919-ben egyik győztes kisállamban sem?

Némileg másként áll a helyzet a másik, és egyben a földreformok kapcsán tapasztalható legföltűnőbb egyöntetűséggel. Arról a jelenségről van szó, hogy a győztes államokban már az 1919-es forradalmi mozgalmakat megelőzően, az ingatlanforgalmat befagyasztó vagy a kisajátításokat elindító első törvények, rendeletek és az azokat értelmező nyilatkozatok kapcsán tapasztalható a nemzetiségek ingatlanvagyonának elkobzására irányuló szándék. A magam részéről a korabeli irodalomtól némileg eltérően kevesebb súlyt fektetnék arra, hogy mit mondott vagy mit nem mondott ennek vagy annak az állami szervnek a képviselője. Ehelyett abból is ki lehetne indulni, hogy a törvényszövegek olyan részei is nyilvánvalóan diszkriminatívak voltak, ahol nem szerepelt ethnonímia, például a „német” vagy a „magyar” szó. Például alapul véve azt a cseh történelemértelmezést, miszerint Fehérhegy után a németek elvették a lázadó cseh demokraták földtulajdonát, az 1919. április 16-i elkobzási törvény 9. §-a, amely kimondta, hogy a „jogosulatlanul szerzett birtok” kárpótlás nélkül elkobzandó, csak és kizárólag a németekre vonatkozhatott, még ha sehol a törvényben nem utalnak is „német birtokokra”. Másrészt, amikor a legyőzött nemzetek képviselői az állami közigazgatásból ki voltak zárva, a közigazgatási teljhatalom önmagában véve is teljes kiszolgáltatottságot jelentett a legyőzött népeknek, külön büntetőtörvény nélkül is. Ezt a kortársak is tudták.

Erkölcsi értelemben nehezen vitatható, hogy egy demokráciának nemcsak az állampolgárok egyik osztályának jogait kellene biztosítania, a másik osztályt pedig páriaként kezelnie. Politikatörténeti szempontból viszont helytálló a csehszlovák földreform és a köztársaság demokratikus jellegét állító mai német baloldali historikusoknak az az érve, hogy a legyőzött nemzeteket többek között azért sem lehetett bekapcsolni a földreform kidolgozásába, mert ellenségesen álltak szemben az új hatalommal. A németek például, miután a csehszlovák hadsereg nehézfegyverekkel lőtte szét a szudétanémet autonómiáért tüntető fegyverteleneket, még kevésbé érezték magukat csehszlováknak, mint azelőtt, hogy a románok erdélyi bevonulásáról, vagy az 1919-es temesvári levonteperről ne is szóljunk. Olyan kiemelkedő fontosságú figurák – mint amilyen a csehszlovák földhivatal első embere, Karel

³⁰ Pekař 1923. A Baltikumra lásd: Hamilkar von Folkersahm példáját.

Viškovsky volt – németellenes programját, amit a korabeli német irodalom önleplezésként értékelt, egyes historikusok úgy próbálják ellensúlyozni, hogy az úgynevezett forradalmi parlament idevágó bizottságainak tárgyalásait rekonstruálják.³¹ Ezzel azt hangsúlyozzák, hogy a konkrét rendelkezéseket megalapozó parlamenti bizottsági vitákban általában említést sem igen tettek a németekről vagy a magyarokról. Az álláspontok a szociáldemokrata radikális kisajátítást követelő álláspont és a mérsékeltebb agrárpárti között alakultak, a kompromisszumok pedig ismételten a törvények megfogalmazásainak elmosásából, a döntések elnapolásából vagy lebegtetéséből álltak.³² Mindezek miatt a törvényes normával szemben fölértékelődött a végrehajtás maga és szerveinek működése.

A végrehajtási mechanizmus és a végrehajtó szervek térnyerése a törvényi szinten megfelelő részletességgel szabályozott, bíróság előtt perelhető jogokat adó intézményekkel szemben általában sokkal kedvezőtlenebb volt a kisebbségek számára, ahol csak nem volt teljesen korrupt a bírászkodás. Ez a korabeli közvélemény számára is ismert tény volt. A vázolt eltolódás például a csehszlovák folyamatokban még akkor is a kisebbségek súlyos sérelmét jelenthette, ha nem jelölték volna meg célpontként őket. Azt a lehetőséget nem is mérlegeljük, hogy a kisebbségellenesség annyira magától értetődő lett volna, hogy nem is kellett kimondani. Ha tehát elfogadjuk azt az érvelést, miszerint a földreform kapcsán a súlyos sérelmekre vezető sajátosságok mintegy a csehszlovák politikai elit beharcaiának eredményeként, nem pedig német- és magyarellenes keresztes hadjárat részeként alakultak ki, mit változtat ez a lényegen? Ha csak mintegy mellékhatásként is ki lehet a nemzetiségek vagyonát sajátítani, akkor az nagyobb „örömré” kellene, hogy okot adjon, mintha ez egy erre irányuló operáció keretében történik? Vagy ez éppen azt igazolja, hogy az adott határok és az „ősbűn” alapján csak a győztes állam más belső szerkezete, a nemzetiségek autonómiája lett volna képes a védtelenek vagyonának biztosítására?

Leszögezhetjük, hogy a történelmi individualizáló látásmódot az adott probléma összefüggésében többszörösen is fölülírják a földreformok társadalom- és gazdaságtörténetét az egész térségben egységesítő tényezők. A földreform ellen hatott, legtöbbször nagy erővel, a közellátási probléma. Mellette hatott viszont az új területek idegen népeinek politikából való kizárása vagy kívülmaradása. Legnagyobb erővel valószínűleg az hatott azonban mellette, ami ekkor egész Európában napirenden volt: az állami kompetenciák radikális kiszélesedése, a „szakmapolitikák” elburjánzása, komplex és költséges társadalom- és gazdaságpolitikai feladatoknak a közigazgatás kezére adása, amittől a háború előtti, a parlamenti életre koncentráló államvezetés visszariadt volna.

Szimptomatikus, hogy az egymásnak feszülő nagy erők különböző szinteken hasonló eredményeket produkáltak. Švehla és a csehszlovák szocdemek és szocialisták harcának kimenetele az lett, hogy a legtöbb kérdés elvi törvényi

³¹ A szudétanémet történet érdekes módon hiányzik az összefoglalókból.

³² Balcar 1998.

szabályozását vagy elmulasztották, vagy kifejezetten a végrehajtó szervekre ruházták. Ez nem teljesen különbözik attól, amit nálunk Nagyatádi és Rubinek harca eredményezett.³³ Közös volt az is, hogy az uralkodó elitek ezen a módon anélkül büntethettek, illetve jutalmazhattak, hogy *expressis verbis* színt kellett volna vallaniuk, kit szeretnek és kit nem. Az, hogy a politikai mechanizmusok az éles konfliktusok megoldását igyekeztek átvinni a parlament és a törvényszövegek szintjéről a közigazgatás szintjére, nem a kisantant sajátossága, hanem a parlamenti demokráciák korabeli általános eróziójának része.

A szerkezeti meghatározottságok tehát szerintem erősen érvényesülhettek, más kérdés, hogy a történéseknek egy más szintjén, mint amiként azt állítani szokták. Mindazonáltal egyáltalán nem zárnám ki, hogy a különböző, állami hegemoniához vagy a területi zsákmánnyal új erőhöz jutott győztes népek sajátos helyzeti adottságaikból kifolyólag eltérően reagáltak a zsákmányszerzés lehetőségére. A tulajdonnal, erőszakkal, áttelepítéssel kapcsolatban akár gyökeresen különböző mentalitások is érvényesülhettek. Ezeket a tényezőket azonban csak az intézményes komponensek korrekt számbavételével együtt, azzal párhuzamosan vizsgálhatjuk.

AZ EGYES IDEOLÓGIAI KOMPONENSEK

A legfontosabb, hogy kétféle ideológiai hagyomány van. Egyrészt nagyon sokféle ideológia-elem szolgált hivatkozási alapul a polgári tulajdonrend 1919–1920-as szétveréséhez: a földreform majd mindegyik komponense régi eszme, a felvilágosodás, majd a 19. század eleji liberalizmus öröksége. Másrészt ezek az eszmék együttvéve és hatványozva sem „indokolják” az 1918–1920-as földreformokat. Miként a föntiekben érzékeltetni próbáltam, ezeket a földreform-döntéseket nem is mindig csak az eszmék iránytűjét követve hozták. Arról is szóltam már, hogy a téma földolgozottsága a legkevésbé sem kielégítő, nem is elsősorban a források vagy az érdeklődés hiánya miatt, sokkal inkább az elfogulatlan gondolkodás és az összehasonlító szemlélet hiányzik. A gondolati fölszabaduláshoz csak belső készteréseknek engedelmeskedve lehet eljutni, de nem fölösleges az útban álló ideológiai akadályok számbavétele és eltakarítása sem.

Ezt az alább áttekintendő képet a 19. század végén, majd 1917–1919-ben radikálisan átszínezték, az addigiaknál sokkal harsogóbb, rikítóbb színeket hordtak föl. Ennek kapcsán az I. világháború utáni földreformok előzményeinek kutatásában kiemelten fontos az esetleges legitimáló koncepciók, fogalmak korrekt értékelése. A történelmi munka alapkritériuma lenne a kontextus tisztelete. Ezzel szemben a különböző kontextusok összecsúsztatása a hamisítás normális, ma már átlagosnak számító módja.

³³ Sipos 2009.

1. A „polgári etnikum” eszméje

A 18–19. századi statisztikai-topográfiai irodalom népkarakterisztikáiban két elem volt állandó. Egyrészt számon kérték a megfigyeltektől a „pallérozódást”, amely tartalmi aspektusait tekintve a polgári társadalom attribútumaival írható le. Másrészt „osztályozták” a megfigyelteteket, inkább, illetve kevésbé „pallérozottakra”, hangsúlyozva, hogy ha a hátul kullogók csipkedik magukat, még belőlük is lehet „haladott”. Ez utóbbi egy olyan pedagógiai komponens, ami a kulturális szegumentumok, népek lépcsőzetes, haladott-maradott megkülönböztetésével együtt a változás lehetőségét hangsúlyozza, mintegy ösztökélve-fölhívva a kevésbé haladottakat a polgári programhoz, „léttérvez” való csatlakozásra.³⁴

A 19. század végére a „megjobbulás” komponense több okból fölszívódott. Hosszú lenne végig követni ennek folyamatát, de a következő címszavakkal érzékeltethető: antiszemitizmus, tömegsajtó, nagyvárosi kispolgárság asszimilációja és politikai mobilizációja.³⁵ Ekkor születnek meg a gonosz társnépek sztereotípiái az osztrák, cseh, román és magyar oldalon a városi kispolgári politikai emancipációból profitáló pártok esetében, mint a cseh agrárpárt, a magyar 48-as függetlenségi párt vagy az osztrák Schönerer-deutschnationaler párt. S hogy hogyan? A korábbi jegyek, toposzok fölhasználásával, de egyrészt azok elrajzolásával, dramatizálásával, gonosszá fordításával, másrészt a megváltozhatás elemének, képességének elejtésével: „kutyából nem lesz szalonna”.³⁶ Ez egyben automatikusan lényegiként, nem pedig az adott helyzetre jellemzőként láttatott bármely karakterjegyet.

A századforduló sztereotíp képkészletéhez képest az 1914–1918-as korszak minőségi ugrást hozott, amit nem is mindig vesznek észre, hiszen a közvetlenül rá következő évek fedésében rejtőzik. Az I. világháború szövetséges, első sorban angol propagandája a korábnál sokkal durvább eszközökkel élt, aminek a lényege az ellenség szó szerinti brutalitásának, vérszomjas, kártékony és „kiirtandó állat” létének hangsúlyozása volt, teljesen cinikus módon.³⁷ Ennek a brit úttörésnek is köszönhető, hogy például a versailles-i csehszlovák jegyzékek demagóg érvrendszerei, melyek rasszista szóhasználatlalt ezeket a századfordulós gyűlöletképeket mozgósították, nem voltak elfogadhatatlanok az úgynevezett nyugati közvélemény számára.³⁸

³⁴ Vári 2006.

³⁵ Buzinkay [1997. – Szerkesztői kiegészítés.]

³⁶ Kerényi 2006; Vajansky [2008. – Szerkesztői kiegészítés.]

³⁷ Azt, hogy ez mennyire érzékeny kérdés a mai napig, egy rövid Wikipedia-használat kapcsán fölgülő hiányok is mutatják.

Propaganda Technique in the World War. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/478896/Propaganda-Technique-in-the-World-War>

Propaganda. <http://en.wikipedia.org/wiki/Propaganda>

British propaganda during World War I. http://en.wikipedia.org/wiki/British_propaganda_during_World_War_I Propaganda im Ersten Weltkrieg. http://de.wikipedia.org/wiki/Propaganda_im_Ersten_Weltkrieg

(Utolsó letöltések – 2011. augusztus 11.)

³⁸ *Memorandum Nr. 1; Memorandum Nr. 7.*

A békekonferencia jegyzékeinek érvrendszerei a németek és a magyarok lényegi, megváltozhatatlan agresszivitását rajzolták bele a felvilágosodás korában működött, akkor még nem a nagyobb példányszámot, hanem a megismerést szolgáló szándékozó szerzők sztereotípiakészletébe. Evvel a német- és magyar-képpel ugyan szembe lehetett állítani a már korábban is polgárisnak festett cseh népet, de a szeparatista mozgalmak többi népcsoportja annyira távol állt a polgárosodástól, hogy groteszk lett volna ennek az érvnek a használata.

2. A „jó paraszt” eszméje

Éppen ezért, s ezen a ponton léphetett be a parasztnak a romantikára visszavezethető idealizálása. A Bauernroman vagy Dorfgeschichte nem volt azonos a pásztorromantikával, és nem is volt minden irodalomban egyformán erős. A mi irodalmunkban például alig találni nyomát. Bár nem ismerek összehasonlító földolgozást a témáról, azt hiszem, hogy az 1840-es évektől az 1870-es évekig a műfaj elsősorban német és biedermeier jellegű volt (Gottfried Keller, Carl Leberecht Immermann, Berthold Anzengruber stb.). Ez az irodalmi irányzat, bár nem előzmények nélkül, de alapvetően a 19. század közepén alakult ki, és a polgári-értelmiségi olvasóközönséghez szólt.³⁹ Az ilyen áramlatok ez idő tájt egyrészt a polgárosodás programját képviselték, másrészt alapozást is adtak hozzá, egy virtuális kötődést a parasztsághoz. Ez valamennyire feledtetni tudta, de legalábbis próbálta, hogy mennyire sajátos, számban is és társadalmi pozícióját tekintve is gyenge és jelentős részben egyházához kötött az a „Bildungsbürger” réteg, amely e periódusban a polgárisodásról mint világmodellről álmodott.

Nem lévén a kelet-európai irodalmak ismerője, nem tudom végigkövetni az egyes recepciókat. Annyiban azonban nem lehet említés nélkül hagyni ezt a – legalábbis első ütemében – német fejleményt, hogy nemcsak témabeli újításról beszélhetünk. A paraszti élet, a parasztcsalád keretei között zajló kisebb-nagyobb drámák ezekben a regényekben a jó rendet, a szabad emberek erkölcsi közösségét szemléltető történetek, ami jelentős újítás a felvilágosodástól örökölt parasztságképekkel összehasonlítva.

A 19. század legvégén, de főként a világháborúban a „jó paraszt” toposzok éppúgy kontrasztossá váltak, mint a polgári etnikumról szólók. Ennek szépirodalmi leképeződéseit már a naturalizmus ihlette. A korhoz kötöttséggel együtt még föltűnőbb, hogy a paraszti élet szorultságában vergődve mennyire „nemzetiesnek”, kultúrához kötöttek láttatják az írók az őserőt képviselő alakokat. Az eldurvult beszédnek világos a funkciója: a paraszt a teremtő munkát képviselő alak a nemesi henyéséggel és német–osztrák–magyar fékezhetetlen háborús örülettel szemben.

Mindez azonban az irodalmias vagy közismereti szövegekben volt jelen. A szűkebben vett politikai, illetve közgazdasági vitafolyamatban más érvek kerültek elő.

³⁹ *Reallexikon der Deutschen Literaturwissenschaft* 2000: Baur – Dorfgeschichte címszó.

3. Az egyház, különösen a katolikus egyház mint a gazdasági fejlődést hátráltató, élőszködő szervezet, vagyis rossz gazda eszméje

Az egyház vagyonfölhalmozása már a középkorban is kritika tárgya volt. A „holt-kéz”, a *manus mortua* által fölhalmozott birtok a rendes forgalom számára meghalt, nem vehetett benne részt. Az egyházi nagybirtok kritikája a felvilágosodásban összeolvadt a szerzetesrendek, különösen a jezsuiták elleni támadásokkal. Az egyházellenes propagandánál ugyanakkor fontosabb volt az egyházi vagyon szekularizációja, lásd például a német Reichsdeputationshauptschlusst 1803-ban. 1803-ban nemcsak a luneville-i békében veszteséget szenvedetteket kárpótolták a birodalom egyházi rendjeinek eltörlésével és vagyonuknak a veszteséget szenvedett világi fejedelmeknek való átadásával, de a kevés kivétellel megszüntetett egyházi fejedelemségek vagyonát általános érvénnyel a világiak rendelkezése alá bocsátották, így minden világi fejedelem az egyház rovására konszolidálta kamaráját. A szekularizáció végrehajtása, a műkincsek elrablása és szétlopása, a szabadkőműves elit, például a bajor Montgelas egyházellenes kormányzatának intézkedései olyan elemek voltak, amit a modernitás ellen forduló katolikus közvélemény hosszú ideig megőrzött emlékezetében.⁴⁰ Még pregnánsabb képet mutatott a 19. századi spanyol „desamortizacion”.⁴¹ Itt az egyházé mellett a municipalitások vagyonát is elvonták, a privatizált birtokokon pedig beköszöntött a kapitalizmus az agrárproletárok és a kisbérlők számára, s így kapcsolódott össze a szekularizáció és a kizsákmányolás.

Nem kérdés, hogy a távoli tájak, mondjuk az erdélyi városok értelmiségi körei értesültek-e ezekről a német birodalmi, spanyol vagy egyéb fejleményekről. Igen, értesültek róluk. Két nemzetközi közvéleményalakító szervezet is szerepelt ugyanis a történetben: a katolikus egyház és a szabadkőműveség.

A liberalizmusnak és a pápaságnak a 19. század második felében kiújult harcaiban is ez a felvilágosodás kora óta stabilizálódott problémakör kapott újból figyelmet. Még az infallabilitás dogmájának kihirdetése után is ez volt a helyzet. Egyrészt kritika tárgyát képezte az egyházi vagyon nagysága, amely – immáron a magántulajdon alapján – az állítólag modern eszközökkel világhódításra készülő pápaságot segíthetné. (Fontos itt emlékeztetni rá, hogy ilyen világ-összeküvési gyanúkat nemcsak a konzervatív-katolikus körök tápláltak a szabadkőművesekkel szemben, hanem fordítva is, ahogy azt a református-szabadkőműves Szilágyi Dezső egyik munkatársának bizalmasan meg is fogalmazta.⁴²) Másrészt nemcsak az egyházi vagyon nagysága és birtokosának, az egyháznak állítólagos

⁴⁰ Vö. Geschichte Frankens. Teil 2. Säkularisation. <http://www.franken-sind-keine-baiern.de/geschichte-frankens/1858-geschichte-frankens-teil-2.html> (Utolsó letöltés: 2011. augusztus 11.)

⁴¹ Semsey 2005; Herr 1989. <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft4d5nb394/>; Desamortisation in Spanien. http://de.wikipedia.org/wiki/Desamortisation_in_Spanien (Utolsó letöltés: 2011. augusztus 11.)

⁴² Halász 1911.

visszaélései, „haladás-ellenessége” stb., hanem annak forgalomtól elzárt, holtkézi jellege is a kritika tárgya volt. Ehhez képest új szint hozott, amikor az 1890-es években a magyarországi szakirodalomban ismételten fölmerült, hogy az egyházi birtokok nem egyszerűen túl nagyok, de szakszerűtlenül és túl kevés eszközzel, tőkével gazdálkodnak rajtuk. Ami valószínűleg igaz is volt, mivel a hivatalba lépő főpaprak mintegy meg kellett váltani elődjétől a rábízott hivatalhoz tartozó tőkeállományt, ami például a primási birtokokon hatalmas összeget tehetett ki, érthetően tehát igyekeztek alacsony szinten tartani az inventárt.

Az itt tárgyalt „rosszul gazdálkodó egyházi nagybirtok” toposza egybeér az alább tárgyalandó érvel, a nagybirtok valamilyen általános gazdasági kártékony-ságával. Azért ajánlatos az egyházi birtok toposzát külön kezelni, mert a századforduló körül a kispolgári-nacionalista-radikális pártok a katolikus egyház birtokaival kapcsolatban léptek túl leghamarább és legradikálisabban a magántulajdon tiszteletének hagyományán. Ennek csak az egyik példája, hogy az 1894. évi V. tc., A magyar telepítési törvény tárgyalásán – az utódállami propagandával ellentétben – szó sem volt arról, hogy a nemzetiségek ellen kellene telepeket létrehozni, de arról igen, hogy az egyházi nagybirtok parlagon hagyott pusztáit, amit a magyar nép ki nem használt gazdasági tartalékának tekintettek, be kellene telepíteni szorgos kezekkel.⁴³ A katolikus kártékony-ságot további célszavakkal is sejtető érveket elsősorban református függetlenségiek hangoztatták, de volt tábora a szabadelvűek között is.

Hasonló jelenségeket más politikai színtereken is találunk. Ismert, hogy antiszemitizmusa mellett mennyire durván antikatolikus volt Schönerer és az ő különböző deutschnational csoportjai. A cseh nemzeti mozgalom antikatolicizmusa sem ismeretlen. A csehek 1919–1920-ban kisebb képromboló mozgalmat rendeztek: a szentek szobrait és képeit mint az osztrák *Fremdherrschaft* jelképeit pusztították.⁴⁴ 1919–1920-ban Lengyelország kivételével egész Közép-Kelet-Európában szemben álltak egymással a nemzeti és a katolikus táborok. (Evel együtt is hiányzik futólagos áttekintéséből a román görög katolikusok megjelenése és szerepe a politikai diskurzusban.) Mindenesetre megkockáztatható, hogy a katolikus egyház gazdasági szerepéről szóló ellenséges kritikák előkészíthették a talajt a későbbi intézkedések és koncepciók számára.

4. Az állami birtokpolitika eszméje: a telepítés

Az állami birtokpolitika kifejezés önmagában véve ellentmondásnak tűnhetett egészen az 1890-es évekig. Pedig korábban is létezett a jelenség, csak nem így hívták. Két lényeges vonatkozásban próbálták meg az államok az I. világháború előtt, sőt már 1890 előtt is szisztematikusan beavatkozni a vidéki gazdaság tulaj-

⁴³ KN [271. országos ülés 1894. január 16-án, kedden. 1892. évi országgyűlés Képviselőházi Naplója 15. kötet, 336–357. – Szerkesztői kiegészítés.]

⁴⁴ Paces – Wingfield 2005.

doni rendjébe. E két terület megléte és korabeli jelentősége a legfontosabb ellenérv lehet az általam képviselt, a földreformot elsősorban a polgári tulajdonrend elleni támadásnak tekintő koncepcióval szemben.

A régebbi beavatkozás a telepítés volt. Ezt Közép-Európa sűrűn lakott régióiban már a 19. század első felében, majd derekán is gyakorolták, ahogy a paraszti elszegényedés és birtokelaprózódás kibontakozott. Ekkor még azonban ez kizárólag azt jelentette, hogy az üresnek számító tájakon a koronabirtokokra vagy a magánbirtokokra parasztokat telepítettek. Az államnak ebben nem volt szerepe túl azon, hogy éppúgy, mint a magánföldesurak, területet és fölszerelést bocsátott a telepések rendelkezésére. Bár ebben a korban már nem tudtak vagy nem akartak kiváltságokat biztosítani a telepéseknek, úgy tűnik, helyenként voltak nagyobb tömegű telepítések. Nemigen ismerjük azonban részletesen az 1850-es évektől az 1890-es évekig tartó időszak telepítéseit. Reflektorfénybe ez a kérdés csak az 1890-es években került, amikor a telepítést a túlnépesedett vidékek elaprózódott birtokokon szorongó, elszegényedett népességfőlöslegének lecsapolására vélték alkalmasnak, és ebből a szempontból vitatták meg lehetséges módjait. A viták eredményeként a telepítés állami serkentése, segítése az Osztrák–Magyar Monarchia mindkét felében téma lett,⁴⁵ bár gyakorlati eredményei minimálisak voltak. Nemcsak kényszert nem alkalmaztak semmilyen vonatkozásban, de az állami források is csekélyek voltak. Az utódállamokban a gazdasági nacionalizmus csimborasszójaként idézett első magyar telepítési törvény (1894: V. tc.) az önkéntes telepítésre alkalmas birtokok szabadpiacon való megvásárlására teljesen nevetséges összeget, az évi állategészségügyi kiadások kb. 1–2%-át, az egész mezőgazdasági tárca éves kiadásainak 2–4%-át irányozta elő.⁴⁶ A telepítéseknek sem etnikai, sem konfesszionális aspektusa nem volt. Utólag visszanezve azt állapították meg, hogy éppen ez volt részleges kudarcaik egyik oka is,⁴⁷ az emberek ugyanis könnyebben működnek együtt, ha azonos kulturális hátterük van, de erre a liberális magyar kormányzat nem volt tekintettel.

Némileg más fából faragták a poroszországi telepítési akciót, amelyet 1886-tól egy úgynevezett Ansiedlungskommission koordinált. Ez is az önkéntesség talaján állt, senkitől nem vettek el semmit, a telepítéshez szükséges földet nem elkobzással biztosították, mint később az utódállamok, hanem szabadpiaci vétellel. Fontos különbség ugyanakkor, hogy a magyarországi telepítési alapnál négy nagyságrenddel, vagyis tízezerszer nagyobb tőkét mozgósítottak erre a célra. Ennek az akciónak Bismarck és a pártok által is teljes nyíltsággal képviselt célja a két elvándorlás következtében veszélyeztetett porosz tartomány, Westpreussen

⁴⁵ Schiff 1898; Sommeregger 1912. A magyarországi telepítésre: *A telepítés s az azzal kapcsolatos kérdések ügyében Darányi Ignác m. k. ir. földművelésügyi miniszter elnöklete alatt 1900 I. 18–23 napjain tartott szakértekezlet jegyzőkönyve*. Az utódállami értékelésre lásd: Holec [1996. – Szerkesztői kiegészítés.]

⁴⁶ KN [271. országos ülés 1894. január 16-án, kedden. 1892. évi országgyűlés Képviselőházi Naplója 15. kötet, 336–357. – Szerkesztői kiegészítés.]

⁴⁷ Lovas 1908.

(Nyugat-Poroszország) és Posen etnikai viszonyainak stabilizálása volt. Igaz, hogy a kezdeményezés teljes mélységében és szélességében provokálta a lengyel társadalmat, de a katolikus egyházat és annak németországi pártját, a Centrum Pártot is. A hatalmas erőfeszítés végső mérlegét nem lehetett elkészíteni, miután Poroszország Versailles-ban elvesztette az érintett tartományokat. A gazdaságtörténeti irodalom azonban ezt a kísérletet alapvetően eredménytelennek tekinti, ismét csak azért, amire a bevezetőben már hivatkoztam, vagyis hogy a társadalmi rétegek tulajdonosi viszonyait egyszerűen lehetetlen kívülről szabályozni, hacsak nem alkalmaznak átfogó és durva kényszert. A történészek csak abban nem értenek egyet, hogy a porosz állam pénze a lengyel vagy a porosz földbirtokos osztályt konszolidálta-e nagyobb mértékben.⁴⁸

Jelentős mértékben űzhették a telepítést Romániában is, itt is elsősorban állami vagy municipális birtokokra építve.⁴⁹ A román agrártörténettel kapcsolatos tanulmányokat olvasva azonban ismétlődő problémám, hogy az elvi szinten igen nagy léptékűnek tűnő reformok meg nem valósulására adott magyarázataikban a román történészek olyan tényezőket emelnek ki, amelyek elsősorban a közigazgatás anomáliái, fölvetve a kérdést, hogy normális állami működés mellett talán a reformok is, meg a nagy lázadások is elmaradhattak volna.

5. A parasztnépeség örökösödési rendjének és hitelhez jutásának szabályozása

A telepítés mellett volt egy másik, birtokpolitikai funkciójú eszköz is, amely ugyan a telepítéshez hasonlóan végső fokon hatástalan maradt, de elvben akár mélyen bele is nyúlhatott volna a magántulajdon rendjébe. A növekvő paraszti eladósodottság és az ikerjelenségének tekintett birtokszétmorzsolódás visszatérően foglalkoztatta a közép-európai közvéleményt. Ankétok kísérték figyelemmel a helyzet alakulását, hosszas viták során tárgyalták, nemcsak a szakemberek, de a vezető államférfiak körében is. Ezt a problémát elsősorban a paraszti örökösödés szabályozásával kívánták enyhíteni, aminek érdekében a kisebb német államok az 1840-es és 1860-as évek között egy sor törvényt hoztak.⁵⁰ Kelet-Európa kisebb népességnomású helyein erre nem volt szükség. Viszont az örökösödés szabályozását az 1860-as évek végi liberális hullámban szinte mindenhol újból eltörölték, a parasztság így védtelenül érkezett el az 1880-as évek értékesítési válságába. Ekkor viszont sorsa, az eladósodás és a kisbirtokok dobra kerülése, már magára vonta a formálódó német gazdaságpolitikai közbeszéd meghatározó alakjainak, a Verein für Socialpolitik tagjainak a figyelmét is. Az érdeklődés egy

⁴⁸ Scott, Eddie 2004; Spickermann 2006. A poroszországi akcióról azonnal informálódott a magyar közönség: Széchenyi 1893.

⁴⁹ Berindei 1989; Ionescu 1909; Creanga 1907–1909.

⁵⁰ Conrad 1899. <http://www.archive.org/stream/handwrtterbuchde05loengoog#page/n983/mode/2up> (Utolsó letöltés: 2011. augusztus 11.)

sor ankétot, szakértekezletet eredményezett értékes adatokkal, s egyben a dolog komplexitásának egyre növekvő, fenyegető érzésével. Az alábbi megoldási javaslatok kristályosodtak ki: 1) Az egyes államoknak a tovább már nem osztható birtok minimális nagyságának előírásával bele kell avatkozniuk az örökösödési rendbe. 2) Szintén törvényben rögzítendő, hogy a parasztbirtok csak egy határig terhelhető jelzáloggal, azon túl nem lehet rá hitelt fölvenni. 3) Az előbbieken alapján működő parasztbirtokok éppen az őket védő, pozíciójukat a hitelezőkkel szemben szilárdító intézkedések miatt kiszorulnak a kapitalista hitelpiacról. Így tehát olcsó hitelre van szükségük, amit speciális intézetektől kaphatnának meg. A legtöbb ilyen elképzelés szövetkezeti hálózatokat vázolt fel. 4) A birtok vagy annak egy része el nem árverezhető „homestead”-dé, mintegy családi paraszthitbizománnyá alakítandó.

A javaslatokban egy sor közös elem van. Egyrészt e részben bonyolult, komoly stúdiumokat igénylő, a szociológiai adatgyűjtés első módszereit is mozgósító javaslatok a társadalmi válság érzésére reagáltak. Másrészt az addigiakhoz képest e javaslatok mélyen belenyúltak az egyének gazdasági szabadságába. Mindezek miatt viszont nem is látható, mi lett volna az eredményük, ha sikerül minden komoly javaslatot megvalósítani.

* * *

Sok volt tehát a teoretikus vita, de vonatkozó törvények csak kis részben születtek.* A régi ideológiai „cserepek” összességükben sem „magyarázzák” a földreformokat. A földreformok sokkal durvább és tömeges tulajdonelkobzásához képest a telepítés és más hasonló előzmények jelentéktelenek voltak. Háromféle módon mégis hidak ezek az eszmék, ideológiai elemek a földreformok felé. Egyrészt megjelenik bennük az eszme, hogy az állam illetékes a társadalom szerkezetének alakításában, akár a magántulajdon vagy a család „átszabásával” is. Másrészt szintén felmerül már bennük, hogy ebben a munkában az államot „szakemberek” segíthetik. Harmadrészt megjelenik a gondolat, hogy a régi, „feudális” elit létalapja, a nagybirtok helyett valami jobbra van szükség. Mindehhez a háborús helyzet logikája további három katalizáló tényezőt adott hozzá a földreformok előtt. Egyfelől a világháborús áldozatoknak, valamint a hazatérő katonáknak juttatni kellett valamit. Ez 1916-tól mindenhol témává válik, nálunk is. Másfelől már a második Balkán-háború után elindultak a kitelepítések, megjelent tehát az a nézet, hogy az idegen nemzetiségű lakosság katonai rizikónak számíthat. Végül pedig már a hadigazdálkodás során voltak elkobzások és alkalmaztak kényszert, a háború utolsó évében ráadásul katasztrofális lett az ellátási helyzet is. Ennek ellenére meggyőződésem, hogy a vázolt előzmények kevésbé hatottak az 1918 és 1930 közötti történeti fejleményekre, mint az 1989–2011 közötti historiográfiára.

* Az összefoglalás vázlatpontokban maradt fenn az eredeti kéziratban, Halmos Károly és Klement Judit alakította át azokat mondatokká.

FORRÁSOK

- KN: 271. országos ülés 1894. január 16-án, kedden. 1892. évi országgyűlés Képviselőházi Naplója 15. kötet, 336–357.
- A telepítés s az azzal kapcsolatos kérdések ügyében Darányi Ignác m. kir. földművelésügyi miniszter elnöklete alatt 1900 I. 18-23 napjain tartott szakértekezlet jegyzőkönyve.* 1900: Kézirat gyanánt, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abrahams, Ray 1996: *After socialism. Land reform and social change in Eastern Europe.* Providence.
- Ágoston Péter 1913: *A magyar világi nagybirtok története.* Budapest.
- Balcar, Jaromir 1998: Instrument im Volkstumskampf? Die Anfänge der Bodenreform in der Tschechoslowakei 1919/20. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 46. 391–428.
- Beksics Gusztáv [1896: *A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és népesedésre.* Budapest. – Szerkesztői kiegészítés.]
- Berend, Ivan T. 1985: Agriculture. In: Kaser, Michael C. – Radice, Edward A. (eds.): *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975.* Vol. I: Economic Structure and Performance between the Two Wars. Oxford, 148–209.
- Berindei, Dan 1989: Az 1888-as és 1907-es romániai parasztfelkelések előzményei és okai. A Fanarióta-kori történelmi előzmények. In: Gunst Péter (szerk.): *Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (1880–1914).* Budapest, 145–212.
- Brügel, Johann Wolfgang 1967: *Tschechen und Deutsche 1918–1938.* München.
- Buzinkay Géza [1997: Bulvárlapok a pesti utcán. *Budapesti Negyed* (5.) 2–3. 31–44. – Szerkesztői kiegészítés.]
- Conrad, Johannes 1899: Bodenzersplitterung. Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Band 5. Jéna, 965–975. (<http://www.archive.org/stream/handwörterbuchde05-loengooog#page/n983/mode/2up> – Utolsó letöltés: 2011. augusztus 11.)
- Cornwall, Mark 1997: “National Reparation?": The Czech Land Reform and the Sudeten Germans 1918–1938. *The Slavonic and East European Review* (75.) 2. (April) 259–280.
- Creanga, Georghe D. 1907–1909: *Grundbesitzverteilung und Bauernfrage in Rumänien.* Band 1–2. Leipzig.
- Dániel Arnold 1906: *A magyarországi földművelő szocializmus feladatai.* Budapest. (Klny. a Huszadik Századból.)
- Detektor [Paul Deutsch] 1925: *Die tschechoslowakische Bodenreform eine mitteleuropäische Gefahr.* Wien.
- Dolmányos István 1962: *A kelet-európai földreformok néhány problémája: 1917–1939.* Budapest.

- Eingabe der tschechoslowakischen Minderheiten an den Rat des Völkerbundes, betreffend die Bodenreform* [ca. 1924]: Parlamentarischer Bodenreformausschuß der in der Arbeitsgemeinschaft Vereinigten Dt. Politischen Parteien, [Prag].
- Fertő Imre 2001: *A földreformok politikai gazdaságtana*. MT–DP. 2001/7. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest (2001. augusztus).
- Flöter, Wilhelm 1930: Die Bodenreform in der Tschechoslowakischen Republik. In: Max Sering: *Die agrarischen Umwälzungen im außerrussischen Osteuropa. Ein Sammelwerk*. Berlin – Leipzig, 205–239.
- Glassheim, Eagle 2005: Between Empire and Nation: The Bohemian Nobility. 1880–1918. In: Judson, Pieter M. – Rozenblitt, Martha L. (eds.): *Constructing Nationalities in East-Central Europe*. New York – Oxford, 61–88.
- Goetz, Stephan J. – Jaksch, Tanja – Siebert, Rosemarie (eds.) 2001: *Agricultural transformation and land use in Central and Eastern Europe*. Aldershot.
- Gollwitzer, Heinz (Hrsg.) 1977: *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*. Stuttgart.
- Gunst Péter (szerk.) 1989: *Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (1880–1914)*. Budapest.
- Halász Imre 1911: *Egy letűnt nemzedék: emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*. Budapest.
- Herr, Richard 1989: *Rural Change and Royal Finances in Spain at the End of the Old Regime*. Berkeley.
- Holec, Roman [1996: Siege und Niederlagen: Der slowakische Wirtschaftsnationalismus vor 1918. *Bohemia* Band 37. Heft 1. München, 38–54. – Szerkesztői kiegészítés.]
- Ionescu, Dimitrie 1909: *Die Agrarverfassung Rumäniens, ihre Geschichte und ihre Reform*. Leipzig.
- Kaiser, Martin 1931: *Die tschechoslowakische Agrarreform als Rechtsproblem*. Leipzig.
- Kerényi Ferenc 2006: Románok a magyar népszínművekben. In: Klement Judit – Miskolczi Ambrus – Vári András (szerk.): *Szomszédok világi. Kép, önkép és a másiktól alkotott kép*. Budapest, 173–183.
- Kövér György 2011: *A tisztaeszlári dráma: társadalomtörténeti látószögek*. Budapest.
- Kulischer, Josef 1928: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. München.
- Leopold Lajos, ifj. 1906: Az aratógép szociológiája. *Közgazdasági Szemle* (14.) 2. 73–109.
- Leopold Lajos, ifj. [1907: A kisbirtok eszményesítése. *Huszedik Század* (8.) 1. 4. 319–335. http://mtda.hu/huszedik_szazad/text/1907/1907%2004.pdf – Szerkesztői kiegészítés.]
- Lovas Sándor 1908: *A legújabb állami telepítések Magyarországon*. Budapest.
- Memorandum Nr. 1.*: Die Tschechoslowaken. Ihre Geschichte und ihre Zivilisation – ihr Kampf und ihre Arbeit – ihre Bedeutung in der Welt. In: Raschhofer, Hermann (Hrsg.): *Die tschechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenz von Paris 1919/1920*. Berlin, 1937. 3–33.
- Memorandum Nr. 7.*: Die Lausitzer Wenden. In: Raschhofer, Hermann (Hrsg.): *Die tschechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenz von Paris 1919/1920*. Berlin, 1937. 225–255.
- Menclová, Jarmila – Stoces, Ferdinand 1966: *Land Reforms in Czechoslovakia*. Prague.

- Miller, Daniel E. 2003: Colonizing the Hungarian and German Border Areas During the Czechoslovak Land Reform, 1918–1938. *Austrian History Yearbook* 34. 303–317.
- Mitrany, David 1930: *The Land and the Peasant in Rumania. The War and Agrarian Reform*. London – New Haven.
- Paces, Cynthia – Wingfield, Nancy M. 2005: The Sacred and the Profane: Religion and Nationalism in the Bohemian Lands, 1880–1920. In: Judson, Pieter M. – Rozenblitt, Martha L. (eds): *Constructing Nationalities in East-Central Europe*. New York – Oxford, 107–125.
- Pekař, Josef 1923: *Irrtümer und Gefahren der Bodenreform*. Prag.
- Popkins, Samuel L. 1979: *The rational peasant: the political economy of rural society in Vietnam*. L. A. – Berkeley.
- Putkammer, Joachim von [2005: Die tschechoslowakische Bodenreform von 1919. Soziale Umgestaltung als Fundament der Republik. *Bohemia* Band 46. 315–342. – Szerkesztői kiegészítés.]
- Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft* 2000: Baur, Uwe: Dorfgeschichte. Band I. Berlin, 390–392.
- Roszkowski, Wojciech 1995: *Land reforms in East Central Europe after World War One*. Warsaw.
- Sack, John 1993: *An Eye for an Eye. The Untold Story of Jewish Revenge against the Germans in 1945*. New York.
- Schiff, Walter 1898: *Österreichs Agrarpolitik seit der Grundentlastung*. Band 1–2, Tübingen.
- Scott, Eddie 2004: Ethno-nationality, Property Rights in Land and Territorial Sovereignty in Prussian Poland, 1886–1918: Buying the land from under the Poles' feet? In: Engerman, Stanley – Metzger, Jacob (eds.): *Land Rights, Ethno-Nationalism, and Sovereignty in History*. London, 56–86.
- Scott, James Cameron 1976: *The moral economy of the peasant: Rebellion and subsistence in Southeast Asia*. New Haven.
- Semsey Viktória 2005: *A polgári átalakulás Spanyolországban, 1808–1868*. Budapest.
- Simon Attila [2005: Földreform és kolonizáció, mint a csehszlovák nemzetállam kiépítésének eszköze. In: Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla (szerk.): *Folyamatok a változásban*. Budapest, 161–178. – Szerkesztői kiegészítés.]
- Sipos József 2009: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*. Budapest.
- Sommeregger, Franz 1912: *Die Wege und Ziele der österreichischen Agrarpolitik seit der Grundentlastung*. Wien.
- Spickermann, Roland 2006: Contradictions of Nation-Building: Raiffeisen Cooperatives and the Royal Settlement Commission in the German East, 1885–1914. In: Lorenz, Torsten (ed.): *Cooperatives in Ethnic Conflict. Eastern Europe in the 19th and early 20th Century*. Berlin, 201–214.
- Széchenyi Imre 1893: *Telepítési törekvések Németországban*. Budapest.
- Vári András 2006: Etnikai sztereotípiák a Habsburg Birodalomban a 19. század elején. A sztereotípiaképzés funkciói és az állam tudománya, a statisztika kifejlődése. In: Klement Judit – Miskolczy Ambrus – Vári András (szerk.): *Szomszédok világai. Kép, önkép és a másiktól alkotott kép*. Budapest, 89–126.
- Vári András 2009: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Budapest.

- Vajansky, Svetozar Hurban [2008: Kotlín (Časť prvá)<1901>. Zlatý fond denníka SME. http://zlatyfond.sme.sk/dielo/383/Vajansky_Kotlin-Cast-prva (Utolsó letöltés: 2012. március 24.) – Szerkesztői kiegészítés.]
- Vaskela, Gediminas 1996: The Land Reform of 1919–1940: Lithuania and the Countries of East and Central Europe. In: *Lithuanian Historical Studies*. (Lithuanian Institute of History.) Vilnius, Vol. 1. 116–132.
- Worliczek, Camillo 1925: *Grundlagen, Grundgedanken und Kritik der tschechoslowakischen Bodenreform*. Reichenberg.
- <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/478896/Propaganda-Technique-in-the-World-War>
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Propaganda> http://en.wikipedia.org/wiki/British_propaganda_during_World_War_I http://de.wikipedia.org/wiki/Propaganda_im_Ersten_Weltkrieg
- <http://www.franken-sind-keine-baiern.de/geschichte-frankens/1858-geschichte-frankens-teil-2.html> (Geschichte Frankens. Teil 2. Säkularisation)
- http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft4d5nb394/http://de.wikipedia.org/wiki/Desamortisation_in_Spanien
(Utolsó letöltés: 2011. augusztus 11.)

Andreas Etges

Gazdasági nacionalizmus: az Egyesült Államok és Németország összehasonlítása 1865/71–1914*

A Német Birodalom létrejöttével [1871], valamint a déli államoknak az USA-hoz való ismételt csatlakozásával [1865] a 19. század első felének gazdasági nacionalizmusa katonai úton elérte legfontosabb célját: a „nemzet” egy államalakulatban való, régen vágyott egyesítését. Mivel időközben mindkét állam lényegesen csökkentette Angliával szembeni „lemaradását”, a gazdasági nacionalizmus fejlődés-ideológiai jelentősége lassan háttérbe szorult. Az I. világháború idejére a korábbi „fejlődő országokból” politikai, katonai és gazdasági nagyhatalmak lettek. Bár a befelé orientáltság az infrastruktúra fejlesztésének és a kereskedelem-politikának egyaránt fontos eleme maradt, a figyelem középpontjába egyre inkább az adott nemzetállam nemzetközi pozíciója került. A védővám-politika, amint azt Hermann Schumacher, kölni professzor 1901-ben találóan megállapította, „védekezőből támadóba” váltott át, egy befelé irányuló, fejlődést generálni hivatott eszközből kifelé alkalmazott, kereskedelem-politikai mechanizmussá, a kül- és hatalmi politika fegyverévé lett.¹

A fő különbség az 1870-es évektől az I. világháború kitöréséig terjedő időszak német és amerikai, a gazdaságot és nemzetet érintő diskurzusai között az, hogy az USA-ban sem a parlamenti történéseket alapvetően meghatározó republikánusok és demokraták, sem más hatalmi szövetségek vagy érdekcsoportok nem vonták kétségbe a parlamentáris rendszer létjogosultságát. Az egyes programok tekintetében és az aktuálpolitikában léteztek ugyan kisebb-nagyobb különbségek, de a konszenzus általában erősebbnek bizonyult, mint az a retorikából kissejlik. Egészében véve a különböző álláspontok egy világosan körülhatárolt politikai térben mozogtak. És bár a 19. század végén a Republikánus Párt játszotta a meghatározó szerepet, válságidőszakokban nekik is el kellett viselniük néhány vereséget, s csak korlátozottan volt lehetőségük hatalmi kartell kiépítésére.

* Andreas Etges: *Wirtschaftsnationalismus. USA und Deutschland im Vergleich (1815–1914)*. Campus Verlag, Frankfurt – New York, 1999. A kötet IV. 3. fejezetének (360–372. oldal) fordítását közöljük. A fejezetnek a tartalomnak megfelelő címet adtunk, mivel a kötetben csupán összegzés címmel szerepelt. [A Szerk.]

¹ Verhandlungen des Vereins für Socialpolitik [1901] 1902: 156. (Hermann Schumacher)

Ezzel szemben Németországban a régi elit által fenntartott antidemokratikus jellegű rendszer és hatalom játszott központi szerepet a vámpolitikát érintő vitákban 1878/79 után. A gazdasági liberalizmussal együtt a liberalizmus is teljesen hiteltelenné vált a hetvenes évek válsága miatt. A Gazdaszövetség (*Bund der Landwirte*) az 1890-es években egyszerre harcolt Leo von Caprivi gyűlölt kereskedelem-politikája ellen, a szociáldemokrácia, a polgári liberálisok ellen, valamint Németország ipari exportállammá alakítása ellen. Hiábavaló próbálkozás volt ez, amely – mint ahogy azt már kortárs kritikusok is megjegyezték – a történelem kerekét próbálta visszafordítani. Ám miként azt a Németországnak mezőgazdaságiból ipari országgá való fejlődése körüli viták mutatják, az agráriusok álláspontja egészen a polgári értelmiségi körökig terjedően támogatásra talált.

1878/1879-ben a német politikát még a gazdasági nacionalizmust preferáló irány uralta, amely a hazai piac „megőrzését” (*Erhalt*) és „védelmét” (*Schutz*) helyezte előtérbe. Noha egyre inkább érzékelhetőek voltak a kifelé nyitás tendenciái, az áttörés csak 1900 körül következett be. Jól tettenérhető ez a váltás az 1902-es vámtörvény körüli vitában és az ezzel szorosan összefüggő olyan kérdések kapcsán, mint például a mezőgazdasági vagy ipari ország dilemmája, a világpolitika és a gyarmatok kérdése, Közép-Európa, illetve „az amerikai veszély” megítélése. A császárság „belső konszolidációjával” új időszámítás vette kezdetét. Meghirdették a „nyugalmi politika” (*Ruhepolitik*) korszakának végét, és a németek többé már nem elégedtek meg a passzív szemlélő szerepével. Szinte teljes volt az egyetértés abban, hogy Németország „válaszúton” áll, és a politikai irányvonalat a helyes világpolitikai irányba kell terelni a jövő generációk iránti felelősség jegyében, hogy elegendő mozgásteret (*Ellbogenraum*) biztosítsanak számukra. Igaz ugyan, hogy a kereskedelem-politika és néhány Közép-Európa koncepció is kooperációt, nemzetközi együttműködést célzott meg, ám ezekbe az elképzelésekbe mindig vegyültek védekező jellegű elemek is, mint például az állítólagos „amerikai veszéllyel” szembeni védekezés vagy a világgazdasági blokkokkal szembeni összefogás ideája. Összességében a bekerítéstől való félelem, illetve az a meggyőződés dominált, miszerint a Németországot megillető helyet („*Platz an der Sonne*”) csak egy hadiflottával kellően megtámogatott, agresszív gazdasági és hatalmi politikával lehet megszerezni és megvédeni. A piac- és területszerzéshez szükséges háborút a korábbi politika más eszközökkel történő folytatásának tekintették és ekként is fogadták el. A német nemzet létét fenyegető belső és külső veszélyek állandó emlegetése bár nem vezetett közvetlenül az I. világháború kitöréséhez, mégis végzetes „harci kedvet” (*Kriegsbereitschaft*) generált.

A különböző veszélyek és fenyegetések általában véve nagyobb szerepet játszottak Németországban, mint az Egyesült Államokban. Igaz ez a szociáldemokratákkal való belső ellentétekre épp úgy, mint a gazdasági és katonai bekerítéstől való félelemre, a konkurenciával szembeni alulmaradástól vagy a külpiaci függéstől való félelemre, de tartottak attól is, hogy veszélybe kerül a mezőgazdaságuk s ezzel együtt az élelmiszerellátás vagy a katonai potenciál, illetve hogy akár a birodalom területén, akár a tengerentúlon katonai vereséget szenvednek.

A *nemzet* már a nyolcvanas évek közepén a védővámok képviselőit okolta azért, hogy az országot úgy láttatják mint amelyet vélt és valós ellenségei vesznek körül.² Az Egyesült Államok nemzetközi exportoffenzívától kísért gyors gazdasági növekedését a századfordulón már-már hisztérikusan, „amerikai veszélyként” interpretálták. Az „amerikai veszély” szellemének megidézésében ugyanakkor szerepet játszottak a világpolitikában, a hadiflottaépítésben, a magasabb védővámokban vagy az új kereskedelmi szerződések megkötésében érdekelt körök változatos motivációi is. Mégis többről volt itt szó, mint pusztán a helyzet kihasználásáról. A fenyegetettség érzésének igencsak valós tartalmára többek között az a tény utal, hogy hasonló „jenkifóbia” Európa más országaiban is létezett ekkoriban. A német eset rávilágít arra, milyen sérülékeny is volt valójában az a látványos és eltúlzott nemzeti öntudat, amely nem utolsó sorban az ipari termelékenység és az Angliával szembeni lemaradás leküzdésének sikeréből táplálkozott. A világhatalomra törő Németország újabb hatalmas ellenfele immár az Egyesült Államok lett. Ez a helyzet pedig egyértelműen alátámasztani látszott a nemzetállamok túlélésért folytatott végnélküli harcának téziséét és azok igazát, akik az ördögöt a falra festve folyton a megfelelő óvintézkedések megtételének szükségességére figyelmeztettek.

A 19. századi amerikai nacionalizmust a németnél sokkal erősebben áthatalmította az optimizmus és az öntudat. Amerika politikai és gazdasági világhatalommá válása néhány bizonytalansági tényező ellenére feltartóztathatatlanak, a csúcson maradása pedig szinte magától értetődőnek tűnt. A Németországban emlegetett „amerikai veszélynek” – néhány itt-ott felbukkanó pesszimista forgatókönyv ellenére – legfeljebb a vezető hatalmi pozíciót betöltő Anglia volt riválisa. Bár az anglofóbia nem számított újkeletűnek Amerikában, a 19. század harmadik harmadában az amerikai gazdasági nacionalizmusnak minden korábbinál gyakrabban emlegetett és célzottan gerjesztett elemévé vált. Az állítólagos izoláció az Egyesült Államokban is sokszor került a figyelem középpontjába, mint ahogy arra is gyakran utaltak, hogy háborús helyzetben Amerika az egész világgal találna magát szemben, szövetségesek nélkül. A németországihoz hasonló elképzelések azonban a bezáródó nagy gazdasági terekről és „világbirodalmakról” az Egyesült Államokban csak nyomokban voltak tettenérhetőek. Ráadásul éppen a gazdasági nacionalisták körében volt a legkevésbé népszerű a gyarmatosítás-gondolat, mivel egyrészt szóvá tették az idegen népek gyarmatosítással együttjáró elnyomását, másrészt – s ez az aggodalom jóval nagyobb súllyal esett latba az előbbinél – tartottak attól, hogy egy imperialista külpolitikai irányvonal veszélyeztetné a protekcionizmus meghatározó pozícióit.

A két ország közötti különbségek részben szerkezeti adottságokkal magyarázhatók: amíg a sűrűn lakott Német Birodalom számos határral, kevés nyersanyaggal és gyarmattal rendelkezett, a csak Kanadával és Mexikóval határos Egyesült Államok kimeríthetetlen nyersanyagterekkel, hatalmas területekkel és állandó, olcsó munkaerő-utánpótlással bírt.

² Broemel 1886: 466.

A 19. század végére a protekcionizmus az Egyesült Államok „fő politikai irányvonala” és „nemzeti doktrínája” lett, ahogy azt a képviselői is joggal hangsúlyozták vissza-visszatérően. A protekcionizmus a „mindenki harca mindenki ellen” jegyében továbbra is a nemzeti önvédelem eszközeként nyert igazolást, jóllehet támadólag alkalmazták azt a külföldi piacok proklamált meghódítása érdekében. Elsősorban a protekcionizmust programjában kulcskérdésként kezelő Republikánus Párt igyekezett pártegyesítő dogmává tenni a vámtarifa kérdését, összekapcsolva ezt egyfelől a piacvédelemmel, a nacionalizmussal és a prosperitással, és szembeállítva ugyanezt a szecesszionista (elszakadási) politika, a szövetségi jogalkotást az alkotmányosság megítélésében az egyes tagállamok fölé helyező jogelv (*Nullification*) és a szabadkereskedelem „elátkozott triumvirátusával” másfelől. E törekvés hátterében nem annyira a „vörös veszélytől” való félelem állt, mint inkább az a szándék, hogy a párt választóinak etnikai, vallási, társadalmi és regionális tekintetben rendkívül heterogén tábora tartósan összekovácsolódjon. Ezt aztán évtizedeken keresztül sikerült is fenntartani. A republikánosok nemcsak az elnököket állították és a Kongresszus mindkét házában többségét adták a vizsgált időszak nagy részében, hanem azt is elérték, hogy amikor nem ők voltak hatalmon, az e tekintetben megosztott demokraták akkor is csak korlátozottan tudtak eltérni a védővámpolitikai irányvonalától.

Az I. világháború kitörése előtti években aztán a progresszív korszak [*Progressive Era*] társadalmi reformokat sürgető mozgalma, a nagyvállalatokkal szembeni fokozódó bizalmatlanság és a trösztök megjelenése felerősítette a protekcionizmussal szembeni és mindinkább lobbisták által alakított kritikus hangokat. A kongresszusi vizsgálóbizottságok szoros összefüggést tártak fel a vámtörvények és nagy gazdasági monopóliumok kialakulása között: a védővámot mint „a trösztök szülőanyját” kezdték emlegetni. Érvelésük szerint a protekcionizmus ahelyett, hogy „nemzeti érdekeket” szolgált volna, a patriotizmus álcája mögé bújva egyre inkább a (nagy)iparosok és befolyásos szövetségeseik érdekeinek (*vested interests*) kiszolgálójává alacsonyodott. Az 1913-as vámtörvény ugyan nem jelentett teljes irányváltást az USA-ban, de a sokféle tarifacsökkentés már egy kooperatívabb, a kölcsönösségre épülő irányvonalat jelzett, szakítva a korábbi kereskedelem-politikai izoláció elvével. Az Underwood-féle* vámtarifák igyekeztek továbbá a kereskedelem-politikát szélesebb alapokra helyezni és erőteljesen „demokratizálni” azokat.

Az 1865/71 és az I. világháború közötti német, illetve amerikai gazdasági nacionalizmus legfontosabb közös vonásai nyolc pontban foglalhatóak össze:

1. Mindegyik kereskedelem-politikai tábor osztotta azt a nézetet, hogy a kereskedelemnek és az árucserének harmonizáló és népeket összekapcsoló hatása lehet. A gazdasági nacionalisták azonban elutasították, hogy mindez nemzetközi szinten is megvalósítható volna; számukra az érdekharmozáció

* Oscar Underwood (1862–1929) Alabama állam demokrata párti képviselője, később szenátora volt. Nagy szerepet játszott az 1913-as jövedelemadó- és vámtarifa-reform (*Revenue Act*) kidolgozásában és parlamenti megszavazásában. [A Szerk.]

kizárólag nemzeti keretek között volt elképzelhető. Kiindulópontjuk végig az az elképzelés maradt, hogy az emberiség különböző érdekek mentén nemzetekre oszlik, amiből a nemzetekkel megegyező számú nemzetgazdaság létezése is következik. A gazdasági határokat ennek megfelelően nem mesterséges, hanem „természetes” képződményeknek tekintették, éppen úgy, ahogyan a nemzeti államhatárokat is. Az egyes nemzetek alapvető érdekkülönbségének e felismerése, amely a nemzetközi kereskedelmi háború elvében öltött testet, nem maradt hatás nélkül sem a gazdaságtudományra, sem a gazdasági gyakorlatra nézve. A nemzeti gazdaságpolitika – így az alaptétel – a nemzet hosszútávú „gazdasági és politikai hatalmi érdekeihez” kellett, hogy alkalmazkodjon és végső soron a nemzeti hatalmi politika részét képezte.³

Már nem az volt a cél, hogy a fejlődési hátrány ledolgozásával lehetővé váljon egy jövőbeni, a szabadkereskedelem és a népek kölcsönös egyetértése (*Völkerverständigung*) jegyében megvalósuló békés együttélés. A „saját világ” belső fejlődése helyett a nemzetállamoknak a világ felosztásáért folyó offenzív nemzetközi versenyfutása került középpontba. Így váltak a saját gazdaságot nevelgető, segítő vámok (*Erziehungszölle*) a nemzet hatalmpolitikai céljait szolgáló védővámokká – ahogy azt 1902-ben már Gustav Schmoller is megállapította. A kiindulópontot a nemzeti piac megteremtése és védelme jelentette, s ezt kellett, hogy kövesse az idegen piacok „meghódítása”.⁴

A háborús metafora egyre inkább áthatotta a gazdasági nacionalizmus diskurzusát. Az „önvédelem” fogalmát mind gyakrabban váltotta fel a „támadás” kategóriája. Az elsősorban gazdasági konfliktusként felfogott világhatalomért folyó harc a kereskedelem-politika militarizálódásához vezetett. A háború – Brooks Adams értelmezését idézve – „a gazdasági verseny külső megjelenési formája”, amit azonban már nem katonai vagy politikai téren vívtak: a hódító seregek és hadiflották szerepét a kereskedelmi hajók és az ipari termékek vették át. A tézis szerint a vámpolitika olyan szerepet töltött be, mint egy háborúban a védelmező tank, hiszen itt nem katonák, hanem külföldi áruk rohanták le az idegen országokat. Az eszmefuttatás ugyanakkor nem állt meg a háborús képek és metaforák szintjén. Felkészülendő az aktuális és jövőbeli vitás esetek kezelésére a vámtarifák falai, erődítményei és ágyúi mellett elkezdődött a hadiflották kiépítése is.⁵

2. A nemzetközi gazdasági vetélkedést a szociáldarwinizmus kétféleképpen is táplálta. Egyrészt az ipari országok versenyfutását úgy fogták fel, mint „a léttért folytatott küzdelmet (*Struggle for life*) a világpiacon”, és nem csak Max Weber beszélt erről „nemzeti” túlélési harcként. Amíg az Egyesült Államokban alapvetően bizonyosság uralkodott a tekintetben, hogy ebben a jelenléttért folytatott kereskedelmi háborúban az USA nem bukhat el és végül Új Birodalomként (*New Empire*) véget vet Anglia hegemoniájának, a népesség és terület vonatkozá-

³ Weber 1993: 561.

⁴ Verhandlungen des Vereins für Socialpolitik [1901] 1902: 270. (Gustav Schmoller) Vö. Weber 1904: 299.

⁵ Adams 1903. A háborús terminológiára lásd továbbá Nietzsche 1904.

sában jóval „szegényebb” Németországban egyszerre volt jelen a túlzott öntudat, a bizonytalanság és a sokféle értelemben vett fenyegetettség érzése. Ezt mutatják az agrár- versus ipari ország körüli viták, az „amerikai veszély” teóriája vagy a világbirodalmi jellegről folyó eszmecserek.

Az úgynevezett „szegénymunka (*Pauper Labor*) érvelés” – azaz a viszonylag jól fizetett amerikai munkásság védelme az olcsó, tehát minden bizonnyal éhbérért dolgozó, kizsigerelt munkások által előállított külföldi áruktól – a védővám mellett szóló, egyik leggyakrabban alkalmazott érv maradt. A védővám így egyben védelmet jelentett a kevésbé fejlett országokból kiinduló társadalmi kizsákmányolás (*soziale Plünderung*) ellen is. Miközben saját ipari és mezőgazdasági termékeiket a külföldi piacokon gyakran dömpingáron értékesítették, mindenekelőtt az USA-ban, a bevándorlók országában hangoztatták előszeretettel, hogy az ország külföldi áruk és emberek „szeméttelépévé” válhat. A figyelem már nem csak a bérkülönbségek miatt irányult a „külföldi” munkások felé, hanem „új”, rasszista kategóriákat alkalmazva közülük sokakat, így a német császárságban a lengyeleket, Amerikában pedig a délkelet-európai és az ázsiai bevándorlókat, alsóbbrendűeknek és ezáltal a saját „nemzetre” nézve még inkább veszélyesnek tekintettek. A veszély tehát egyszerre fenyegetett az országon belüli nemzeti kisebbségek és bevándorolt csoportok formájában, valamint az országhatáron kívülről érkező áruk vagy emberek alakjában.

A fent idézett szociáldarwinista érvekkel szembeni jogos kritika ellenére sem szabad elsiklani a tény felett, hogy Max Weber és a Verein für Sozialpolitik* számos képviselője esetében épp úgy, mint az amerikai Brooks Adamsnél, George Guntonnál és másoknál a gazdasági nacionalizmus propagálása részben társadalmi reformokat is szolgált. Képviselői széleskörű belpolitikai és szociálpolitikai újításokat sürgettek éppen a munkásság érdekében. Ahogy arra többek között már Gunnar Myrdal is rámutatott, a 20. századi jóléti állam is nemzetállam volt, amely a nemzeti határoknál végződött, amelyet a legkülönfélébb módokon védtek, és amelyet másképpen gyakorlatilag nem is lehetett fenntartani.

3. Az amerikaiak fő ellensége továbbra is Nagy-Britannia maradt, noha sokan meg voltak győződve róla, hogy csak idő kérdése, és az Egyesült Államok átveszi Angliától az irányító szerepet. Az USA-ban, ahol a szabadkereskedelmi nézeteket valló brit „Cobden Club”** és követői a klasszikus iskola képviselőjeként messze-menően megtestesítette az ellenségképet, az anglofóbia már régóta sokkal nagyobb szerepet játszott, mint Németországban. Nem annyira egy esetleges katonai konfliktus lehetőségéről volt itt szó az egykori gyarmattartóval, mint inkább

* A Verein für Sozialpolitik (Társadalompolitikai Egyesület) 1873 óta létező szervezet Németországban. A 19. század végi, 20. század eleji működése során lényeges társadalompolitikai, gazdaságelméleti és ezen keresztül tudományelméleti viták színtere volt. 1936-ban az egyesület feloszlatta önmagát, 1948-ban újjáalakult, 1956 óta Gesellschaft für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften (Gazdaság- és Társadalomtudományi Társaság) néven működik. [A Szerk.]

** A Cobden Club 1866-ban Londonban jött létre, az egy évvel korábban elhunyt Richard Cobden emlékére. Tagjai a szabadkereskedelem hívei voltak, s a korabeli klubboktól eltérően ez a szervezet jelentős kiadói tevékenységet is folytatott, elsősorban Cobden beszédeinek összegyűjtött kiadásával az 1870-es évektől. A klub az 1970-es évek végéig működött. [A Szerk.]

egy „új fajta”, az iparosok és kereskedőflották által vívott gazdasági háborúról. Viszszatérő téma volt az Egyesült Államok gyarmati korszaka, más koronagyarmatok, például India sorsa vagy Írország elnyomása. Mindez természetesen azt célozta, hogy a nem éppen elhanyagolható számú ír bevándorlót a szabadkereskedelmi politika és ezzel általában is a Demokrata Párt ellen hangolják. A szabadkereskedelem angol érdekekkel azonosított elve az USA-ban és Németországban egyaránt ott szerepelt a legtöbb gazdasági nacionalista feketelistáján, akik számára a brit *free trade* egy idegen és élősködő kinövészt testesített meg.

Az Anglia-ellenesség vonzereje az USA-ban abban rejlett, hogy egyszerre két támadási irányt kínált: egyrészt a nemzet külföldi „ellenségeivel” szemben, másrészt azok ellen az országban lakó, külföldről finanszírozott ügynökök és egyúttal – mint mondták – hazaárulók ellen, akik antinacionalista propagandát terjesztettek és az Egyesült Államok tönkretételére törekedtek. Jóllehet a fenyegetések sokszor teljesen légből kapottak voltak, a brit kormányhoz közel álló „Cobden Club” egyes állásfoglalásai vagy százezres példányszámban terjesztett kiadványai újabb és újabb muníciót biztosítottak az összeesküvés-elmélet amerikai hívei számára.

Német szempontból a brit katonai konkurrencia veszélyesebbnek számított, mint a gazdasági hatalom, noha a hadiflotta-építés eleinte egyértelműen az USA ellen irányult. A német ipar másik „örökölt ellensége” Franciaország volt, ennek jelentősége azonban 1871 után sem Nagy-Britanniáét, sem az Egyesült Államokét nem érte már el.

4. A gazdasági nacionalisták nagy sikerrel dolgoztak azon, hogy a közfelfogásban összekapcsolják a protekcionizmust a patriotizmussal és a nacionalizmussal. Kihasználták a lakosság aggodalmait, táplálták a külföld hatalmi túlsúlyától és az alacsony bérek konkurrencijától való félelmet, s nem utolsósorban megfelelő „védelmi mechanizmusokat” javasoltak. A protekcionizmus ellenségeinek szinte teljes kudarca részben a nacionalizmus erejének alábecsüléséből adódott: az ő nemzetközi és defenzív érveik a lakosság nagy részének szemében érdekorientált és a hétköznapi gyakorlattól távoli gazdasági elméletek voltak, amelyek aligha látszottak alkalmasnak konkrét problémák megoldására.

Ebben az összefüggésben az olyan jelszavak, mint hogy „Németország a németeké”, „Amerika az amerikaiaké”, „a nemzeti munka védelme”, „a nemzeti ipar és munka védelme”, többet jelentettek a gazdasági szereplők érdekeinek önigazolásánál. Ezek a jelszavak köszöntek vissza a legkülönbözőbb társadalmi csoportok követeléseiben és kívánásaiban, ezeken keresztül emlékeztették a kormányokat és a parlamenteket azon kötelességükre, hogy a polgárokat, azok munkáját és befektetéseit védelmeznük kell. A modern „nemzetnek” – illetve az azt többé-kevésbé reprezentáló kormánynak – tehát bizonyítania kellett, hogy eleget tesz a véd- és érdekközösségként rárótt feladatoknak.

A hatásait tekintve messze túlértékelt vámtarifa-politika azért válhatott a gazdasági nacionalizmus propagandaeszközüvé, mert valamilyen formában minden állampolgár saját bőrén tapasztalhatta meg a vámok hatását. Elhibázott lenne ugyanakkor mindezt pusztán „fentről irányított ravasz manipulációként” beál-

lítani. A vámtételek változása, legalábbis a kortársak szerint, a mindennapi életben nagyon gyorsan éreztette hatását. Ezt mutatják az – általában a rossz kereskedelmi politika számlájára írt – gazdasági válságokra adott csaknem azonnali választói reakciók is. Különösen jól megfigyelhető volt ez az USA-ban, ahol két-évente tartottak parlamenti választásokat.

Az ipari és mezőgazdasági munkások és farmerek nagy része, sőt talán többsége által mind Németországban, mind az Egyesült Államokban támogatott magas vámok politikája (*Hochzollpolitik*) az anyagi védelem mellett „pszichés előnyökkel” is járt. A kor egyik legfontosabb belpolitikai kérdéseként a védővám kétféle okból is a legalapvetőbb politikai alapelvek része lett. Egyfelől ekkoriban jelent meg a politikai tömegpiac, amit a magas választási részvétel, a különféle érdekcsoportok egyre inkább növekvő szervezettségi foka, a „pamfletcsaták” és a „petíció áradatok” is mutattak. Azt, hogy mennyire fontos lett a közvélemény megnyerése, jól jelzik az amerikai egyesületek, szövetségek által a fontosabb bevándorlócsoporthoz anyanyelvén is kiadott propagandaanyagai, amelyeket nem csak a választások előtt osztogattak milliós példányszámban. Másfelől a protekcionizmus népszerűsége a nemzeti nyilvánosság 19. században végbemenő kiszélesedésére is visszavezethető, vagyis az erősödő és többnyire a többség által támogatott protekcionizmus a demokratizálódás jeleként is értelmezhető. Ehhez járul még az a tény is, hogy a védővám törvények foglalkoztak először az agrártermékekkel a 19. század második felében mindkét országban. Minden, a vámok mértékére, kialakítására és az iparosítás és modernizáció ellenes jellegére vonatkozó, Németországban megfogalmazott kritika mellett is az agrárvámok arra utaltak, hogy immár hivatalos támogatást nyert a mezőgazdaság „nemzeti” védelmének szükségessége.

A modern uralmi rendszerek legitimitációja gazdasági teljesítőképességükön is mérhető. Ez különösen hangsúlyosan jelenik meg válságidőszakokban, mint például az 1870-es évek gazdasági depressziója idején vagy egy olyan fiatal nemzetállam számára, mint amilyen a német volt. A legitimitáció és a teljesítőképesség összefüggését először Bismarck birodalmi kancellár ismerte fel, és meg is tette a szükséges konkrét és szimbolikus intézkedéseket. „Kötelességét” egy olyan protekcionista vámtarifa bevezetésével teljesítette, amivel befelé és kifelé egyaránt demonstrálta, hogy a „nemzet” mint szolidáris közösség cselekvőképes, és az egyes tagjai érdekében ugyanúgy fellép, mint az általános nemzeti érdekek – vagy ekként definiált ügyek – védelmében.

5. A politikának a Német Birodalomban megfigyelt erősödő gazdasági orientálódása az Egyesült Államokban is tettenérhető volt. Ám nemcsak a politikát uralta a gazdaság, a „gazdaság” is átpolitikálódott és alárendelődött a nemzeti hatalmi politikának. Politika és gazdaság kölcsönösen összefonódtak, és mindkettő egyre inkább nemzeti jelleget öltött. A nemzeti közösség mindinkább magától értetődően nemzetgazdasági közösség is lett, amelyben a hatalom- és a gazdaságpolitika egymástól elválaszthatatlanul létezett. Harold James ebben az összefüggésben beszélt a nacionalizmus 19. században végbemenő gazdasági irányváltásáról: a 19. század második felében a német nemzetfelfogás fókuszában

a gazdaság állt. James téziséhez három megjegyzés kívánkozik. Egyrészt a gazdasági nacionalizmus nem csak a 19. század közepe óta bírt nagy jelentőséggel a német nacionalizmusban.* Másrészt a formálódó gazdasági nacionalizmus nem rendelkezett azzal a meghatározó szereppel, amit James általában tulajdonít neki: a német nacionalizmusban a „gazdaságnak” nem volt általános elsőbbsége, még akkor sem, ha a gazdaság befolyását a kortársak jócskán túlértékelték, s ezt a nézetet gyakran maguk a történészek is átvették. Harmadrészt az amerikai példa is egyértelműen mutatja, hogy a nacionalizmus gazdasági irányváltása korántsem német sajátosság.⁶

Még azok is, akik egy kooperatívabb és szabadkereskedelmi politika felé hajlottak, fokozatosan a nemzeti szövetséget tették meg okfejtéseik kiindulópontjává, és a nemzetre, illetve a nemzetállamra mint létező egységre és „gazdasági testre” tekintettek. Ezek, a kereskedelmi politikában a nemzetközi cserét hangsúlyozó érvek egyébként döntően defenzív jellegűek voltak mindkét országban. Mivel a közbeszéd ekkorra már olyan jelleget öltött, hogy a gazdasági érvek gyakorlatilag csak „nemzeti” jelmezbe öltöztetve remélhettek bármiféle sikert, az említett argumentációknak az ellenoldal agresszív nacionalizmusával szemben nem volt esélyük. A szabadkereskedelmi politika hívei jogosan mutattak rá, hogy a „nemzeti munka védelme” nem egyformán kedvez mindenki „nemzeti” érdekének és gyakran egyes szervezetek érdekérvényesítésének az eszköze csupán. Noha ők is magukévá tették a „nemzeti egoizmust” és saját kereskedelem-politikai elképzeléseiket tartották a jobb „nemzeti” politikának, mégsem akarták elfogadni a gazdaság és a társadalom előrehaladott nacionalizálódását és vonakodtak a „nacionalizmus” mezején offenzív harcot folytatni.

6. Az egyre növekvő értékesítési problémákra és a saját belső piacok telítettségére tekintettel Németország és az Egyesült Államok egyaránt új piacok meghódítására és az export növelésére kezdett törekedni. A védővámpolitika relatív jelentőségvesztése azzal is magyarázható, hogy immár mindkét ország a vezető ipari országok közé tartozott, és a világpiachoz való szoros kötődésük miatt rugalmasabb kereskedelem-politikai eszköztárra volt szükségük. A Caprivi, német birodalmi kancellár és McKinley, amerikai elnök nevével fémjelzett politika, amely a protekcionizmust a kereskedelmi szerződésekkel és a kölcsönöség, a reciprocitás elvével ötvözte, arra tett kísérletet, hogy ellensúlyozza az ipari országok nemzetközi elzárkózási törekvéseit és a saját piacaik részleges megnyitásával biztosítsa a maga számára a külföldi piacokra való bejutást. Ezzel a lépéssel beigazolódt – még ha csak nagyon korlátozott mértékben is – Henry Carey és Friedrich List nagyhatású gazdasági szakírok jóslata, miszerint a fejlődési hátrány leküzdése várhatóan a nemzeti piacok megnyitását fogja eredményezni. Ez külö-

* Ezt részletesen tárgyalja a könyv II. 1. fejezete. [A Szerk.]

⁶ James 1991: 11, 80, 106. Hasonlóan vélekedik Böhme, aki a német gazdasági nacionalizmust a politikáinál fontosabb „integrációs és figyelemelterelő eszköznek” tartja. (Böhme 1985: 139, 168.) Arra, hogy a 19. század végén nemcsak a német nacionalizmus vált politikaiból gazdasági mozgalommá, már J. G. Smith is felhívta a figyelmet. (Smith 1935.)

nösen igaz lett a nyersanyaghiány és a szűkebb belső piac miatt az ipari áruk exportjára jobban rászoruló Német Birodalomra. A német birodalmi kormányzat óvatossága, amit egy USA elleni esetleges kereskedelmi háború vonatkozásában tanúsítottak és amelyben egyébként egyértelműen a vesztes oldalon vizionalizálták Németországot, a Birodalom nyersanyagimportőr helyzetének reális felméréséből adódott.

Caprivi a kereskedelmi szerződésektől nem melleleg a külpolitikai feszültségek enyhülését is remélte. A mindinkább kiterjedő világgazdaságban az Egyesült Államoknak is le kellett térnie az elzárkózó kereskedelem-politikai irányról. Mindent összevetve ugyanakkor a vámerődítménnyel védett belső piac maradt a gazdasági hódítások előfeltétele a 19. század második felében. A kölcsönösség elvére pedig tárgyalási alapként, jutalmazó vagy megtorló eszközként tekintettek. A kölcsönösség a protekcionizmus „szolgálóleánya”, hangsúlyozta McKinley utódja, Theodore Roosevelt, s ezt a sorrendet még az 1913-as vámtörvény sem revideálta teljes mértékben.

7. Németországban éppúgy, mint az Egyesült Államokban, a 19. század végétől folyamatosan kísérleteztek azzal, hogy a manipulálhatónak és tudománytalanoknak bélyegzett protekcionista politikát „tudományosabb” alapokra helyezték. Tették ezt abban a reményben, hogy a protekcionizmus így majd megszabadul politikai tartalmától és képes lesz tisztán gazdasági eszközzé válni. Politikai és gazdasági bizottságokat hoztak létre arra a feladatra, hogy szakértők meghallgatása és adatgyűjtés alapján dolgozzák ki egy új vámtarifa-rendszer alapelveit. Ám nemcsak a szakértők nagy része kötődött különböző „gazdasági érdekkörökhöz”, azaz szövetségekhez és vállalkozásokhoz, de a bizottsági tagok is többszörösen rá voltak utalva az adatgyűjtésben ezekre az érdekcsoportokra. A bizottságok összetétele sem garantálta éppen az „objektivitást”: a különböző érdekcsoportok nem egyformán képviseltették benne magukat, itt is túlsúlyban voltak az iparos (merkantil) vagy az agrárius érdekszövetségek. Így hát a „tudományosabb” törvényjavaslatok kidolgozásának kísérlete – már ha egyáltalán valóban volt ilyen szándék – általában már bizottsági szinten, de legkésőbb a parlamenti bizottságokban vagy a parlamenti vitaüléseken elbuktak. A demokrata Underwood-féle vámtarifa elleni masszív lobbitevékenység miatt felállított vizsgálóbizottság legalább ideiglenesen véget vetett ennek a helyzetnek, bár tartósan nem tudott megálljt parancsolni az érdekeltségek (*vested interests*) meghatározó befolyásának.

8. A védővámok megállapításakor egyértelműen látszott a szövetségek és a regionális érdekek befolyása. A gazdasági nacionalisták idővel befolyásos gazdasági- és érdekszövetségekbe tömörültek, és gyakran szorosan együttműködtek a politikai pártokkal. Nem ritkán az ő javaslataik kerültek az új vámtörvényt előkészítő bizottságok asztalára. Továbbra is a petíciók és beadványok állandó elemei közé tartoztak a „nemzeti” alapú érvek és a nemzeti függetlenség szempontjából létfontosságúnak tartott ágazatokra vagy üzemre való hivatkozások. Az amerikai polgárháború után néhány évvel Simon Newcomb élesen bírálta a protekcionista elképzelés azon érvelését, amely szerint függetlenül attól, hogy

mit állít elő, minden üzem érdekes módon nagy nemzeti jelentőséggel bír.⁷ Politikusok, iparosok, munkások és farmerek egyaránt használtak ilyen argumentációs eszközöket. Nagy pénz- és energiabefektetések árán ugyan, de a védővámokban érdekelt csoportoknak hosszú ideig sikerült kisajátítaniuk a nemzeti jelzőt, a protekcionista politikát pedig nemzeti doktrínaként hirdették – miközben egyre nyíltabban támadták a *vested interests* jelenségét. Az eredményt Friedrich Engels találóan „védgyámkodás”-nak (*Schutzbemutterung*) nevezte. Karl Kautsky 1887-ben azt sérelmezte, hogy a gazdasági elit (*Wirtschaftsbürgertum*) már nem kapható arra, hogy a „nemzet” érdekében mindent megtegyen, épp ellenkezőleg, a nemzettől szeretne mindent megkapni.⁸ Lobbisták népesítették be a parlamenti folyosókat, és a parlamenti képviselők egyfajta „védővámukció” keretében gyakran leplezetlen érdekpoltizálást folytattak saját választókerületeik és támogatóik érdekében. Az USA-ban *logrolling*-nak [quid pro quo] nevezett gyakorlatnak megfelelően az egyes képviselők választókerületeik érdekeinek biztosításáért cserébe „eladták” az új vámtörvényt jóváhagyó szavazatukat, így a törvényhozás menete gördülékeny lehetett. Ennek következtében egy, a képviselőháztól a szenátus elé terjesztett vámtarifajavaslat gyakran több száz módosító javaslat kíséretében hagyta el a szenátust.

Ha csupán az utolsó két tárgyalt pontot – a tudományos alapokra helyezett és a politikai motívációktól mentes vámtételek kidolgozásának kudarcát, valamint a részleteiben többnyire nagyhatalmú érdekszövetségek által befolyásolt vámtörvényeket – vesszük is figyelembe, elhibázott lenne a gazdasági nacionalizmust kizárólag a gazdasági érdekeltségek „önigazolási ideológiájaként” értelmezni. Amint az a kereskedelem-politikai beadványokból is kiderül, a konkrét védővámkövetelések nem feltétlenül „nemzetiként” nyertek támogatást. A „gazdasági” érvek mellett és még gyakrabban azokkal egybefonódva létezett egy másik szint is, amelyen a protekcionizmus osztársadalmi – vagyis a kortársak számára nemzeti – jelentősége megvitatásra került. A nemzeti tézisek hatalmas vonzerejének bizonyítéka, hogy ezek alapvetően határozták meg a gazdasági és kereskedelem-politikai vitákat, ami pedig weberi értelemben annak jeleként is értelmezhető, hogy a „nacionalizmus” ideológiája által formált világképek hatással voltak szereplőik érdekeire és befolyásolták azok cselekvését.

Fordította: *Kondor Márta*
Lektorálta: *Klement Judit*

⁷ Newcomb 1870: 18. Newcomb az ökonometria egyik úttörője volt. Hasonló kritikát fogalmazott meg Németország vonatkozásában Held 1879: 459.

⁸ Engels [1888] 1969: 374; Kautsky 1887: 405.

FORRÁSOK

- Adams, Brooks 1903: War as the Ultimate Form of Economic Competition. In: *Proceedings of the United States Naval Institute* 29. 829–881.
- Broemel, Max Albert Günter 1888: Vom handelspolitischen Kriegsschauplatze. *Die Nation* 3. (1886. május 8.) 466–468.
- Engels, Friedrich [1888] 1969: Schutzzoll und Freihandel. (1888. május). In: *Marx-Engels Werke. Band 21*. Berlin, 360–375. (Magyarul: Előszó. Marx szabadkereskedelemtől tartott 1848. évi beszédének 1888-as amerikai kiadásához. Védővám és szabadkereskedelelem. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 21. kötet, 1883–1889. Budapest, 1970. 398–413.)
- Held, Adolf 1879: Schutzzoll und Freihandel. *Schmollers Jahrbuch* 3. 459.
- Kautsky, Karl 1887: Die moderne Nationalität. *Die Neue Zeit* 5. 405.
- Newcomb, Simon 1870: The Let-alone Principle. *North American Review* 110. (1870. január) 1–33.
- Nitzsche, Max 1904: Die internationalen Ursachen der Schutzzollbewegung. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 60. 329–357.
- Verhandlungen des Vereins für Socialpolitik* [1901] 1902: *Verhandlungen des Vereins für Socialpolitik über die Wohnungsfrage und die Handelspolitik*. [1901] Leipzig, 1902.
- Weber, Max 1904: Deutschland und der wirtschaftliche Imperialismus. *Preußische Jahrbücher*. 116. 299.
- Weber, Max 1993: Landarbeiterfrage, Nationalstaat und Volkswirtschaftspolitik. Schriften und Reden 1892–1899. (Max Weber Gesamtausgabe. Band 4.2. Hrsg. Mommsen, Wolfgang J. – Aldenhoff, Rita.) Tübingen.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Böhme, Helmut 1985: Probleme der wirtschaftlichen Integration der Deutschen vom frühen 19. Jahrhundert bis 1945. In: Büsch, Otto – Sheehan, J. James (Hrsg.): *Die Rolle der Nation in der deutschen Geschichte un Gegenwart*. Berlin, 137–180.
- James, Harold 1991: *Deutsche Identität 1770–1990*. Frankfurt.
- Smith, J. G. 1935: Economic Nationalism and International Trade. *Economic Journal* 45. 619–648.

Gaucsik István

Történelem és mítoszteremtés

Karcolat a „legelső” szlovák szövetkezetről

Ez a tanulmány nem kíván mindenáron pálcát törni bizonyos szlovák történelmi koncepciók és prekoncepciók fölött. Egyoldalú értékítélet kimondása sem lehet a cél. Jelen írás középpontjában a szlovák kollégák történetalkotásának elemei, a szlovák szövetkezettörténet-írás eszmetörténeti jegyei és a kizárólagosságra törekvő, etnikai megközelítésű értelmezések állnak, amelyek a nemzetépítést szolgálták. Mindezek mellett, kísérőelemként tudatosítom a szlovák–magyar történelemszövegalkotás akadályait, próbaköveit és gyakran zsákutcáit.

A NEMZETÉPÍTŐ TÖRTÉNELMI KONSTRUKCIÓK SZÖVEVÉNYÉBEN

E tanulmány témáját több okból kifolyólag látom időszerűnek.¹ Egyrészt a szlovák történettudományban tartósan rögzült a politikailag és gazdaságilag elnyomott, a szövetkezés terén is folyamatosan diszkriminált, anyanyelvhasználatában korlátozott és az erőszakos magyarosításnak kiszolgáltatott kismemzet képe. Ez olyan csapdahelyzetet eredményezett, amelyből a szlovák szövetkezettörténeti kutatások máig nem képesek kitörni.²

Az ilyen interpretációk szerint a szinte reménytelen, közeli nemzethalált megelőlegező helyzetből a modern nemzetté válás időszakában a politikai elit tagjai, a véleményformáló értelmiségiek és „nemzetébresztők” a szlovákok felkelésének egyik fontos zálogát a szövetkezésben és a szövetkezeti mozgalom kiteljesedésében látták. Később a történészek ezt ugyanígy láttatták és láttatják, a tényleges empirikus társadalomtörténeti kutatásokat mellőzve. Csak mellékesen megjegyezve: ezek a megközelítések egy hatékony vagy annak tartott gazdasági nacionalizmusról és szinte elkülönülő szlovák gazdasági térről, azon belül szlovák etnikai szövetkezeti hálózatról beszélnek úgy, hogy közben nem érdekes a történelmi Magyarország kontextusa, az országos összefüggések, beágyazódások, a regionális interakciók és kulturális mintaátvételek. Például arra sem

¹ Ezt a vizsgálatot az is indokolja, hogy a rendszerváltozást követően a szlovák történetírásban és azon belül a gazdaságtörténet-írásban többé-kevésbé (megkésett) paradigmaváltás történt. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy az 1990-es évek közepétől mind erőteljesebbé válik egy kritikus és önreflexív, de alapjaiban befelé néző irányzat, amelynek a jótékony kisugárzása (mítosz- és tabudöntögetése), az inkább személyfüggő pozitív példákat számon tartva, a gazdaságtörténeti vagy esetünkben a szövetkezettörténeti kutatásokra mégis elhanyagolható. Vö. Holec 2006: 41–43, 48; Holec 2009: 25–35.

² Lásd például Sloboda – Petráš – Bosý 1992: 8, 24–25, 30–31; Virsik 1993: 13; Fabricius – Holec – Pešek – Virsik 1995; Martuliak 1995; Pešek 1995: 89.

keresnek választ, hogy a szlovák szövetkezetek nagyobbik része miért volt tagja az Országos Központi Hitelszövetkezetnek (OKH)³ és a Hangyának,⁴ más csoportjaik pedig miért maradtak „szervezetlenek”, illetve miért álltak az országos központokon kívül.⁵

Megfigyelhető egy nem éppen tudományközpontú jelenség is, amelynek különböző formáit inkább a mítoszok körébe sorolom. Ennek jellemzői az alapító személyhez vagy személyekhez kapcsolódó glorifikálás, egy nemzeti közösség gazdasági teljesítményének egyedülállóként és megismételhetetlenként való bemutatása, a korabeli szövetkezeti propagandairódalom megállapításainak kritikátlan átvétele, és utólagosan a 19. századi nemzetegység megalkotása, egyben

³ A gazdahitel intézményi biztosításának eszméjét és a hitelszövetkezeti hálózat kiépítését az agráriusok karolták föl. A Gazdakör 1884-es tervezeete konkrét javaslatokat tartalmazott a hitelszövetkezetek kiépítésére, melyek a kisbirtokosok hitelszükségletét biztosították volna. Az első lépés, gróf Károlyi Sándor és a Pest megyei nagy- és középbirtokosok együttműködésének, a szövetkezeti és gazdaköri kezdeményezések találkozásának, nem utolsósorban a külső tőkeforrások biztosításának eredményeképpen, a vármegye jelentős anyagi támogatásával a Pestvármegyei Hitelszövetkezet alapítása volt 1886. december 19-én. Ez a szervezet a megyei hitelszövetkezetek központjának a szerepét is ellátta. A Károlyi-csoport eredetileg a megyei szintű és fenntartású szövetkezeti központok koncepcióját képviselte, de ezt a Tisza-kormány bukása után gyorsan korrigálták. A pesti központ országossá való kiszélesítése vált időszerűvé, mely az intézményesítéssel is kéz a kézben járt. A *Szövetkezés* című folyóirat 1890-ben indult; 1894-ben a Pestvármegyei Hitelszövetkezet felvette a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete nevet, ugyanakkor szoros hitelkapcsolatot létesített a Pesti Hazai Első Takarékpénztárral. Üzletköre kibővült, takarékbetétek gyűjtésével és biztosítással is foglalkozott. Az új intézménykép megalkotására, az állami ellenőrzés megjelenésével végül 1898-ban, az Országos Központi Hitelszövetkezet megszületésekor került sor. Csepregi Horváth 1926: 42–43; Schandl (szerk.) 1938: 14–16, 19–21; Vári 2008: 639–641.

⁴ A Hangya Fogyasztási, Értékesítő és Termelő Szövetkezet 1898. január 23-án alakult Károlyi Sándor nagy volumenű anyagi támogatásával, illetve üzletrészjegyzésével. Ez a szövetkezeti központ a támogató személyeket tekintve szorosan összefonódott a Magyar Gazdaszövetséggel. A Hangya az olcsó és minőségi áruellátás biztosítására és az áruuzsoratól való megszabadulásra törekedett. Szervezetét az értékesítés és többtermelés megszervezésére alakították ki. Az 1907-es alaptőke-emeléssel elérték a pénzügyi konszolidációt. Ellenőrzési kerületeket szerveztek és 1907-ben megalakították a nagyszombati kirendeltséget. A Hangya súlya és presztízse az 1900-as évek elejétől nőtt meg. Tagszövetkezeteinek épületei, boltjai a magyar vidék jellegzetes képéhez tartoztak. A szövetkezetek a falu ellátását segítették, beszerző és értékesítő tevékenységük révén a tagok jutottak előnyhöz, és egy-egy ágazatra szakosodott termelőegységeket hoztak létre. Céljaik között tehát a magánkereskedelem túlkapásaival szembeni védelem biztosítása és a megfelelő minőségű áruszolgáltatás szerepelt. A nyereséget a tagok között vásárlásuk arányában, vásárlási visszatérítés formájában osztották szét és közhasznú célok magvalósítására fordították. A vidéki települések kisebb, széttagoltnak tekinthető fogyasztói szükségleteinek kielégítésére szakosodtak. Ez a szövetkezeti típus az alapvető szükségleti árucikkeket biztosította, kisebb rezsiköltséggel dolgozott és a kiskereskedelem monopóliumhelyzetével szállt szembe. *A Hangya* 1923: 24–27; Csepregi Horváth 1935: 6, 9–14, 18–20; Vári 2009: 514.

⁵ A Központi Szövetkezet a Gazdaságért és Kereskedelemért (*Ústredné družstvo pre hospodárstvo a obchod*) nevű szervezetet Milan Hodža agrárprogramja szellemében, cseh adminisztratív és pénzügyi támogatással Budapesten alapították 1912-ben. A szlovák szövetkezetek kisebbik része, 1914-ben szám szerint 32 tartozott a kötelékébe. Fabricius – Holec – Pešek – Virsik 1995: 72–77; Cambel 1996: 186–206.

misztifikálása.⁶ Mindezek egy konkrét történeti kontextus megváltoztatásának és egy újnak a legitimálása céljából születtek és változatos alakzataik máig életképesek. Írásomban arra is választ keresek, hogy mikor kapott nagyobb teret és publicitást a legelső szlovák szövetkezet tézise. A téma egyébként azért érdekes, mert az önálló Szlovákia létrejötte után az ószombati „hitelszövetkezet” alapításának 150. évfordulójára megszületett az a szövetkezettörténeti szintézis, amelynek rövidített angol változata kikerült külföldre, így ezt a koncepciót nemcsak a külföldi nyilvánosság, hanem a nyugat-európai kutatás is megismerhette.⁷ A reflexió már csak ezért is indokolt.

Szlovákiában a szövetkezetek és a szövetkezeti mozgalom nem tartoznak a hangsúlyosabb társadalomtörténeti témák közé. A szlovákiai társadalomtörténeti irányultságnak, vagy ha úgy tetszik a mikrotörténeti kutatásoknak számos nehézsége van. Ezzel a talán kissé sarkított megállapítással nem kívánom lebecsülni és mellékvágányra állítani az eddigi fontosabb eredményeket. Pusztán jelezni szeretném, miben látom a társadalomtörténeti irányultság megerősödésének az akadályait.

Tényleges kutatási probléma az egyes szövetkezettípusok levéltári gyűjteményeinek (legfőképpen a 19. század végére jellemző) töredékessége, ami azonban megfelelő módszertannal és forráskritikával áthidalható. A további akadályok sokrétűek, egyszerre koncepcionális, ideológiai és módszertani jellegűek. Ide sorolom a szövetkezeti központok anyagaira való egyoldalú támaszkodást, ami az értelmezések mezejét korlátozza, a kutatói prekonceptiók virágzását, és a szövetkezetek, tehát a helyi társadalmak világának minél teljesebb, munkaiigényes bemutatására és megismerésére törekvő kutatások háttérbe szorulását. A vázolt kép nagyon sötétnek mutatkozik, azonban arra a tényre is szeretnék rámutatni, hogy a „szövetkezeti mozgalom” egyoldalú alárendelése az éppen divatos nemzeti historiográfiai diskurzusnak és a nemzet- vagy éppen kisebbségi közösség-építés koncepciójának szintén nem emeli a tudományosság színvonalát.⁸ Röviden fogalmazva, a társadalomtörténeti kötődésű kisebbségtudományt pártolom. Esmefuttatásomnak ezen a pontján nem kerülhetem meg Magyar Beck István egyik gondolatának parafrázisát: a számok mögött meghúzódó valósággal kellene foglalkozni és nem a számokból felépülő modellel.⁹ Utóbbi alatt a szövetkezetek adatainak egyoldalú alkalmazására és a számokból levont, egy közösség gazdasági vitalitását bizonyító kényszerre gondolok.

⁶ A nemzeti „önerő” és a szegénységből sarjadt gazdasági szervezet apoteózisának eklatáns példája Milov 1944.

⁷ Holec (ed.) 1997.

⁸ A nacionalizmuselméletek és nemzetépítési modellek egyoldalú alkalmazásának veszélyeire és a társadalomtörténeti megközelítés hiányára Vári András mutatott rá. Vári 2007: 79–112.

⁹ Magyar Beck 2006: 200–201.

AZ ÓSZOMBATI „SZÖVETKEZET”: ÉRTELMEZÉSEK ÉS KONFRONTÁCIÓK

A szlovák történészek véleménye szerint ez az „elődszövetkezet” fényévekkel megelőzte nemcsak a magyarországi szövetkezeteket, hanem a kontinentális európai kezdeményezéseket is. Az egyik szlovák történész megfogalmazása szerint „előképet és mintát nélkülöző”, egy másik szerint pedig „demokratikus és haladó” jegyeket felmutató úgynevezett hitelező szövetkezeti egyesület (*úverový družstevný spolok*). Az ószombati „hitelszövetkezet” tézisét nem kívánom minden áron romba dönteni,¹⁰ és nem áll szándékomban egyfajta oknyomozást és igazságkeresést folytatni, pusztán a figyelembe vehető tényekre és összefüggésekre szeretnék rámutatni.

A Szenicéhez közeli Ószombat (Sobotište) lakosságát már Vályi András szlovák többségüként jellemezte a 18. század végén.¹¹ A 19. század első felében a települést túlnyomórészt evangélikus szlovákság, az 1758–1764 között katolizált habán népesség, illetve jelentős számú zsidóság lakta.

„Szobotiszt, vegyes tót-német m. v. Nyitra vmegyében, N.-Szombathoz 5 mfdnyire: 640 kath., 2070 evang., 520 zsidó lak. – Hegyek közt s némelly halmokon 58 kath., 1127 evang. lak. Az úgy nevezett Habának egy különös külvároson együtt laknak, s maradékai azon német anabaptistáknak, kik a múlt században katolikusokká tétettek. Isteni tiszteletöket német nyelven különös kápolnában tartják, papjokat magok fizetik; egyébíránt igen ügyes fazekasok és kés-csinálók. Van itt egy kath., és evang. anyatemplom, synagoga, több urasági kastélyok, s kertek, sörházak sat.”¹²

A habánok motiváló „hatását”, a szigorú vallásosságot, a gazdálkodási módszerek közvetítését és a vagyonszövetség eszméjét érdemes lenne megvizsgálni. A korabeli szlovák szövetkezeti szerzők ugyanakkor kereken elutasítják ezt a kulturális hatást, forrásszinten sem vizsgálják, a történészek pedig megkerülik ezt a kérdést. Például Fedor Houdek szerint, aki a két világháború között a „cseh-szlovák” szövetkezeti mozgalom történeti és eszmei gyökereit kereste, a habánok

¹⁰ Roman Holec meglepő módon 1996-ben mégis felvetette azt „az eretnek”, de jogos kérdést, hogy az ószombati egyesület jogosan tekinthető-e az első monarchiabeli és kontinentális hitelszövetkezetnek. Okfejtésében kitért a 19. századi egyesületi terminológia bizonytalanságaira és többértelműségére, melyben a szövetkezetfogalom nem jelent meg. A Jurkovič-féle egyesületet ennek ellenére önszegélyen és demokratizmuson alapuló szövetkezetnek tekinti, mely nem rendi, karitatív vagy nyereszkes célú alakult és a stúri generáció népművelő koncepcióját valósította meg. Lásd Holec 1996a. A szerző ezen tézisét a későbbiekben is fenntartotta. Vö. Holec 2000: 17; Hájek – Holec 2003: 4–5. A magyar szövetkezeti irodalomban is megjelent az első szlovák hitelszövetkezet toposza és kritikátlan átvétele. Lásd Borsodi 2005: 11, 57; <http://www.szovetkezetikutato.hu/szabalyozas.php> (Utolsó letöltés: 2012. március 28.)

¹¹ Vályi 1799.

¹² Fényes 1851. A település és az ószombati habánok rövid történetére lásd Houdek 1947: 99–102; Ruttkay 1963: 75; Ruttkay 1971: 106–109.

közül „alig” volt tagja ennek „a népi jellegű szövetkezetnek.”¹³ Milov 1947-es propagandakiadványában kategorikusan úgy fogalmazott, hogy a habán etnikum és hagyománya az egyesület létrehozásában semmiféle szerepet nem játszott, az kizárólag „a szlovák ész terméke” volt.¹⁴ Paradox helyzet, hogy az 1963 és 1971 között Samuel Jurkovič ószombati evangélikus szlovák tanítóról három hasonló verziójú életrajzot publikáló, szorgalmasan nemzeti hűrokat pengető és a szocialista történetírás toposzaira támaszkodó filológus és áltörténész, Fraňo Ruttkay nem zárta ki, hogy a habánok (életvitele, gazdálkodási módszerei, kisipari vállalkozásai) hatással voltak Jurkovičra.¹⁵

Tény, hogy Ószombatban a 20. század közepéig az evangélikus egyház határozta meg a közösségszervezés irányát. Ismereteim szerint az egyház mint társadalomszervező intézmény mégsem kapott kellő hangsúlyt a szlovák feldolgozásokban, vagy legalábbis csak azon a szinten, hogy az ószombati garasegylet kezdeményezője és agilis vezetője, a jegyzői feladatokat is ellátó Samuel Jurkovič¹⁶ evangélikus tanító volt. Jurkovič a régióban tevékenykedő szlovák evangélikus értelmiségiek nemzeti elkötelezettségű csoportjához tartozott, akik között az 1848-as fegyveres felkelés szervezői is ott voltak.

Az ószombati garasegylet 1845. február 9-én alakult, jóváhagyott alapszabályokkal 1845 tavaszától rendelkezett.¹⁷ Miért beszélek garasegyletről és nem szövetkezetéről? Egyrészt azért, mert az alapszabályokban olyan egyesületként (*spolok*), illetve gazdaegyesületként (*spolok gazdovský*) határozták meg magukat, amely pénztárt (*Kassa, pokladnica*) állít fel. Egy másik dokumentum pedig, amely Jurkovič vejeének, az 1848-ban szlovák önkénteseket toborzó Jozef Miloslav Hurbannak¹⁸ a hagyatékában maradt fenn, gazdasági vagy gazdaintézetként (*hospodárski čili gazdovský ústav*) jelölte meg.¹⁹ Másrészt maga Jurkovič az általa vezetett egyesületi emlékkönyvben, amely egyébként jól megvilágítja az alapítás okait, miközben a helyi társadalomról és a szervezeti keretekről is alapvető információkat közvetít, gazda-garasegyletnek (*spolok gazdovský grošovi*) nevezte.²⁰ A harmadik érvem a kategória mellett az, hogy maga Jurkovič írta le, hogy az egyesület kezdeményező-

¹³ Houdek 1935: 11.

¹⁴ Milov 1947: 86.

¹⁵ Ruttkay 1965: 93; Ruttkay 1971: 107, 111.

¹⁶ Samuel Jurkovič (1796–1873) tanító, népművelő, közösségszervező. Az elemi iskolát Berezón, Győrben és Nagyszombatban végezte. A fiatal Jurkovičot, aki később Ďurkovič, Gyurkovics alakban is alírta a nevét, az apja a magyar nyelv elsajátítása érdekében két évre Győrbe küldte iskolába. A líceumot Besztercebányán és Selmecbányán végezte. 1817-ben Vágújhelyen evangélikus tanítói állást kapott. 1833-ban került Ószombatba, ahol 1848-ig működött. A jegyzői állást 1849–1859 között Berezón és Verbón töltötte be. Ószombatban olvasóegyletet, vasárnapi iskolát és színjátszó kört szervezett. Samuel Jurkovič. *Hospodársky obzor* 1947. május 15. 167.

¹⁷ Houdek 1947: 50.

¹⁸ Jozef Miloslav Hurban (1817–1888) szlovák író, újságíró és politikus. Evangélikus lelkészként tevékenykedett Berezón és Lubokán. Az 1848-as szlovák felkelés egyik vezetője és a Szlovák Nemzeti Tanács elnöke volt. Az 1861-es memorandum alkotóinak egyike.

¹⁹ Ruttkay 1971: 246.

²⁰ Houdek 1947: 35; Milov 1947: 85.

jeként három helyi személy lépett fel (Michal Horňák, Ján Káňa, Ján Zatkalík), akik a kisbetétek gyűjtését „egylet” formájában képzeltek el.²¹

Az állami szabályozás még nem terelte szervezett keretek közé a korabeli magyarországi egyesületi viszonyokat; a szövetkezeteket a maguk 19. század végi formájában nem ismerhette. Vargha Gyula egyébként 1885-ben a szövetkezet fogalmát csak a hitelegyletekre terjesztette ki, és megjegyezte, hogy az a népbank és takarékpénztár „kebelében” is alakulhat.²² A magyarországi egyesületek között már korábban számos átmenet volt, és megnevezésük is ingadozott, de egy közös alapelveken nyugodtak: önszegélyen alapultak, bármiképpen is negligálja ezt például Jurkovič biográfusa, Fraňo Ruttkay. Így találunk az egyesületek között olyan takaré-, hitel-, kisegítő-, előlegező és önszegélyező egyleteket, amelyek számos esetben túlléptek a gazdasági és takarékosági célokon. Más egyesületek szegényeket támogattak, megint mások erkölcsös, keresztény életvitelre buzdítottak vagy annak szabályait szabták meg, fellépve a mértéktelen, közösségromboló alkoholfogyasztás ellen, s akadtak olyanok, amelyek oktatási és népművelési programokat indítottak.²³ A felső-magyarországi régió szlovák etnikai környezetére ez ugyanúgy érvényes volt. Éppen a szlovák feldolgozások mutatnak rá az ilyen jellegű egyletek jelentőségére és a polgárosulásban játszott szerepükre.

Az ószombati garasegylet, amelynek tagsága túlnyomórészt vagyonosabb gazdákból és gazdálkodó szlovák (és szlovákká vált habán?) iparosokból

²¹ Houdek 1947: 35, 63; Ruttkay 1971: 110.

²² Vargha 1885: 92, 93.

²³ A 19. század első felében számos formája létezett a szövetkezésnek. Szakmai vagy rendi szempontok szerint (tisztviselőkből, munkásokból) is megalakulhattak. A skálájuk színes volt, az egyesülési szellem és önszegély változatos megnyilvánulásainak tekinthetők. Fogyasztási egyleteket, anyagbeszerzésre, termelésre, pénzbeli kisegítésre és segélyezésre, biztosításra alapított egyesületeket találhatunk. Ilyen volt a Révkomáromi cs. kir. Szabadalmas Hajóbiztosító Társaság 1807-ben vagy az Első Pestbudai Fogyasztási Szövetkezet. A szervezett hitelszövetkezeti mozgalom előtt természetesen működtek egyéb, hitelezéssel foglalkozó kölcsönös segély- vagy előlegegyletek (népbankok) is. Legfőbb jellegetességük az volt, hogy rövid, alapszabályban meghatározott időre alakultak, amelyet meg is hosszabbíthattak, és csak a helyi környezethez (falu, kisváros) kapcsolódtak. Például a Dunántúlon úgynevezett évtársulati hitelszövetkezetek alakultak az 1860-as években, általában 6 évre. A tagok heti vagy havi betétet fizettek. Erdélyben 1855-ben alakult meg a Kolozsvári Kisegítő Pénztár. Csepregi Horváth 1926: 5–49; Vári 2009: 339–342.

Az erdélyi szászoknál, a németországi kapcsolatoknak és a brassói iparkamara kezdeményezéseinek köszönhetően az 1860-as években kezdődött a Schultze-Delitzsch-féle iparos hitelszövetkezetek alapítása. A Raiffeisen-szövetkezeteket az 1880-as évek közepétől kezdték szervezni. Egry Gábor koncepciójában a hitelszövetkezetek furcsa módon az „elképzelt” „szász nemzeti bankrendszer” részét képezik, nem pedig az üzleti kooperációk szereplőiként jelennek meg. Szerinte még ha „megszorításokkal” is, de leírható ez a fajta „etnikai alapú” bankrendszer. Vö. Egry 2004: 100–130; Egry 2009: 119–123, 160–182, 189–190, különösen 198–200. A Raiffeisen-szövetkezetekre, mint a nemzetépítés eszközeire, egy különálló „nemzetgazdaság” elemeire és határkijelölő szervezetekre lásd Egry 2009: 259–262, 333. Egry korábban publikált tanulmányában a nemzeti bankrendszerrel kapcsolatban felmerülő bizonytalanságokkal is foglalkozik, de 2009-es kötetébe ezeket a téziseket már nem emelte át. Vö. Egry 2006: 4–34. Az erdélyi régió széles látókörű társadalom- és gazdaságtörténeti megközelítése jellemzi Nagy Mariann munkáját. Nagy 2007: 96–114.

szerveződött, az előzőekben jelzett jegyeket vegyesen viselte magán. A tagok egyszeri 30 krajcár üzletrészt és heti három krajcár tagdíjat fizettek be a közös kasszába. Hat év elteltével a hitelek utáni 6%-os kamatokkal növelt összeget szétosztották egymás között. A hiteleket nem tagok is megkaphatták. A tisztviselőktől és tagoktól etikus keresztény életvitelt, önművelési-olvasási készséget és a vasárnapi iskola látogatását követelték meg. A kártyajátékokat megtiltották, miként az éjszakai csavargást is, hiszen az további kísértésekhez vezethetett. A részegség és erkölcstelenség üldözendő volt. Az egyesület 1851-ben alapszabályának megfelelően, tehát hat évnyi működés után beszüntette tevékenységét.

A feloszlás okaként Milov és Ruttkey, illetve epigonjaik által sugallt érvek („kedvezőtlen társadalmi viszonyok”, „a Bach-féle ellenforradalmi rendszer” szlovákellenessége, Jurkovič nyugdíjba vonulása, a magyar állami szervek elmarasztalása, hogy az egyesületet nem támogatták, illetve fejlődését gátolták) félrevezetőek és forrásokkal alá nem támaszthatóak, nem állják meg a helyüket.

Az egyesület szerintem nem szövetkezet volt, hanem a szövetkezés gondolatának egyik korai képviselője, melynek tevékenységi köre az ószombati szlovák közösség határaival esett egybe. Ez a típus nem hordozta magán az etnikai specifikuság jegyeit. Egyszerűen egy szélesebb körben elterjedt, a szlovák társadalomban is szokványossá vált együttműködési formáról volt szó, ami ugyanakkor mit sem von le történeti jelentőségéből.

A tulajdonképpeni ószombati szövetkezetek a 19. század végén, illetve a 20. század elején jöttek létre: a hitelszövetkezet 1898-ban, a fogyasztási szövetkezet 1902-ben alakult meg. Az 1851 és 1898 közötti úgymond hiátus tehát valójában nem tekinthető ellentmondásnak, hanem teljesen természetes. Erre még a későbbi fő ideológus, Fedor Houdek sem tudott kimerítő választ adni.²⁴ Egyébként az ószombati szövetkezetek gründere, és ha játékosan a nemzetépítő logikába helyezem, a Jurkovič-féle projektum kései megvalósítója furcsa módon éppen magyar volt. A két szövetkezet létrehozását ugyanis Szittyay Lajos községi jegyző vetette fel, aki a Hangya kötelékébe tartozó fogyasztási szövetkezet elnöke is lett. A hitelszövetkezet alapításánál fő mozgatórugóként a helyi zsidó kereskedők gazdasági pozíciói, hitelügyletei jelentek meg. Az ószombati hitelszövetkezet 1899. augusztus 27-én lett az OKH tagja.²⁵

Sokat eláruló tény, hogy a jegyző tevékenységéről és magatartásáról a kortársak pozitívan nyilatkoztak. A fogyasztási szövetkezet későbbi szlovák elnöke, Michal Drgonec szerint Szittyay állítólag „erélyesen” visszautasította a zsidó

²⁴ Houdek 1935: 14. Az ószombati kölcsönös segélyegylet 1874-ben alakult, ezt az adatot azonban csak a Fedor Houdek által összeállított kötet tartalmazza és ez a szervezet más dokumentumokban nem bukkan fel. Lásd Houdek – Kobliha 1943: 39; Houdek 1947: 103.

²⁵ SNA ÚD, PDS, 1407. doboz, 958. SNA ÚD, ÚDS, 1407. doboz, 1035. Beblavý, Miloš: Úverné družstvo v Sobotišti. *Hospodársky obzor* 1947. július 1. 224. Beblavý szerint a hitelszövetkezet elnökei 1918-ig magyar nemzetiségűek voltak: Szeghy László katolikus plébános 1898. június 2-től 1903. április 3-ig, Szittyay Lajos 1903 áprilisától 1912-ig és Klein Ferenc jegyző 1912-től 1918-ig. Az első szlovák nemzetiségű elnök Pavol Horňák lett, akit elhunytá után 1920. május 9-én Beblavý követett.

kereskedők kétezer koronás vesztegetési kísérletét, amikor ezzel a szövetkezetalapításról akarták lebeszélni. Az evangélikus lelkész, egyben a szövetkezet felügyelő bizottságának elnöke szerint a fogyasztási szövetkezet az evangélikusok és a katolikusok példás együttműködésének, a helyi zsidó kereskedőkkel szembeni összefogásnak volt a gyümölcse.²⁶

Hogy mégse legyen ilyen egyszerű a magyarázat, és az üdvözítő etnikai központi értelmezéseket cáfoljam, álljon itt egy példa a hitelszövetkezeten belüli 1918 utáni viszonyokról. Az ószombati hitelszövetkezet 1919 után a pozsonyi Központi Szövetkezet (KSZ) tagja lett, így a revizorok immár onnan érkeztek. Az 1920. március 11–12-i ellenőrzés során az ellenőrök megdöbbenve tapasztalták, hogy a szövetkezet könyvelését 1920. március 17-ig kizárólag magyarul vezették. A könyvelés egyébként rendben volt. A könyvelőt, Löwensohn Izsákot, aki a helyi orvos volt, politikailag megbízhatatlan személynek nyilvánították, megítélésük szerint a helyi lakosság „nagy magyarnak” tekintette. Nos, ebben az állítólag etnikailag kielezett közegeben Löwensohn haláláig, 1932-ig konfliktusok nélkül továbbra is megőrizte pozícióját és ellátta a könyvelői feladatokat.²⁷

²⁶ Milov 1947: 89; Drgonec, Michal: Potravné družstvo v Sobotišti jubiluje. *Hospodársky obzor* 1947. május 15. 183. A fogyasztási szövetkezet igazgatósága: Szittyay Lajos (jegyző, elnök), Ludovít Niepel (tanító, alelnök), Ondrej Schultz (földműves), Pavol Hornák (földműves), Pavol Nečas (földműves). A felügyelőbizottság tagjai: Pavol Beblavý (evangélikus lelkész, elnök), Szeghy László (római katolikus plébános, alelnök), Pavol Otepka (földműves), Štefan Baumgartner (földműves), Ondrej Wirth (földműves), Július Šaško (jegyző), Pavol Praženka (kovács).

²⁷ SNA ŰD, ŰDS, 1043. doboz, Zápísница o revízií Űverného družstva v Sobotišti, ktorú previedli revízori Űstredného družstva (...) v dňoch 11–12. marca 1920.

Röviden szólnom kell még a szövetkezetek ügyviteli nyelvével kapcsolatos problémákról, mert a legtöbbször egy-egy népcsoport identitása is önkényesen hozzárendelődik. A kutatók gyakran a nyelv alapján állítják fel (vagy veszik át) a szövetkezetek típusbeli kategóriáit. A szövetkezetek ügyviteli nyelvét nem lehet abszolutizálni, szűkebben csak, mint korabeli statisztikai kategóriát lehet kezelni. Így tudatosítanunk kell, hogy a használt, bejegyzett nyelven „keresztül”, annak segítségével nem lehet kizárólagosan hozzárendelni egy szövetkezethez egy szilárd identitásúnak tartott szlovák, magyar stb. agrárnépességet. A felvidéki régióban a szlovákok, magyarok, németek és más etnikumok, „etnikailag nem azonos” szövetkezeteknek is a tagjai lehettek és tagjai is voltak. Inkább arra kellene törekednünk, hogy a szövetkezeteket az ebben a térségben pontoszerűen kirajzolódó lokális és urbánus világokon belül értelmezzük.

Érdekes, hogy a csehszlovák szövetkezeti statisztika összeállítói tisztában voltak a nemzetiségi kategóriák kijelölésének problémáival. Az ügyviteli nyelv nem jelentette egyben a nemzetiséget is, és a foglalkoztatási kategóriák vagy a szövetkezetbeli választási jogilletőség sem „tükrözhetette vissza” a nyelvmegoszlást. Az 1930-ra vonatkozó statisztika bevezetőjében találón fogalmaztak: „Minél jobban formális jegyeket hasonlítunk össze, annál inkább maga az összehasonlítás is formálissá és mennyiségivé válik.” *Neúvěrní družstva...* 1935: 43–44. A csehszlovák népszámlálások nemzetiségi kategóriájának problémáira és az erről folyó polémiákra lásd Bubeník – Křesťan 1995: 119–140.

NEMZETESÍTÉS ÉS MITIZÁLÁS

A szlovák politikai és kulturális elit, amely a 19. század első felétől nemzet-építő elitnek vélte magát, népet és kisebbséget „alkotott, épített.” A kortársak az amúgy kis jelentőségű szlovák gazdasági szerepekben (ipar, kiskereskedelem, bankszektor), érdekhálókbán, pozíciókban a kisebbségi szolidaritás és identitás megerősítésére és a nemzeti jelleg kihangsúlyozására láttak lehetőséget vagy éppen üdvöztetőnek vélt utat, amelyhez az erkölcsi erő meglétét megkerülhetetlennek vélték.²⁸

A valóságos helyzetek azonban a kisebbségi tudat alakítóinak ilyen jellegű igyekezetét, tehát egy inkább jelképes, mint reális gazdasági nacionalizmus retorikáját keresztezhettkék és keresztezték is: a gazdasági érdek a nemzeti érdeket is felülírhatta vagy éppen felül is írta.²⁹ A „nemzeti jelleg” üzleti fogásként és propagandaszólamként is megjelenhetett.³⁰ Sok esetben a konkrét szövetkezet ügyfélköre sem volt kizárólagosan egy etnikumhoz tartozó. Ezek a helyi szövetkezetek ugyanakkor egyszerre voltak a közösségek egyesítői (az egyesületi élet támogatása, profittermelés, hitelezés révén), a lokális piacok integrátorai vagy éppen gyengítői, például korrupciós ügyek kirobbanásakor, a társadalmi elkülönülések élesedésekor, a helyi elit bizalomvesztésekor, illetve túlzott dominanciájának a megnyilvánulásakor. Mindezeket figyelembe véve a 19. század végétől mind markánsabbá váló tendencia az erőteljes állami szerepvállalás mellett, az etnikai törésvonalak menti szerveződés szövetkezeti téren is, és a szövetkezeti mozgalom elitjeinek nacionalizálódása.

Hogyan azonosítható és kikhez köthető a szlovák „elit” nemzetépítő stratégiájában az ószombati „szövetkezeti eszme” átformálása, mozgósítása és a nemzetpolitikai célok szolgálatába való állítása?³¹ A legelső szlovák szövetkezettel kapcsolatos mítoszteremtés kezdete a cseh gyökerekkel rendelkező Fedor Houdek³²

²⁸ Holec 1996b; Ábrahám 2010. Bővebben a szlovák társadalomfejlődés összetevőire Polányi 1987; Szarka 1995.

²⁹ A történeti munkákban gyakran túldimenzionált szlovák–magyar gazdasági rivalizálás ebben a kontextusban szintén újraértelmezésre szorul. Vö. Písch 1960: 113–137. A nemzeti emancipáció hagyományos téziseit ugyan átvéve, de a szlovák–magyar gazdasági érdekkülönbséget árnyaltabban és szélesebb összefüggésekben elemzi Holec 1995: 48–172.

³⁰ A dualizmuskori szlovák vállalkozóréteg egyik legtehetségesebb képviselőjének, Vladimír Makovickýnak a nevéhez fűződik egy anekdota. A Makovický család az országosan (el)ismert liptói juhtúróját magyarul (és németül) is reklámozta. Magyar felirattal, piros-fehér-zöld trikólór háttérrel terjesztették. Az 1903-as zsolnai ipari kiállításon magyar nemzeti színű dekorációval díszítették a pavilonjukat. A kiállítást meglátogató Láng Lajos kereskedelemügyi miniszter miután megszemlélte a kiállított termékeiket, Vladimír Makovickýhez fordulva a következőt jegyezte meg: „Szépen feldíszítette a pavilonját nemzeti lobogókkal, de a szívében is ez van-el!” És Makovický mellkasa felé mutatott. [az idézet szabad fordítás] Ďuriška 2007: 131.

³¹ A tanulmány nem foglalkozik a Tiso-féle Szlovák Állam és a szocialista Csehszlovákia szövetkezetképeivel. Ez a jövőbeni kutatások tárgyát képezheti.

³² Fedor Houdek (1877–1953) Rózsahegyen született. Politikus és szövetkezeti vezető volt. Rokoni kapcsolatban állt a Makovický családdal. Az elemi iskolát Rózsahegyen, a gimnáziumi tanulmányokat szülővárosában és a magyar nyelv elsajátítása érdekében Rozsnyón végezte.

nevéhez fűződik. Ő a 20. század első felének egyik meghatározó szlovák szövetkezeti politikusa és ideológusa volt, aki egyébként magyarul jól beszélt és 1917-ben Piavénál a magyar királyi honvédségben szolgált kapitányi rangban. A KSZ vezetőjeként 1921-től a két világháború közti szlovákiai szövetkezeti rendszer kialakításának egyik legfontosabb személyisége volt, miközben az agrárpárttal kialakított politikai kapcsolatait hatékonyan hasznosította. Az 1930-as évektől számos cikket tett közzé szlovákul és németül a szlovák szövetkezetekről és külön figyelmet fordított a szövetkezeti előzmények felkutatására. Kutatásai kiterjedtek az alapítók személyére, pályafutásukra, különösen a magyarországi szövetkezeti központokon kívül szerveződött szlovák szövetkezetekre, melyekben a különutas, etnikai alapú megnyilvánulások érdekelték.³³ 1947-ben megjelent könyvében a szlovák szövetkezeti mozgalom szinte töretlen fejlődési ívét rajzolta meg, természetesen az ószombati egylettől eredeztetve. Ez a kötet kellő propagandát kapott és külföldre is eljuttatták: angol, amerikai és belga szövetkezeti központoknak küldték el. Így például a belga szövetkezeti vezetők Houdek 1947-ben publikált könyvét olvasva döbbenhettek rá, hogy mégsem az ő, 1848-ban alakult hitelszövetkezetük az első Európában, hanem a szlovákoké.³⁴

A fentiek mégsem jelentik azt, hogy Houdek nem volt tisztában az 1918 előtti európai és a magyarországi egyesületi és szövetkezeti szabályozással. A szlovák szövetkezeti ideológia „sarokkövének” tekinthető 1947-es kötetében található erről egy elejtett utalás. Úgy vélte, hogy abban az esetben, ha az egyesület

A prágai kereskedelmi akadémiát látogatta. Kezdetben apja vállalkozásában, majd Peter Makovický üzleti irodájában és a rózsahegyí hitelintézetnél alkalmazták. A német nyelv elsajátítása céljából brémai tanulmányúton vett részt, ahol a Karesh & Stotzky szállítási cégnél dolgozott. 1902 után társtulajdonosa lett a Makovický-féle nagykereskedelmi vállalatnak. A rózsahegyí hitelintézet és a népbank felügyelőbizottságának is tagja volt. Részt vett az első világháborúban. Az orosz és az olasz fronton szolgált, 1917-ben kapitányi rangot nyert, 1918 szeptemberében szabadságot kapott és már nem tért vissza a hadszíntérre. November 1-jén Prágába utazott a szlovák delegáció tagjaként, amely átnyújtotta a szlovák csatlakozási nyilatkozatot. 1918 decemberétől katonai tanácsadóként dolgozott. Részt vett a párizsi béketárgyalásokon, ahol a csehszlovák–magyar határszakasszal foglalkozó bizottság tagja volt. Rövid ideig, 1919. július 8-tól 1920. március 30-ig közellátási miniszteri posztot töltött be. A prágai forradalmi nemzetgyűlésben a Szlovák Klub vezetője volt. A KSZ igazgatójaként működött 1921–1949 között. A két világháború között a csehszlovák agrárpárt politikai irányvonalát, 1945–1948 között a demokrata pártot támogatta. A kommunista hatalomváltást követően megvált a KSZ igazgatói posztjától. Vö.: Houdek Fedor. <http://www.nbs.sk/sk/publikacie/archiv-nbs/osobnosti-penaznictva-na-slovensku/houdek-fedor> (Utolsó letöltés: 2012. április 10.) Životopis Fedora Houdeka. *Hospodársky obzor* 1947. január 1. 12–13.

³³ Houdek a KSZ vezetőjeként az 1930-as évek folyamán kezdeményezte és irányította a szlovák fogyasztási szövetkezetek alapítására és alapítóira, tevékenységükre és előjáráságuk összetételére vonatkozó iratok gyűjtését, illetve a statisztikai adatfelvételt. A kritériumok a következők voltak: Hogyan jöttek létre Szlovákia „területén” ezek a szövetkezetek? Melyek voltak közülük „önállóak”? Melyekben nyilvánult meg a „szlovák elemnek” a szövetkezeti élet iránti érdeklődése? Az etnikai diszkrimináció helyi példái kiemelten érdekelték. SNA ÚD, 1407. doboz, Levél a hegyeshelyi (Vysoká nad Kysucou) szövetkezetnek, 1937. március 6.

³⁴ A kötet címe *Storočnica slovenského družstevníctva*. Lásd *Hospodársky obzor* 1947. július 1. 224–225. Uo. 1947. november 15. 375.

alapszabályában a nyereség elérésének valamiféle módját rögzítették, már nem tekinthették egyetlennek. Ugyanakkor felhívta a figyelmet a megkésett magyarországi szabályozásra, amelynek következtében a különféle nyereségorientált és nem nyereségorientált egyesületeket egyszerűen egyleteknek (társulásoknak) nevezték és az *association* megnevezés vonatkozott rájuk. Tehát ez a gondolatmenet nem szövetkezeti formáról szól.³⁵

Az ószombati garasegylet a II. világháborút követő években kapott különös jelentőséget. A nemzetállamként újjászerveződő Csehszlovákiában a szlovák gazdasági és szociális törekvések egyik legjellemzőbb példaként jelent meg a garasegylet, amely „a népi és demokratikus” értékeket képviselte.³⁶ Az ószombati egylet etnikai „tisztasága”, plebejus „hagyománya” és a kismemzeti összetartás „üzenete” immár túlmutatott a nemzeti közösségszervezés keretein. A koncepció a szláv nemzetállam, a harmadik Csehszlovák Köztársaság újratereztetésének szolgálatában állt. A legelső szlovák szövetkezet tézise az ún. népi demokráciát, tehát a „néphatalom” új formáját legitímálta, amely mellesleg radikálisan megváltoztatta az államrendszert és a hatalmi struktúrát.

Ekkor születtek meg a szlovák kommemoratív emlékezés első részelemei. Pozsonyban, a demokrata-kommunista rivalizálás időszakában, 1947. május 24–26-án a KSZ szervezésében ünnepségsorozatra került sor, amely a szlovákiai szövetkezetek képviselőinek felvonulásával érte el tetőpontját.³⁷

Ennek a demonstrációnak a háttérében kiélezett belpolitikai küzdelem húzódozott meg. A demokraták, a volt agrárpárti kapcsolathálókat kiaknázva, elsősorban a mezőgazdasági szövetkezetek felsőbb szintű irányító szerveiben, míg a kommunisták az alkalmazotti szövetkezetek központjában építették ki pozícióikat. A demokraták, a szlovák szövetkezeti szféra különütasságát megőrző céllal, a csehszlovákiai szövetkezeti rendszer egységesítésének cseh központosító programjával is szembehelyezkedtek. A központosítást nem tartották járható útnak, hiszen a vidéki szövetkezetek a munkamegosztás természetes rendszere mentén szerveződtek, ami alulról való építkezést jelentett, amelyet egy felülről

³⁵ Houdek 1947: 13, 27.

³⁶ A szlovákiai szövetkezeti felépítmény alapjai a két világháború között alakultak ki és integráns részét alkották a magyar, német, rutén, lengyel és egyéb ügyviteli nyelvet használó szövetkezetek. Ez a tendencia az első köztársaság felbomlása után módosult. A szlovák szövetkezeti rendszer 1939-től az új államkeretekhez alkalmazkodott és a nemzetesítés jegyei, melyek az első önálló szlovák irányítású központ, a KSZ legitimációjával jártak kéz a kézben, mind erőteljesebbekké váltak. A szlovákiai szövetkezeti rendszer nemzeti homogenizálásának gondolatát a kassai kormányprogram tartalmazta. Ebben a politikai programban a szövetkezetek ugyan a népi-polgári önszerveződés és társadalmi együttműködés egyik legfontosabb demokratikus eszközeiként jelentek meg, azonban ezekkel csak a többségi, államalkotó nemzet tagjai élhettek. Az árulók és háborús bűnösök mellett a nem szláv etnikumúak képviselőit is kizárták a szövetkezetekből. Az ellenségkép-alkotás pedig éppen a fennen hirdetett szövetkezeti ideálokat, így a szervezeti autonómiát, a részvételi jogot és az emberi tevékenység szabad kibontakoztatásának jogát sértette. A problémakörre lásd Gaucsik 2012: 256–266.

³⁷ Družstevná Bratislava hymnický prehovorila. *Hospodársky obzor* 1947. június 1. 185–187. Manifestačný sprievod družstevníkov v Bratislave. Uo. 1947. június 1. 187–188.

oktrojált szervezet csak megfojthat. Valójában ugyanakkor a szlovák szövetkezeti központok pozícióinak a megerősítésével szintén központosító célokat követtek.

Jurkovič ebben a kontextusban az autonóm és demokratikus, egyben nemzetileg makulátlan szövetkezeti modell megtestesítőjeként szerepelt. Berezői szülőházán emléktáblát helyeztek el, sírját megkoszorúzták és egy szövetkezeti díjat is elneveztek róla. A szlovák gazdasági önszerveződés 19. századi kontinuitását volt hivatott alátámasztani a Daniel Gabriel Lichardra³⁸ való megemlékezés is. Lichardot a jurkoviči irány folytatójának tekintették. Ő Szokolcán szintén ekkor kapott emléktáblát.³⁹

A szlovák kollektív emlékezetben a Jurkovič-féle garasegylet mint „történelmi tény” ikonná merevedett és szimbólummá vált. A tárgyalat példa a nemzeti historiográfián belüli diskurzus „kicövekelt” és szívósnak tűnő határaitól is tanúskodik. A szlovák történészek számára nem a történelem, hanem egy kulturális konstrukció megalkotása és áthagyományozása vált fontossá.

ÁLDEMOKRÁCIA VAGY „LENTI ÉS FENTI” TALÁLKOZÁSA?

A magyarországi szövetkezeti mozgalomról és a központokról az újabb szlovák historiográfiában negatív kép él, a cseh pedig nem is foglalkozik velük. A kategorikus vélemények elsősorban „felülről” történt megalakításukat, a központ dirigizmusát, az állam dominanciát róják fel (kiegészítve mindezt az arisztokraták szerepvállalásának hangsúlyozásával, akik „elsikkasztották” a szövetkezés demokratikus eszméjét), és a magyar nemzetiségpolitika „kiszolgáltatásának”, valamint a kisebbségi szlovák nyelvhasználat elnyomásának vádjával.⁴⁰

Szlovák részről valójában máig hiányzik a magyarországi szövetkezeti rendszer és azon belül a szlovák szövetkezetek több szempontú és árnyalt vizsgálata. Bár elvételre felhívják a figyelmet az 1918 előtti közép-európai gazdasági térre és a történelmi Magyarország kontextusának fontosságára, amelyekben az ismeretek, tapasztalatok és a kulturális elemek kölcsönös cseréje is működött, ezek

³⁸ Daniel Gabriel Lichard (1812–1882) pedagógus, gazdasági író, újságíró. Evangélikus lelkész fia. Az elemi iskolát Zólyomlipcsében, a gimnáziumi tanulmányait Rimaszombatban végezte. A selmecbányai és pozsonyi líceumban tanult. Az első hivatásos újságíróként tartják számon. Népműveléssel és a gazdasági ismeretek terjesztésével is foglalkozott.

³⁹ Odhalenie pamätnej tabule Samuelovi Jurkovičovi. *Hospodársky obzor* 1947. július 1. 222–223. A nemzetépítő logika korabeli furcsa fintora, hogy az ünnepi rendezvényhez kapcsolódó kiállításon három „szövetkezeti vezető” portréját helyezték egymás mellé. Jurkovičot Lichard és Houdek követte. A cikkíró ezt a sorrendet kézenfekvőnek találta. Szerinte éppen Houdek személye kötötte össze az „örömteli” jelent a „nehéz” múlttal. *Hospodársky obzor* 1947. június 14. 213. Később Jurkovič Szlovákia-szerzte szobrokat kapott. Az ószombati Nyáry-kastélyban 1994-ben nyílt meg a róla elnevezett szövetkezeti múzeum.

⁴⁰ Holec 1999a: 69; Holec 2004: 99–100. Az agráriusok ellen az 1880-as években megfogalmazott politikai célnak lejárató vádak a parasztságra felülről vagy kívülről való „ráerőszakolás” és az úri manipuláció voltak.

az eszmefuttatások azonban eddig nem épültek be a szövetkezeti kutatásokba.⁴¹ A szövetkezeti mozgalmat a szlovák kutatók kizárólag a hatalmi viszonyok kereteiben és a vélt vagy valós összefonódásokban láttatják, amelyek a szlovák szövetkezetekre nézve csakis hátrányosak lehettek. A szlovák szövetkezeti hálózatok pedig e diskurzus szerint a letéti bankok mellett a szlovák nemzeti mozgalom tartópilléreiént szolgáltak a diszkriminatív magyarosítás időszakában. Az interpretációk szerint a szövetkezetek gazdasági tevékenysége egyértelműen és egyirányúan a kollektív identitás és a nemzeti társadalom erősítése irányába mutatott. A gazdaság így kijelölt „helyének” premisszája a nemzetépítésben azt sugallja, hogy a társadalom számára a gazdaság szférái a meghatározóak, míg a politika vagy a kultúra a gazdasági erők és programok kiszolgáltatottjává válik, és a nemzet előnyt élvez az egyéni és közösségi érdekek előtt.⁴² A történész számára a kérdés nem az, hogy a politikai érdekérvényesítést gazdaságilag hogyan támasszuk alá, hanem az, hogy a kultúra (nézetek, ideák, tapasztalatok, minták, személyi interakciók stb.) hogyan alakította, járta át a gazdaságot is, esetünkben pedig az emberi együttműködés egyik szeletét, a szövetkezeti életet. A gazdaság így már a kultúra részét képezi, még akkor is, ha profitorientált, hiszen a szolidaritás elemeit is képes felmutatni. Valójában tehát nem destruálja a társadalmi együttműködést és kölcsönösséget.⁴³

* * *

A „nemzetépítő” kutatói stratégiákban a szövetkezetek az etnikai önkép- és ellenkép megalkotásának a játékszereivé válnak.⁴⁴ Sem gazdasági szerepük és jelen-

⁴¹ Holec 2006: 56–57.

⁴² Miklósi 2005: 20–25; Gyáni 2010: 508.

⁴³ A problémát részletesen kifejti Karikó 2006: 19–30.

⁴⁴ A cseh és a szlovák historiográfia a szövetkezeteket már a 19. század első felétől a nemzetpolitikai érdekérvényesítés és nemzeti emancipációért folytatott küzdelem fontos eszközeiként, tárgyaiként kezeli. Gazdasági tevékenységüket szinte kizárólag a nemzeti közösség formálásában játszott szerepük szerint ítélik meg, és külön hangsúlyt fektetnek az etnikai sérelmek és elkülönülés kihangsúlyozására. Az állami (ausztriai, magyarországi) szövetkezetpolitikában a „kisebbségellenes kurzus” bemutatása a legfontosabb. A szövetkezeti típusok és különbségeik elemzését is figyelmen kívül hagyják. Az interpretációk közös jegye, hogy a szövetkezeteket egy nyertes-vesztes dichotómiába helyezik. Érdekes, hogy az ideológiai kényszer által szült, tehát a nemzetfejlődésben pótolhatatlan láncszemet jelentő „legelső szövetkezet” identitásépítő képzete már régebbtől kimutatható mind a cseh, mind a szlovák történeti munkákban, nem utolsósorban az 1918 előtti és a két világháború közötti elit tagjainak írásaira támaszkodva (a szlovákoknál például Július Markovič, Fedor Houdek, Ján Frič). Erre példa a fentiekben tárgyalt, 1845-ben alakult, hat évig fennálló, nem politikai üldöztetés következtében, hanem alapszabályzatának megfelelően felszámolt, a szlovák történészek szerint „a mai hitelszövetkezetekhez hasonló” ószombati garasegylet és a segélyegyletből lett, takarékoságra nevelő, kiskereskedőknek és kisiparosoknak olcsó hitelt nyújtó szlovák fogyasztási szövetkezet 1865-ben Nagyrocén. A cseh történelemkonstruálás terén az 1847-től működő Prager Viktualien und Spaarvereint tekintik elsőnek. Az alapítók, František Cyril Kampelík, Samuel Jurkovič és más „nemzetébresztők” a későbbiekben szinte külön kultuszt kaptak. A helyi társadalmak szociális és kulturális hátterének árnyalása vagy éppen az etnikumok közötti (feletti) gazdasági együttműködés nem képezik kutatások tárgyát. Vö. Jurkovič 1966: 93–105; Ratkoš – Butvin –

tőségük, sem típusbeli különbségeik, belső együttműködésük kohéziója vagy eltérései, sem társadalomszervező szerepük vagy a vidék polgárosodásában játszott szerepük nem fontos. Ezen irányvonal képviselői szerint egyedül a többségi és kisebbségi társadalmak nemzeti mozgósítása volt a szövetkezetek célja.

Ez a nemzeti érdekérvényesítés a leginkább meghatározó jegye a két világháború közti korszaknak: a közép-kelet-európai győztesek és vesztesek szembenállásának. A nemzetállamok politikai elitjeinek térkijelölő taktikája következtében a szövetkezeti hálózatok ekkor éppen területiségük miatt váltak érdekessé. Ez a megállapítás nem kívánja súlytalanná tenni a közép-európai régió kisnemzeti elitjei által kezdeményezett, „irányított” gazdasági emancipációs törekvéseket, amelyek a 19. század közepétől folyamatosan formálódtak, és szorosan kötődtek a politikai nacionalizmus programjaihoz, azonban véleményem szerint ezek a törekvések többnyire mégis (többségi) mintakövető és eklektikus jelleggel bírtak. Az 1918 előtti magyarországi kontextus ráadásul minőségileg eltérő volt, mint az I. világháború utáni helyzet az utódállamokban. Gondolhatunk itt az etnikai, felekezeti vagy éppen a politikai határvonalak sajátosságaira, a jogi környezetre, az állam szövetkezeti politikájára, a szövetkezeti központok szerepköreire és a szövetkezetek társadalmi beágyazottságára is.⁴⁵

A magyarországi szövetkezeti rendszer szlovák történeti értékelésére és a változatos ügyviteli nyelvet használó felső-magyarországi szövetkezetek elemzésére, egyáltalán az élethez vagy az anyagi kultúrához való közelebbi viszonyuk megismerésére máig nem került sor. A szlovák részről helyel-közzel felmerült

Kropilák (szerk.) 1971: 245–246; Smrčka et al. 1992: 15, 19, 31, 63–65, 163, 187; Virsik 1993; Fabricius – Holec – Pešek – Virsik 1995: 23–26; Martuliak 1995; Štefanovič 1996: 75–81; Dudeková 1998: 20–21; Martuliak 2003: 215–230; Tkáč 2003: 234–235. A szlovák gazdaságsszervezők panteonjára lásd: Tkáč 2003: 453–465. Jurkovičra lásd: Ruttkay 1971. Kampelík életrajzára lásd: Novotný 1975.

⁴⁵ Például az 1903-as ausztriai szabályozás (1903. június 13-i 133. sz. törvény és az 1903. június 24-i 134. sz. végrehajtott rendelet), amely a szövetkezetek számára előírta a kötelező, legalább minden második évben megejtett revíziót, nem tartalmazta a kötelező tagság elvét. A központokba nem szervezett szövetkezetek számára a kereskedelmi bíróság jelölte ki az ellenőrt. Ladislav Feierabend, a két világháború közötti cseh szövetkezeti élet egyik legbefolyásosabb alakja szerint az államfordulat előtti szövetkezeti központoknak vigyázniuk kellett a hírnevükre, hogy a vidéki szövetkezetek támogatását (és tőkésüket) elnyerjék és megtartsák. Ezzel szemben 1919 után a szlovákiai KSZ-be való belépés, miközben a szlovák nemzetpolitikai érdekeket szem előtt tartották, a felvidéki magyar szövetkezetek számára jogilag kötelező volt. Az 1918 előtti magyar szövetkezeti élet korabeli megítélése ellentmondásos és elfogult volt. Az 1898-as magyar szövetkezeti törvénynek, a hitelszövetkezetek esetében, a korabeli csehszlovák értelmzés felróta a szigorú központi, OKH-felügyeletet, amelynek eredményeképpen szinte a budapesti központ fiókjaiként működtek és autonóm jogaik sérültek. Feierabend sarkított véleménye szerint pedig a magyarországi szövetkezeti központok álközpontok voltak, melyeknek semmi közük a szövetkezeti mozgalomhoz és csak az államfordulat után megalakult KSZ tekinthető annak. A csehszlovák–magyar szövetkezeti kapcsolatok felvételének időszakában, 1921-ben született árnyaltabb cseh vélemény ezzel szemben a Hangya-szervezet sikeres és példamutató működését állapította meg. SNA ÚD, 1401. doboz, Informačná správa o jednaní s centrálou Hangya v Budapešti dne 24. dubna 1921. *Neúvěrní družstva...* 1935: 20–21; Feierabend 2007: 34, 35–36. Eredetileg angolul jelent meg. Feierabend 1952.

szövetkezettörténeti megközelítések inkább alkalmi jellegű megjegyzéseknek tűnnek, sem kutatási programokban, sem koncepciókban nem öltöttek testet. Ennek következtében az 1918 előtti magyarországi szövetkezeti struktúra vizsgálata (de akár a két világháború közötti csehszlovákiai magyar szövetkezeti mozgalom se) nem lett még része a szlovák, monografikus igényű szövetkezettörténeteknek. A magyarországi szövetkezetek története prekonceptiókkal terhelt magyarázatok tárgyává vált, miközben a problémakörre vonatkozó, hozzáférhető levéltári anyagok kutatására eddig nem került sor.⁴⁶

A másik oldalon ez a problematika, főleg a kisebbségeket kutatók pozíciójából, a határkijelölés, sérelemerősítés és ideológiai konstruálás veszélyeit rejtheti magában. A szövetkezetek tehát csábítók lehetnek: ideáltipikus szerepet játszhatnak, a jelennek „szóló” mintaadás és példamutatás, az intézményépítés pozitív üzenetét hordozhatják, holott a kisebbségi társadalom értékrendje, mentalitása, gazdasági és szociális helyzete, valójában az egész társadalmi struktúra gyökeresen megváltozott a 20. század második felében.⁴⁷ Összességében tehát mindenképpen leszögezhető, hogy a braudeli értelemben vett gazdaságnak mint „együttesnek”⁴⁸ – és azon belül a szövetkezeteknek – a politikához, kultúrához, a társadalmi alá- és fölérendeltségekhez való viszonyának és átfedéseinek vizsgálata új távlatokat nyithat a kutatásokban.

⁴⁶ Vö. Fabricius – Holec – Pešek – Virsik 1995; Martuliak 1995; Faltus 1996: 58–59. Egy pozitív cseh példát meg kell említeni, mert a nemzeti antagonizmusok csapdájából kiutat mutat. Jan Hájek a csehországi német gazdasági élet, pénzintézetek és szövetkezetek kutatásának elhanyagoltására hívta fel a figyelmet. Szerinte téves és anakronisztikus az a cseh történeti felfogás, amely a német gazdaságszervezés történelmi és kulturális örökségét figyelmen kívül hagyja és azt nem kezeli a cseh történelem integráns részeként. Az ő nevéhez fűződik a csehországi német és úgynevezett utrakvista (kevert, cseh–német ügyviteli nyelvű) bankok kutatási problémáinak rögzítése. Lásd Hájek 1989: 227; Hájek 2001: 155–212. A szlovák gazdaságtörténet-írásban üde színfolt és eddig egyedüli kivétel Roman Holec gondolatmenete, melyben a szövetkezetek nyelvi-etnikai besorolásának problémáira, egyáltalán a gazdasági szervezetek nemzeti jellegének megkonstruálására mutat rá. Holec 1997: 96; Holec 1999b: 454.

⁴⁷ Egy Gábor evidenciaként, a mának szóló, problémamegoldó történeti tudásközvetítésről így ír: „...egy ilyen munkának óhatatlanul [sic!] aktuális és aktualizálható mondanivalója van. A mai kisebbségi társadalmak problémái sok tekintetben hasonlóak az egy-másfél évszázaddal ezelőttiekhez. A nemzetépítés, a kisebbségi közösségek és a nemzetépítő állam konfliktusai lényegüket tekintve, strukturálisan nem különböznek jelentősen. A társadalmi-gazdasági rendszer hasonlóságai nem egy esetben technikailag is hasonló megoldásokat eredményeznek. Éppen ezért kétségtelen [sic!], hogy a munka eredményei, megfelelően értelmezve és alkalmazva akár a jelenlegi problémákkal kapcsolatban is felhasználhatók.” Egy 2009: 11. Ezzel a gondolatmenettel szembeni kifogásaimat, szlovákiai magyar vonatkozásban korábban, „visszafogottabban” jeleztem. Gaucsík 2009: 31–32.

⁴⁸ Braudel 2008: 74.

FORRÁSOK

Slovenský národný archív (SNA) Ústredné družstvo (ÚD)
Potravné družstvo v Sobotišti (PDS)
Úvernén družstvo v Sobotišti (ÚDS)

Hospodársky obzor 1947. év

Beblavý, Miloš 1947: Úvernén družstvo v Sobotišti. *Hospodársky obzor* 1947. július 1. 224.

Drgonec, Michal 1947: Potravné družstvo v Sobotišti jubuluje. *Hospodársky obzor* 1947. május 15. 183.

HIVATKOZOTT IRODALOM

A Hangya Termelő-Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja első 25 éve. A Hangya saját kiadása. Budapest, 1923.

Ábrahám Barna 2010: Modernisation and Ethnicity: Slovaks and Transylvanian Romanians in the Dualist Period. In: Blomqvist, Anders – Iordachi, Constantin – Tencsényi Balázs (eds.): *Comparisons and Entanglements: Hungary and Romania beyond national narratives.* (Stanford Studies in Central and Eastern Europe) Stanford University Press, Stanford. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

Borsodi Zoltán 2005: A magyar szövetkezeti érdekvédelmi szervek történelmi keresztmetszete. *Acta Juridica et Politica.* SZTE ÁJK Tud. Biz., Szeged, 3–62.

Braudel, Fernand 2008: *A kapitalizmus dinamikája.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

Bubeník, Jaroslav – Křestan, Jiří 1995: Zjišťování národnosti jako problém statistický a politický. Zkušenosti ze sčítání lidu za první republiky. *Paginae historiae* 3. 119–140.

Cambel, Samuel 1996. Úsilie Milana Hodžu o založenie Ústredného družstva pre hospodárstvo a obchod 1912. *Historický časopis* (44.) 2. 186–206.

Csepregi Horváth János 1926: *A magyar szövetkezeti intézmény története.* I. kötet, Budapest.

Csepregi Horváth János 1935: *A magyar szövetkezeti intézmény története.* II. kötet, Budapest.

Dudeková, Gabriela 1998: Dobrovoľné združovanie na Slovensku v minulosti. *Tretí sektor a dobrovoľníctvo* 4. 20–21.

Đuriška, Zdenko 2007: *Medzi mlynmi a bankami. Dejiny rodu Makovickovcov.* Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, Martin.

Egry Gábor 2004: Az erdélyi száz Raiffeisen-mozgalom kezdetei. *Aetas* (19.) 1. 100–130.

Egry Gábor 2006: Egy önlegitimáló politikai és történelmi narratíva kérdőjelei (1861–2003). Nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében. *Múltunk* (51.) 3. 4–34.

Egry Gábor 2009: *Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi százok pénzügyi rendszere és szerepe a nemzeti mozgalomban (1835–1914).* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

- Fabricius, Miroslav – Holec, Roman – Pešek, Ján – Virsik, Oto 1995: *150 rokov slovenského družstevníctva. Víťazstvá a prehry*. Družstevná únia Slovenskej republiky, Bratislava.
- Faltus, Jozef 1996: Diskusné vystúpenia k referátom. In: *Víťazstvá a prehry slovenského družstevníctva (1845–1945)*. Nadácia Ladislava Novomeského, Bratislava, 58–59.
- Feierabend, Ladislav 1952: *Agricultural Cooperatives in Czechoslovakia*. Mid-European Studies Center, New York.
- Feierabend, Ladislav 2007: *Zemědělské družstevnictví v Československu do roku 1952*. Stehlík, Volary.
- Fényes Elek 1851: Magyarország geográfiai szótára. (<http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyes/> – Utolsó letöltés: 2012. március 28.)
- Gaucsík István 2009: Kollektivistá mezőgazdaság és az 1968-as gazdasági reformkísérlet. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* (11.) 3. 31–32.
- Gaucsík István 2012: *A csehszlovákiai magyarság gazdasági státuszvesztése (1945–1948)*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Gyáni Gábor 2010: Individualizálódás és civil társadalom. *Történelmi Szemle* (52.) 4. 501–512.
- Hájek, Jan 1989: K některým otázkám podnikatelského úvěru v českých zemích ve druhé polovině 19. století. *Hospodářske dějiny–Economic history* 16. 223–234.
- Hájek, Jan 2001: Německé obchodní banky za války a po válce. In: Harna, Josef – Prokš, Peter (eds.): *Studie k moderním dějinám. Sborník prací k 70. narozeninám Vlastislava Laciny*. Historický ústav AV ČR, Praha, 155–212.
- Hájek, Jan – Holec, Roman 2003: Popular Banking in Central Europe. In: *Popular Banking and the Financial System. Annual Conference of the European Association for Banking History e. V.*, National Bank of Slovakia, Bratislava, 4–5.
- Holec, Roman 1995: *Ekonomický nacionalizmus v Strednej Európe v 19. storočí*. (Habilitációs munka.) Bratislava.
- Holec, Roman 1996a: Slovenské družstevníctvo do roku 1918 ako historický problém. In: *Víťazstvá a prehry slovenského družstevníctva (1845–1945)*. Nadácia Ladislava Novomeského, Bratislava, 5–6.
- Holec, Roman 1996b: Siege und Niederlagen: der slowakische Wirtschaftsnationalismus vor 1918. *Bohemia* (37.) 1. 38–54.
- Holec, Roman (ed.) 1997: *150 Years of the Slovak Cooperative Movement. Victories and Defeats*. Cooperative Union of the Slovak Republic, Bratislava.
- Holec, Roman 1997: Ekonomika a modernizácia na príklade Slovenska. *Historický časopis* (45.) 1. 91–99.
- Holec, Roman 1999a: Hospodárska politika Uhorska z pohľadu slovenských ekonomických záujmov. In: Podrimavský, Milan – Kováč, Dušan (szerk.): *Slovensko na začiatku 20. storočia (Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby)*. Historický ústav SAV, Bratislava, 66–79.
- Holec, Roman 1999b: Slovenské banky a úverné družstvá počas 1. svetovej vojny. In: *Slovensko na začiatku 20. storočia*. Historický ústav SAV, Bratislava, 436–454.
- Holec, Roman 2000: Ideové a politické podoby slovenského agrarizmu v 20. storočí. *Studie Slováckého múzea* 5. 17–24.
- Holec, Roman 2004: Hospodárstvo. In: Kováč, Dušan (ed.): *Na začiatku storočia 1901–1914*. Veda, Bratislava, 99–100.

- Holec, Roman 2006: Hospodárske dejiny na Slovensku – stav a problémy výskumu. *Česko-slovenská historická ročenka*, 41–58.
- Holec, Roman 2009: On the problems of the Public Engagement of the Slovak and Hungarian Business Elites in the 19th Century. In: Zárický, Aleš (ed.): *The Involvement of Businessmen in Local and Regional Public Life in Central Europe 1800–1914*. Ostravská universita v Ostravě, Ostrava, 25–35.
- Houdek, Fedor 1935: *Počiatky československého družstevníctva*. Bratislava.
- Houdek, Fedor 1947: *Storočnica slovenského družstevníctva*. Družstevné vydavateľstvo a kníhkupectvo, Bratislava.
- Houdek, Fedor – Kobliha, Karol 1943: *Výber článkov Daniela G. Licharda*. Družstevné vydavateľstvo a kníhkupectvo, Bratislava.
- Jurkovič, Miloš 1966: Gazdovský spolok v Sobotište. *Agrikultúra* 5. 93–105.
- Karikó Sándor 2006: A gazdaság és a kultúra heterogenitása. In: Karikó Sándor (szerk.): *Gazdaság és/vagy kultúra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 19–30.
- Magyari Beck István 2006: Koraszülött digitalizáció napjainkban. In: Karikó Sándor (szerk.): *Gazdaság és/vagy kultúra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 195–207.
- Martuliak, Pavol 1995: *150 Years of Slovak Co-operatives 1845–1995*. Agroinštitút Nitra, Nitra.
- Martuliak, Pavol 2003: Vznik a vývoj slovenského ľudového peňažníctva do roku 1918. In: *Ludia, peniaze a banky. Zborník z konferencie 6-8. novembra 2002*. Národná banka Slovenska, Bratislava, 215–230.
- Miklósi Zoltán 2005: A nacionalista politika történeti és elméleti perspektívában. *Con-fessio* (29.) 3. 20–25.
- Milov, M. J. 1944: *Na úsvite družstevníctva*. Družstevné vydavateľstvo a kníhkupectvo, Bratislava.
- Milov, M. J. 1947: *Slovenské družstevníctvo v prehľade*. Nákladom Prípravného výboru Storočnice slovenského družstevníctva, Bratislava.
- Nagy Mariann 2007: Közösség vagy egyén? A százsz-román régió és Dél-Erdély a 20. század elején. In: Dévényi Anna – Rab Virág (szerk.): *Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 96–114.
- Neúvěrní družstva v republice Československé v roce 1930*. Vydal Státní úřad statistický v komisi knihkupectví Bursík&Kohout, Praha, 1935.
- Novotný, Jan 1975: *František Cyril Kampelík*. Melantrich, Praha.
- Pešek, Ján 1995: Premeny slovenského družstevníctva po roku 1948. *Historický časopis* (43.) 1. 89–105.
- Písch, Mikuláš 1960: Konkurenčný boj maďarských vládnucích tried a slovenskej buržoázie o ovládnutie slovenského národného trhu v r. 1900–1918. *Historica Zborník FF UK* 11. 113–137.
- Polányi Imre 1987: *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón 1895–1905*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ratkoš, Peter – Butvin, Jozef – Kropilák, Miroslav (eds.) 1971: *Naše dejiny v prameňoch*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- Ruttkay, Fraňo 1963: *Samuel Jurkovič. Priekopník slovenského družstevníctva*. Osveta, Bratislava.

- Ruttkay, Fraňo 1965: *Samuel Jurkovič. Priekopník slovenského družstevníctva a jeho doba*. Obzor, Bratislava.
- Ruttkay, Fraňo 1971: *Samuel Jurkovič, priekopník slovenského družstevníctva*. ÚRD, Bratislava.
- Schandl Károly (szerk.) 1938: *A magyar szövetkezés negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezet munkája és eredményei*. Pátria Ny., Budapest.
- Sloboda, Štefan – Petráš, Július – Bosý, Leopold 1992: *Dejiny spotrebných družstiev na Slovensku*. Bratislava.
- Smrčka, Ladislav et al. 1992: *Vývoj družstevníctví na území ČSFR*. Družstevní unie ČSFR, Svépomoc, Praha.
- Štefanovič, Milan 1996: Priekopnícky počin v družstevníctve na Slovensku (Vplyvy Jurkovičovho družstevníctva). In: *Vítazstvá a prehry slovenského družstevníctva (1845–1945)*. Nadácia Ladislava Novomeského, Bratislava, 75–81.
- Szarka László 1995: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Tkáč, Marián 2003: Osobnosti bánk a spoločenského života. In: *Ludia, peniaze a banky. Zborník z konferencie 6-8. novembra 2002*. Národná banka Slovenska, Bratislava, 453–465.
- Tkáč, Marián 2003: Prvé slovenské banky. In: *Ludia, peniaze a banky. Zborník z konferencie 6-8. novembra 2002*. Národná banka Slovenska, Bratislava, 234–235.
- Vályi András 1799: *Magyarország leírása*. 3. kötet. (<http://www.fszek.hu/digitdoc/valyi/> – Utolsó letöltés: 2012. március 28.)
- Vargha Gyula 1885: *Magyarország pénzügyintézetei. Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzügyintézetek négy évtized alatti működésére*. Budapest.
- Vári András 2007. Nemzetek, szövetkezetek – és kutatóik. *Regio* (18.) 2. 79–112.
- Vári András 2008: A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1894. *Századok* (142.) 3. 639–641.
- Vári András 2009: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Virsik, Oto 1993: *V službách národa. Výrobné a živnostenské družstvá v stopách Samuela Jurkoviča*. Elenprint, Bratislava.

Halmos Károly

Empórium és impérium*

Nacionalizmus az üzleti életben – Lánczy Leó

A címben foglalt kérdéskörrel néhai Vári András barátom és kollégám szerint előbb monográfiát kellett volna írni, s csak utána előadást tartani róla. Elismerem, a téma teljes feldolgozása még várat magára, bár az eddigi, a vállalkozók nemzetfelfogására vonatkozó írások¹ már jókora előrelépést jelentenek. Jelen írás ahhoz a napjainkban – az úgynevezett globalizáció korában – is gyakran viharokat kiváltó kérdéshez szól igen röviden hozzá, vajon van-e a tőkének, illetve a tőke ágenseinek hazája, nemzetisége. Nem megyek bele az olyan filozofikus kérdések megtárgyalásába, vajon a tőke egyes számban létezik-e. Amikor a kifejezést használom, nem gondolok semmiféle, a dolgok mögött megbúvó összeesküvésre, még ha az efféle teóriák adott esetben népszerűek lehetnek is.²

Írásunk hőse, Lánczy Leó bankár és országgyűlési képviselő volt. A korabeli nagy üzletemberek között nem volt egyedül e kettős szerepben, elég csak csepeli Weiss Berthold vagy Wahrmann Mór nevét megemlíteni példaként. Az összeférhetetlenségi szabályok megszigorításakor³ Lánczynak választania kellett, és ő a bankot választotta. Ám a politikai életet sem hagyta el végleg, hiszen 1905-től a főrendiház tagja lett, és nem hagyta el abban a tekintetben sem, hogy az üzleti élet érdekképviseletében is szerepet vállalt.

Ma már természetesnek tekintjük, hogy a bankárok bankvezérek, akiknek a bank nem saját tulajdonuk. Formálisan maguk is alkalmazottak, de a bank érdekében kötelesek eljárni. Bankár voltuk szerep, és elvárás, hogy azonosuljanak szerepükkel. Véleményük a bank véleménye. Az országgyűlési képviselőkről is az jut eszünkbe, hogy pártkatonák, és nem az, hogy államférfiak. Szinte lázadás, ha véleményük nem pártjuk véleménye. Lánczy Leó idejében, legalábbis ami a bankárokat illeti, ez még nem volt magától értetődő. Sőt, mivel akkoriban kevesebb

* A tanulmány alapja előadásként hangzott el 2011. augusztus 25-én Marosvásárhelyt a Hungarológiai Kongresszuson, a néhai Vári András által szervezett Gazdasági nacionalizmus című szekcióban. Írásomat Vári András emlékének ajánlom. Köszönöm Klement Juditnak a szokásos szerkesztői fáradozáson túli, szinte társszerzői munkáját. A hibák természetesen az enyémeek. Külön köszönet Hárs Ágnesnek.

¹ Klement 2009, 2010.

² Jó példa erre maga Karl Marx, a nagybetűs tőke világhírűvé tevője – elég ha átfutjuk a 19. századi orosz diplomáciáról szóló, kétségkívül nem kiforrott művét.

³ 1901:XXIV. tc. 5 §, 9. pont: „Országgyűlési képviselő nem lehet: [...] a kormánnyal üzleti viszonyban álló pénzügyi igazgatósági, felügyelőbizottsági tagja vagy bármely más alapszabályszerű közege, állandóan alkalmazott jogtanácsosa (ügyésze, ügyvédje) vagy más alkalmazottja és felszámolója.” A korábbi szabályozás (1875:I. tc. 2 § a) pont) szerint: „Az országgyűlési képviselő nem lehet egyszersmind: [...] A kormánnyal szerződés alapján állandó vagy tartós üzleti viszonyban álló pénzügyi igazgatóság elnöke, igazgatója, igazgató-tanácsosa, jogtanácsosa és hivatalnok.”

volt az a fajta nagybank, amelyet ma tipikusnak tartunk, talán akkoriban még kivételesnek volt tekinthető az a fajta bankár, akinek megnyilvánulásaiban a megfigyelő nehezen választhatta szét a személyes véleményt a bank érdekeinek képviselététől. Lánczy Leó azonban ilyen volt. Beszédeket inkább mondott képviselőként, majd főrendként, illetve kamarai elnökként, tehát közéleti szereplőként, mint bankárként. A beszédek nem csak az országgyűlés naplóiban maradtak fenn, hanem újra kiadták őket, még ha nem is teljesen saját jogukon, hanem szerzőjük vagy elmondójuk⁴ születésnapjának jubileumára. Kora azonban nem tiltotta az üzleti és a közéleti életvilág elegyedését, ezért nem föltételezhetjük, hogy ő maga elválasztotta volna magán- és közvéleményét. Bonyolítja a helyzetet, hogy Lánczy Leónak mind bankári, mind képviselői szerepében politizálnia kellett, igaz eltérő módon és eltérő értelemben. Gondolhatnók, a képviselő a nyilvánosság előtt, a bankár pedig a nyilvánosság kizárásával végzi munkáját. A beszámolók alapján azonban inkább fordított a helyzet. Lánczy rendszeres vendége volt az István-szoba nevű politikusi-közéleti vacsorázó társaságnak, s az ilyen társaságok működésük érdekében éppen hogy többé-kevésbé zártak voltak. Maga Mikszáth jegyzi meg, hogy „[m]ert az emberek különösek, oda szeretnek menni, ahova nem lehet. Mihelyt mindenki mehetett, nem ment többé senki.”⁵ Másrészt egy sajtótörténeti beszámolóból tudjuk, hogy a bankárok félhették a sajtót. „Miklós Andor ne tudta volna, milyen örömet okoz számos bankpalotában, ha a másiknak gazdáját támadja mindjárt az [Est] első szám[á]ban?”⁶ Mindennek a mérlegelése azért érdekes, hogy jobban értelmezni tudjuk Lánczynak a nemzet fogalmával így vagy úgy összefüggésbe hozható megnyilvánulásait.

Adam Smith lakonikus megállapítása alapján, miszerint nincs gyanúsabb annál, mint ha valaki a sajátja helyett a köz érdekére hivatkoznék,⁷ máris előtűnik a kérdés: vajon miként kell tekintenünk Lánczy szövegeire? Vajon az övéi-e ezek, vagy ő csak bankjának szája volt, s ha az övéi, akkor vajon csak a tettei számítanak vagy a szavai is? Vagy a legjobb, ha a la Austin⁸ a szavait is tetteknek tekintjük? Ha a szó-tettekre optálunk, akkor Lánczy szövegeit sajátos helyzetek részeiként kell értelmeznünk. E dolgot azonban nem vállalkozik arra, hogy e helyzetek különlegességét egyenként föltárja. Kiinduló pontja egyszerűbb. Lánczy Leó, azáltal, hogy bankvezér, illetve országgyűlési képviselő volt, szerepeket töltött be. Ezekhez a szerepekhez elvárások kapcsolódtak, melyekkel Lánczynak is tisztában kellett lennie, de legalábbis meg kellett felelnie szerepei követelményeinek. Ennek következménye beszédeinek számos visszatérő eleme, melyek alapján szerzőjük nemzeti érzelmeit hangsúlyozó szabadelvűként tipizálható. A beszédek befolyásoló része azonban nem ezekben a nyelvi rutinokban,

⁴ Makai (szerk.) 1907.

⁵ Mikszáth Kálmán: Az István-szoba. <http://mek.oszk.hu/07400/07469/index.phtml#> (Utolsó letöltés: 2012. április 10.)

⁶ Lengyel 1963: 65.

⁷ Smith 1940: 450.

⁸ Austin 1990.

hanem az azoktól való eltérésekben, a kiszólásokban és a hangsúlyáthelyezésekben mutatkozik meg. Föladatunk tehát a szövegek váratlan elemeinek, a burkolt utalásoknak a földerítése. Előzetes tapasztalatunk e téren Wahrmann Mór képviselőházi beszédeinek vizsgálata.⁹ A Wahrmann-beszédek a kötelező nemzeti retorika mintapéldái, de tüzetesebben megvizsgálva kiderül, hogy a szónok rendszeresen Pest és a pesti kereskedelem érdekében nyilvánult meg. Ezek a megnyilvánulások nem hazugságok, még csak nem is torzítások. Wahrmann a szavak újraértelmezésére tett kísérletet. E kísérletek morális és politikai értéke nem egyértelmű, de általában véve egyértelműen rossznak nem minősíthetők. Evvel rá is térhetünk Lánczy Leó beszédeinek vizsgálatára. Mielőtt azonban a beszéd- és publikáció-részletek elemzésébe belevágnánk, érdemes bemutatni hősünk, Lánczy Leó rövid életútját.

LÁNCZY ÉS BANKJA

Lánczy Leó¹⁰ legfontosabb tisztsége a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank vezérigazgatói és igazgatósági elnöki pozíciója volt. A reformkorban alapított bank annak idején az ország elsőként létrejött kereskedelmi bankja, majd a dualizmus kori Magyarország egyik legismertebb és hagyományaiban is az egyik leggazdagabb pénzintézete volt, és összbirodalmi mértékkel mérve is jelentősnek számított. A bank már 1867 előtt fontos szerepet játszott az ország gazdaságpolitikájában, hiszen 1848/49-ben arra vállalkozott, hogy a magyar kormány „jegybankja” legyen. A szabadságharc alatt vállalt szerepe és a bank reformkori alapításának emléke miatt a bankot a „nemzeti” jelző aurája lengte körül. A neoabszolutizmus idején majdnem csődbe ment, és túléléséhez egy külföldi bankcsoporttól kapott tőkeinjekcióra volt szüksége. 1867 után már jól fundált intézet volt, de tartós és látványos föllendülése, majd nemzetközi méretűre való emelkedése Lánczy Leó vezetése alatt következett be.

Lánczy Leó édesapja, Lazarsfeld Adolf még a nyugat-csehországi Eger (ma Cheb) környéki falu zsidó közösségében született. Ez a tény azért érdekes, mert a századforduló zsidó eredetű gazdasági vállalkozóinak jó része inkább a magyar határ menti morva falvakból származott át Magyarországra. Lazarsfeld Adolf valamikor 1845 előtt telepedett le Pesten. Üzletvezetőként dolgozott a később borkereskedelemben és pezsgőgyártásban nevet szerzett, katolikus felekezetű Belatiny család ősnél, a gyógyszerészettel foglalkozó Braun Lajosnál. 1845 novemberében önállósította magát, pálinkakereskedő és szeszgyárnok lett, nagykereskedelmi engedélyt kért és egy kisméretű szeszfőzdét tartott fönn. 1850-ben született meg Gyula fia, a későbbi neves jogtörténész és egyetemi tanár, 1852-ben pedig Leon Rafael, a későbbi Leó. Fiait feltehetőleg már születésükkor

⁹ Halmas 2009.

¹⁰ A Lánczy-életút összefoglalásának forrása: Halmas 2004.

– talán az akkoriban a pesti zsidóság körében élénken térítő, s a politikai élettől magát élesen elhatároló skót kálvinista misszió hatására – reformátusnak kereszteltette. 1861-ben családja nevét Lánczyra magyarosította. A felekezetválasztás és a névváltoztatás első pillantásra nemzeti elköteleződésre utalhatna, de a helyzet nem ennyire magától értetődő. Jóllehet a református vallást gyakran szokás nemzeti vallásnak tekinteni,¹¹ ez nincs egyértelműen így: a skót misszió sokkal inkább a reformátusság Nyugat-Európában már dívó kegyességi vonásait hangsúlyozta, és ennek megfelelően inkább a nyugatról ide származottak körében fejtett ki hatást.¹²

A fiatalabbik fiú, Leó az alreáliskola után a Pesti Kereskedelmi Akadémiát végezte el. A gyakornokoskodás után gründolási láz egyik legnagyobb szabású vállalkozása, az Anglo–Magyar Bank alkalmazottja lett. 1876-tól a Magyar Általános Földhitel Rt. (MÁF Rt.) „és a mögötte álló bécsi bankcsoport hívására” e céghez szegődött nemzetközi levelezőként. A külföldi tulajdonosok támogatásával 1879-től már a vezetője volt ennek a mezőgazdasági jelzáloghitelek nyújtására szakosodni kívánó pénzügyintézetnek. A tulajdonosok részesedést szereztek a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban (PMKB) is. Lánczyt 1881-ben a PMKB tulajdonosai meghívták a bank tanulmányozására, majd 1882-től rábízták annak vezetését is. A PMKB-t tulajdonosai a Rothschild-ház befolyása alatt álló Magyar Általános Hitelbank riválisának szerepére szánták, így a leendő bankvezér „új bankstílust” javasolt meghirdetni. Az új stílust Lánczy Leó méltatója úgy foglalta össze, hogy annak lényege a bankszerűség erősítése, a vidék és a mezőgazdaság hitelezésének javítása, a külforgalom, a közlekedés és a községek hitelezésének növelése volt.¹³

Az új vezérigazgató, amellettt hogy a MÁF Rt. által folyósított kölcsönök átvételével megnövelte saját kölcsönállományát, kiterjesztette az addig csak fővárosi ingatlanokra alapozott jelzálogüzletet a vidéki és a mezőgazdasági ingatlanokra is. Ekkoriban, az 1880-as évektől kezdődött a Monarchia úgynevezett második államvasúti és a helyi érdekű vasúthálózat kiépítésének korszaka. E konjunktúra természetes folyománya volt a községi kötvények forgalmazása és a vasútépitések finanszírozása is.

A gazdaságtörténeti közfelfogás Alexander Gerschenkron nyomán¹⁴ azt tartja, hogy Magyarországon a nagybankoknak iparteremtő szerepük volt. Valójában nem ipari tevékenységet létesítettek, hanem a már létező tevékenységeket segítettek nagyüzemi szinten jövedelmezővé tenni. Az ipar támogatása egyben állami funkciók kiváltását, adott esetben a termelés megszervezését is jelentette. Egy korabeli vélemény szerint Lánczy Leó az egyik megteremtője volt „annak

¹¹ Barna 2011: 71.

¹² Vö. Kovács 2004.

¹³ Makai 1907: 12–37.

¹⁴ Gerschenkron 1984.

a nagybank-típusnak, amely a nálunk hiányzó magántőkét a gazdasági élet minden terén alapításokkal és finanszírozással pótolta.”¹⁵

Bankárként a politikusok gazdaságpolitikai kérdésekben is kikérték a véleményét, országgyűlési képviselőként, majd a felsőház tagjaként már nem csak mások kérdéseire válaszolva fejthette ki képviselőtársai előtt véleményét. 1893-tól lett szabadelvű országgyűlési képviselő egy, az ország északnyugati peremén fekvő, főként szlovák ajkú választókerület képviselőjeként. 1896-ban előző kerületében és Miskolcon is megválasztották. Bár az 1896-os megválasztásával kapcsolatban maradtak ránk a választás tisztaságát kétségbe vonó utalások,¹⁶ ezekre Lánczy politikusi szövegeiben nem reflektált. Az összeférhetetlenségi törvény szigorítása¹⁷ után nem jelöltette magát újra, de Lánczy jelentőségét mutatja, hogy 1905-ben a főrendiház tagjává nevezte ki az uralkodó.

Lánczy Leó a dualizmus korának embere volt. A háború vége után már nem tudott az új körülményekhez alkalmazkodni. 1921-ben hunyt el, hatvankilenc évesen.

LÁNCZY ÉS BESZÉDEI

Létharc

Mindezt szem előtt tartva már sorra vehetjük Lánczy szövegrészleteit, hogy megismerjük hősrünk politikai nézeteit. Ha eltekintünk szak-, azaz pénzügy-politikai megnyilvánulásaitól, először 1893-ban szólalt meg nyilvánosan, midőn a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara elnökévé választotta.¹⁸ A beszéd alapján a szerző politikai maximája a nemzeti létharc kifelé és befelé. A kifelé képviselendő nemzeti érdek (bár magát a kifejezést nem használja) Lánczy szerint kétirányú. Hármaskövetelménynek kell megfelelni: a szabad versenynek, a zsenge ipar védelmének és a nemzeti önállóság hirdetésének. Az ebből adódó teendők: védelem a Nyugat és piacteremtés a Kelet felé. Befelé a követelmények, amelyek egyébként a kereskedők és iparosok nemzeti létjogosultságát is indokolják: a magyar hazafias érzület ápolása, a magyar kultúra fejlesztése és a magyar nyelv terjesztése a más ajkú vidékeken. Bár a kereskedelem elmagyarosító hatására vonatkozó vizsgálatokat nem ismerek, a hatás logikailag kérdéses számomra. A kereskedelem mint szolgáltató ágazat esetében inkább számíthatnánk a kereskedőnek a vevőköréhez való nyelvi igazodására, mint a fordítottjára. A magyarosításban föltehetőleg nagyobb szerepe lehetett az olyan tömeges munkaadóknak, mint amilyenek az államigazgatás és az állami vasutak voltak.

¹⁵ Lánczy Leó. *Magyar Pénzügy* 1906: 2–3.

¹⁶ *Képviselőházi Napló* 1896: 19, 268–269.

¹⁷ 1901:XXIV. tc.

¹⁸ 1893. május 2. In: Makai (szerk.) 1907: 155–160.

Ugyanez a létharc-motívum jelenik meg Lánczy Leó elnöki előterjesztésében, amely 1894 márciusában hangzott el a Budapesti Kereskedelmi és Ipar-kamarában a Kossuth Lajos emlékezetére tartott tanácskozáson.¹⁹ E beszédében Lánczy Széchenyi és Kossuth szándékait értelmezte. E történelmi hősök Magyarország modernizálását úgy kívánták – a beszéde szerint – elérni, hogy a magyar államot „a legnagyobb és legnehezebb államfeladatoknak megoldására” akarták képessé tenni. E szándéktulajdonítás szerint egyrészt az országot ki akarták szabadítani „a mezőgazdasági egyoldalú gazdasági rendszer kényszerzubbonyából”, másrészt akarniuk kellett megteremteni a magyar ipart és kereskedelmet, hogy ezáltal kifejlődjék és „a régi magyar társadalomba” beillesztődjék „a nagy, gazdag, erős, öntudatos és hazafias polgári” osztály, mely „széles vállain” tartja a modern államalkotást és szervezetet. A beszéd az „avitikus” magyar társadalom és a polgári osztály fogalmi pólusain nyugszik. Tény, hogy a polgári osztályt nem nevezi modernnek, de kétségtelen, hogy a modern állam hordozójának tekinti. A beszéd eszmetörténeti érdekessége, hogy az okfejtés a Szekfű Gyula által az I. és Erdei Ferenc által a II. világháború idején megfogalmazott nem integrálódott, illetve kettős társadalom felfogás általam ismert legkorábbi kifejeződése. (E felfogások lényege nézetem szerint nem csak az, hogy a társadalmat vertikálisan megosztottnak látják, hanem az is, hogy az elkülönített részeknek érték-tartalmakat tulajdonítanak. Például a Lánczynál szándékosan létrehozottként [tehát nem szervesen kifejlődöttként], de államfenntartó hivatásúként jellemzett polgárosztály fél évszázaddal később Erdei Ferencnél már mint bár modern, de gyökértelen jelenik meg.) Érdekes az is, hogy a Lánczy által Széchenyinek és Kossuthnak tulajdonított politikai akarat – tehát, hogy új osztályt kell létrehozni – megfelelt annak a kormányzati akaratnak, amelyet szintűgy szűk fél évszázaddal később Ungár László tulajdonított a kiegyezés utáni kormányoknak. Eszerint a „kiegyezés után a fejlődés iránya új és nagyméretű polgárosztály megteremtését sürgeti, és mivel az állam számára ez az osztály éppoly nélkülözhetetlen, mint ahogy a társadalom sem lehet meg nélküle, a 67 utáni kormányok nagysietve hozzálátanak, hogy e hiányzó osztály helye se maradjon betöltetlen. Ezzel polgárságunk történetében új fejezet kezdődik.”²⁰

A létharc-motívum váratlan összefüggésekben is megjelent. Lánczy Leó 1894 júniusában képviselőházi beszédében a valutakonverzió kapcsán, az aranykoronára való átállás értékelése során közvetett módon utalt egy általa rosszindulatú koholmánynak minősített vádra, arra ugyanis, hogy a koronarendszer bevezetéséhez szükséges arany beszerzésének igazi célja „hadikincs” beszerzése lett volna.²¹ Ebben az esetben a (tagadott) államcél természetesen nem csak Magyarországra, hanem az egész Osztrák–Magyar Monarchiára vonatkozott. Furcsa – még ha tagadólag is – a kereskedelem szabadságát előmozdítani kívánó aranypénzrendszernek egy ilyen merkantilista olvasatával szembesülni. Tény, hogy az új pénz-

¹⁹ 1894. március 23. In: Makai (szerk.) 1907: 190–192.

²⁰ Ungár 1942: 328.

²¹ 1894. június 15. In: Makai (szerk.) 1907: 24–37.

rendszer bevezetésének volt köze a nemzetközi versengéshez. Attól kezdve, hogy Nagy-Britannia az aranyalap mellett döntött, a többi ország már csak a rossz és a még rosszabb – az aranykészletek beszerzése, illetve a jelen ezüstkészletek rohamos elértéktelenedése – között választhatott. Még ha a hadikincs-képzés túlzás is, az biztos, hogy az aranyalapú pénzrendszer nagy terhet rótt a birodalomra, olyan időben, amikor a hadi célokra mozgósítható erők összpontosítása egyre fontosabb volt.

Talán nem túlzás, ha az erőltetett fejlesztés motívumát is a létharc toposzához, érvrendszeréhez soroljuk. Az erőltetett fejlesztés adott esetben a főváros előnyben részesítését jelentette. Lánczy Leó 1896. márciusi képviselőházi beszédében²² a magyar érdekeket szó szerint Bécs, azaz Bécs városa ellenében és a magyar főváros mellett szólva fogalmazta meg. Lánczy 1896-ban úgy vélte, hogy közraktárakat és téli kikötőt kellene építeni a fővárosban, ami tetemes költséggel járna ugyan, de a „magyar közgazdaság terén soha hasznosabb és dúsabban kamatozó befektetés nem történt.” Az adódó kérdésre, vagyis hogy miért kellene egy jövedelmezőnek mondott beruházást államilag támogatni, Lánczy válasza, hogy az osztrákok is ezt teszik, és ez a válasz a létharc érvrendszerében logikus. A kései olvasóban ugyanakkor felmerülhet a kérdés, vajon méltányos-e jövedelmezőnek mondott befektetésre állami támogatást kérni, de szem előtt kell tartanunk, hogy egy olyan korszakban, amelyet a növekedés jellemez, sajátos kényszerek is uralkodnak. A beruházás a közjót szolgálhatja, elmaradása azonban egyben lemaradást és kimaradást is jelenthet. Volt Lánczy szövegében ugyanakkor némi csúsztatás is. A befektetés ugyanis nem csak a magyar közgazdaságra vonatkozott. Lánczy a fővárost nem csak Magyarország *fő* városának kívánta láttatni: a „fővárosnak közforgalma és kereskedelmi jelentősége abban rejlik, hogy az ország és jórészen a keleti államok nyersterményeinek főfogyasztási és kiviteli piaca itt összpontosul”. A létharc motívuma tehát összekapcsolódik egy olyan elemmel, amelyet a hódítás toposzának nevezhetünk.

1898 elején a költségvetés tervezete tárgyában elmondott képviselőházi beszédében,²³ a politika logikájának megfelelően állami beruházást javasolt. Kiindulópontja ismét a nagy nemzetek küllhoni piacszerzése, melyet követendőnek tart: „Gazdag talajunk, természeti kincseink, népünk képességei, geográfiai helyzetünk a Keletnek kapuja előtt, mindezek arra utalnak bennünket, hogy dolgozzunk és terjeszkedjünk” (65). Javaslata szerint a lehetőséget az állam segítségével kell kiaknázni: az ipar és a kereskedelem közvetlen és közvetett támogatásával, illetve az ezeknek fejlesztésére „irányított erős törvényhozási és kormányzati intézkedéseknek” rendszerével. Véleménye szerint mindennek megvalósítására egy nagy – akár állami segélyből származó – tőkével ellátott központi társaságot kellene létesíteni. Ez egyrészt „a nálunk hiányzó nagystílv nagyiparost pótolni volna hivatva”, másrészt tartózkodnia kellene „minden finánciális és

²² 1896. március 6. In: Makai (szerk.) 1907: 38–44.

²³ 1898. január 27. In: Makai (szerk.) 1907: 60–70.

bankszerű tevékenységtől” (67), magyarul nem volna szabad versenyt támasztania a magánberuházókkal szemben. Mint látható, itt a létharc a terjeszkedés és az etatizmus igényével fonódott össze.

Az érvelés logikája nem, de a kifejezése lassan változott. Az 1893–1898-as kereskedelmi és iparkamarai ciklust záró elnöki beszéde²⁴ a „nemzeti munka” kifejezésével kapcsolta össze a szabadkereskedelem és a protekcionizmus elvét és az állami támogatás²⁵ burkolt igényét. Negyed évvel később az autonóm vám-tarifát tárgyaló szaktanácskozmánynak adott véleményében²⁶ már – föltehetőleg nem függetlenül attól, hogy a PMKB érdekeltté vált a tengerhajózásban – protezsálandónak tartotta a tengeren át való behozatalt is. Ugyancsak ebben az évben, októberben, az újabb kereskedelmi és iparkamarai ciklust elindító elnöki székfoglaló beszédében a tengeren át való behozatal érdekében szólalt meg. Ma talán már keménynek tűnő formában fogalmazott: „fontos, különösen közvetítő kereskedelmünkre nézve *Dalmáciának bevonása* [hazánk – H. K.] *kereskedelmi érdekszférájába*, ami azonban csak úgy lenne elérhető, ha sikerül Dalmáciát vaspánttal országunkhoz csatolni azon vasúti kombinációk egyike által, amelyek e célra a kormányok kezeiben forognak” (167).²⁷

A terjeszkedés igényével támogatott erőltetés nem egyszeri beszédfordulat volt. 1901. szeptemberi képviselői beszámoló beszédében²⁸ elismétli a korábbiról már ismert, *nagyobbszabású közművekre*, illetve *nagyszabású munkaprogramra* vonatkozó javaslatát. Egy bő évvel később²⁹ „a tengeren túli piacokon a magyar kiviteli kereskedelemnek ápolása, jóformán megteremtése és fejlesztése” érdekében indítandó akciót javasolt (200).

A létharc toposzhoz sorolom a kifelé mutatandó erő alapjául szolgáló belső egység követelését is. Lánczy 1899. évi képviselői beszámoló beszédében³⁰ előbukkan ez a társadalompolitikai gondolatfűzés. Saját politikai tettét, vagyis Bánffy Dezső lemondásának³¹ támogatását magyarázandó fogalmazta meg, miben látja a Szabadelvű Párt feladatát (Magyarország radikálisabb, demokratikusabb fejlődése), illetve mi lenne a jó honpolgár feladata: minden „jó hazafinak [...] is arra kellene törekednie, hogy a politikait a társadalmi erő koncentrációja is kövesse”.

A toposz körüli nyelvpolitikai küzdelem mutatkozik meg a következő esetben. Lánczy Leónak a szó szerint vett jubileumát, alapításának ötvenedik évfordulóját ünneplő *Pester Lloyd*ban megjelent, 1904. újévi cikke³² a magyar pénz-

²⁴ 1898. április 14. In: Makai (szerk.) 1907: 160–164.

²⁵ Vö. az alanti idézett utalását a kormány által tervezett vasútvonalakra.

²⁶ 1898. július 14–19. In: Makai (szerk.) 1907: 248–257.

²⁷ 1898. október 25. In: Makai (szerk.) 1907: 164–175. Kiemelés az eredetiben.

²⁸ 1901. szeptember 16. In: Makai (szerk.) 1907: 82–91.

²⁹ 1902. november 22. In: Makai (szerk.) 1907: 198–201.

³⁰ 1899. március 14. In: Makai (szerk.) 1907: 72–81.

³¹ Bánffy célja az ellenzékkel való megegyezés a kiegyezési tárgyalások előmozdítása érdekében

³² 1901. január 1. In: Makai (szerk.) 1907: 115–122. Szintén olvasható a cikk itt: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=pe1&datum=19040101&seite=4&zoom=10> (Utolsó letöltés: 2012. április 10.)

intézetek politikai jelentőségét taglalja, bár ezt nem ennyire nyíltan fejezi ki. Az eredeti német cím kifejezetten semlegesen fogalmazva viszonyról, kapcsolatról ír, a beszéd 1907-es kiadásának magyar címe pedig alázatot sugall: „A magyar pénzüzetek része a magyar művelődés szolgálatában”. Ami visszatérő gondolatnak számít e cikkben, az az iparosítás magyarosító hatásának állítása. A régebbiről ismert állítás azonban itt új szóhasználathoz társul. Nem tekintem véletlennek vagy elírásnak, hogy Lánczy a Bankgewerbe, ’banking’ kifejezésre az elektronikus nagyszótár szerint korábban nem használatos bankipar kifejezést használja,³³ amivel nyelviileg is bevonja a pénzüzeteket az iparosításra vonatkozó állítás hatálya alá. Újnak számít továbbá az a helyzetjelentés is, miszerint a Balkánon a magyar bankok átvették az osztrákok helyét, és új az a bejelentés is, miszerint a magyar bankvilág tevőleg részt vesz a magyar folyam- és tengerhajózás kiépítésében, amivel „kiválóan fontos nemzeti feladatot” lát el (119). Valójában mindez egy államilag szubvencionált hajózási program „népszerűsítése”. A hajózási programról a Képviselőházi Napló évekkel későbbi vitáiból³⁴ kiderül, hogy az állam ezáltal részben a kivándorlók utazását támogatta. A kérdés megítélése nem egyértelmű. A hajózástámogatás-pártiak érvei szerint a kivándorlók mindenképpen kivándorolnának, a támogatás csak az ő költségeik egy részét tartja benn a hazai gazdaságban, a támadók érvei szerint ugyanakkor semmiképp nem szabad a kivándorlást támogatni. Hogy ez utóbbi véleményben mennyi a honféltes, és mennyi a munkaerő drágulásától való félelem, nehéz volna elkülöníteni.

Megjegyzendő, a nyelvpolitikai eszköz alkalmazása sem egyszeri eset volt. Az 1904. év végén, egy decemberi cikkében³⁵ Lánczy ismét ehhez az eszközhöz folyamodott: „a bankoknak meg van a maguk tulajdonképeni iparuk: a bankipar, és hogy ennek keretén belül bankjainknak emésztő küzdelmet kellett folytatniok, hogy függetlenítsék a magyar bankipart Ausztriától. [...N]emzeti szolgálatot tettünk ezzel az országnak.” Némileg titokzatos az okfejtés végén a megjegyzés: „az eszméket a magánintelligenciának kívülről kell bevinni a magyar bankokba” (126).

Status quo

A millenniumi év októberében, a második megválasztása után elmondott képviselői programbeszédében³⁶ Lánczy azt a tézist fogalmazta meg, hogy a valódi nemzeti politika csak szabadelvű lehet. Állítását egyrészt arra alapozta, hogy az ország adóssága akkor kezelhető, ha a külföldi befektetők bizalma nem rendül meg, másrészt az önállóságot – értve ez alatt a jegybank önállóságát – nem érdemes

³³ Vö. Magyar Irodalmi és Köznyelv Nagyszótárának korpusza / Magyar Történeti Korpusz. <http://www.nytud.hu/hhc/> (Utolsó letöltés: 2012. április 10. keresőszó: bankipar)

³⁴ *Képviselőházi Napló* 1906: 21. 205; *Képviselőházi Napló* 1910: 22. 343.

³⁵ 1904. december 15. In: Makai (szerk.) 1907: 123–126.

³⁶ 1896. október 25. In: Makai (szerk.) 1907: 45–55.

követelni. (Az önálló valuta kérdése a magyar gazdaságtörténet régi kérdése. Jelen esetben elég annyit megjegyezni, hogy az önálló pénzrendszer megkönnyíti az önálló gazdaságpolitika folytatását, azonban komoly (adó)terheket ró a pénzügyileg önállósulni vágyó országra s annak népére. Lánczy okfejtése ismerősen cseng a 21. századi fülnek: osztrák „testvéreink” a „legnagyobb hitelezőink és legnagyobb szállítóink és azt még sohasem hallottam, hogy egy nagy hitelező és egy nagy termelő ne törekednék arra, hogy adósát és ügyfelét minél erősebbé, minél fizetéképesebbé és minél fogyasztóképesebbé tegye” (48). Lánczy eme okfejtésével eljutottunk a létharc és hódítás toposza után a toposzok harmadik csoportjához, mely csoportot a „status quo” címkével látom el. Magát az érvet olvasván nehéz eldönteni, vajon Lánczy volt naiv, vagy inkább a közönségét tartotta annak. A róka fogta csuka, csuka fogta róka helyzet csak addig maradhat fön, amíg a hitelviszonyok megengedik. Lánczy érve racionálisan akkor fogadható el, ha a támogatott fél adaptációra törekszik. A helyzet azért ellentmondásos, mert az alkalmazkodás áldozatokkal jár, s amíg az adaptálódásra kényszerülő fél támogatást élvez, addig nem érzékeli az alkalmazkodási kényszert. Ekként ezekben a helyzetekben elszakadhatnak egymástól a pénzügyi és a reálfolyamatok, buborékok alakulhatnak ki. Ezért mondható, hogy az idézett megnyilvánulás már annak idején is a perpetuum mobilébe vetett hithez hasonló bizalom kifejeződése volt.

A gazdasági kiegyezési tárgyalások visszatérő témái voltak a közéletnek. Klement Judit cikke³⁷ alapján összefoglalva az úgynevezett gazdasági kiegyezés tulajdonképpen három problémakört foglalt magába: a szigorúan vett államgazdasági közös ügyeket, tehát a birodalomfelek hozzájárulását a közös költségekhez, a közös érdekű ügyeket, tehát a vámközösség, illetve az egységes kereskedelmi térség (pénz, mértékek stb.) ügyét, végül a jegybank ügyét. A közjogi kérdésekkel átitatott politikai életben ezek az ügyek nemcsak az együttélés, hanem adott esetben a nemzeti harc terepeként is szolgáltak, úgy a birodalomfelek, mint a magyarországi politikai erők között. A kérdés a történész Szekfű Gyula 1917-es megfogalmazásában³⁸ tehát az volt, mi is a nemzeti szuverenitásnak az adott viszonyok között elérhető legnagyobb mértéke. Lánczy sajátos helyzetben volt. Bankárként a gazdasági kiegyezés megerősítése volt az érdeke, egy „nemzeti” dicsfényvel övezett bank vezetőjeként viszont meg kellett felelnie annak az igénynek, amelyik a nemzeti érdekek megvalósulását a függetlenség növelésében látta. Lánczy a választóközönségének szóló képviselői beszámoló beszédében³⁹ 1897 decemberében arról beszélt, hogy a gazdasági kiegyezési tárgyalások kapcsán a nemzeti függetlenedést mint fenyegetést javasolt lebegtetni, de valójában a status quo fenntartását tekintette az ország érdekének.

³⁷ Klement 2009.

³⁸ Szekfű 1923: 7.

³⁹ 1897. december 5. In: Makai (szerk.) 1907: 56–59.

Az 1897-ben esedékes gazdasági kiegyezési tárgyalásokat csak 1899-re sikerült lezárni. Láczy 1899. áprilisi, a bécsi *Neue Freie Presse* számára írt cikke⁴⁰ szerint „a magyar kereskedő osztály jól van fundálva” (107). Bő egy évvel korábban ugyanakkor a nagytílú magyar nagytőkést hiányolta. Ha koherenciát keresünk, akkor a „jól fundált” azt a fajta kisszerűséget kell jelentse, mint a két háború közötti házassági apróhirdetésekből a szolid jelző. Mondhatni természetesen, hogy cikkében bátorítja a külföldi befektetőket, sürgeti a két birodalomfél megegyezését, óv a sovén és radikális momentumoktól. Figyelemre méltó viszont a bismarckinak nevezett taktikát kárhóztató megjegyzése, miszerint nem volna szabad gazdasági térre átvinni a vitás politikai kérdéseket.

Az 1900-as évek első megnyilvánulásának⁴¹ hátterében az élesedő, szóhasználattal az „agrárius-merkantil ellentét” címkével ellátott konfliktus sejlik föl. Az agráriusokat érdekcsoportként az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a rövidített nevén ismert OMGE tagságaként azonosíthatjuk, szociális hátterüket tekintve a tőkésedő arisztokrata nagybirtok képviselői voltak, történetüket átfogóan Vári András dolgozta föl.⁴² A merkantilok csoportja nem azonosítható egyetlen szervezettel. Az ipari érdekek hagyományosan a kereskedelmi és iparkamarák keretei között fogalmazódtak meg,⁴³ ezeknek azonban nem volt országos szervezetük. A századforduló után, többek között az agrárius érdekcsoport támadásainak hatására szerveződött meg a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége (GyOSz). Mint tudjuk, az érdekellentét egyik alapja az interkontinentális, főleg az amerikai agrártermékek (gabona) versenyének nyomásától szenvedő nagybirtok-üzem állami támogatásának kérdése volt. Azt, hogy közgazdaságtanilag mennyire voltak indokoltak az egymással szembeni vádak, a kliometria már megvizsgálta.⁴⁴ A gond az volt, hogy egyrészt a hozzáadott értékhez viszonyított vámvédelem mértéke a mezőgazdaságban kisebb volt, mint az iparban, másrészt a magyar nagybirtok gabonája a termelési tényezők versenye szempontjából kettes szorításba került. A tőkeintenzív termelés szempontjából az amerikai, a munkaintenzív termelés szempontjából (a még a magyarnál is alacsonyabb bérköltségek okán) az orosz és a román gabona versenye sújtotta. Mindezek miatt az állam a század végétől alig leplezetten támogatni kezdte a nagybirtokokat.

Most azonban csak az ellentét retorikai megfogalmazódása van terítéken. Láczy Leó a harmadik országos kereskedelmi kongresszus megnyitóján mondott beszédet. A szöveg retorikája saját közönsége előtt is védekező, a szervek egymásra utaltsága (az antikvitásban: a kezek és a gyomor) toposzának átfogalmazása. „Mikor a mezőgazdaság és ipar pang, elképzelhető-e, hogy akkor

⁴⁰ 1899. április 20. In: Makai (szerk.) 1907: 107–109. Szintén olvasható a cikk itt: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=18990930&seite=9&zoom=33> (Utolsó letöltés: 2012. április 10.)

⁴¹ 1900. szeptember 16. In: Makai (szerk.) 1907: 233–241.

⁴² Vári 2009.

⁴³ Klement 2009.

⁴⁴ Eddie 1971; 1989; 1996.

a kereskedelmi üzem nyereséges, jövedelmező legyen [...], hogy a kereskedelmi forgalom fejlődjék?” (234). A maga részéről ugyanakkor rokonszenvez „a mezőgazdasági hitelnek egészséges alapra való fektetését” célzó állami és társadalmi, magyarán az adófizetők terhére végrehajtandó, illetve önkéntes akciókkal. Tovább bontva a burkolt állításokat, ez egyben azt is jelenti, hogy a mezőgazdaság megerősítése a kereskedelmi szférának is érdeke ugyan, de az akcióban e szféra legföljebb adója mértékéig hajlandó részt venni. Az ellenoldalon valójában nem a mezőgazdaságot látja, hanem a sajtó és a „szószék” (ez alatt minden bizonnyal a katolikus egyházat érti) vádjait. E vádak szerint a – Lánczy előadásában – „nemzetközi konspirációba” lépő kereskedelem áll a mezőgazdasággal, a nagy- és a kisiparral szemben (235). A részleteiben már ismerős választ Lánczy a jövő perspektívájából fogalmazza meg: a magyarosodás terepe a város, a városiasodás a kereskedelem, illetve az ipar és a városi középosztály, azaz a polgári elem jelentős átfedése révén a kereskedelem virágzásától függ, s a kereskedelem terjedésének így „a magyar közéletnek szabadelvű, demokratikus irányba való terelése” (236) is hozadéka. A gondolati boltív záróköve a következő tételmondat: „A magyar kereskedelmi osztálynak [...] jogbiztonságra van szüksége” (236); a tisztességtelen üzelmek elleni küzdelem nem járhat „a kereskedelmi forgalom nélkülözhetetlen szabad mozgásának megbénításával” (237).

A status quo kérdése láthatólag együtt járt az államhoz fűződő viszony erőségének kérdésével. 1903-ban egy felolvasásában⁴⁵ Lánczy a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara és az állam – egyes vádak szerint – túlzottan közeli viszonyáról ejtett szót. Az állam iránti lojalitás kérdése nem először került Lánczy napirendjére. Már az 1901. évi képviselői beszámolójában is felmerült, hogy helytelenítette ugyan a képviselői összeférhetetlenség megszigorítását, de az arra hivatott helyen mégsem szólalt föl ellene.⁴⁶ Hasonlóképpen, Lánczy kamarai beszédében beismerte, hogy a kamara egyes kérdésekben úgymond a kormány iránti lojalitásból nem hozta nyilvánosságra a véleményét. A beszéd vége felé aztán az is kiderült, hogy nem csak lojalitásról volt szó, hanem anyagi erőről, jobban mondva annak hiányáról. Lánczy megemlíti ugyanis, hogy a francia kamarák maguk üzemeltetnek kikötőket, raktárházakat, tőzsdéket, érzékeltetve ezzel az anyagi erejüket, amely a hazai kamarák mögül hiányzik. A kérdés szóba hozatalának azonban jó oka volt: ténylegesen a hadseregszállítási piac új szereplői, a szövetkezetek elleni felszólamlás előkészítésére szolgált. A felszólalás emeltt ideológiai alátámasztást is kapott: a cél „megküzdeni azokkal a hatalmakkal, amelyek nem is félreismert gazdasági elvek alapján, hanem tudatosan, reakcionárius szociálpolitikai velleitásokból kifolyólag támadnak bennünket” (228). Amikor 1904-ben, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jubileumán⁴⁷ szintén a „buzgó hangulatcsinálók” és az „állítólagos osztályellentétek” ellen emelte fel

⁴⁵ 1903. december 30. In: Makai (szerk.) 1907: 215–233.

⁴⁶ 1901. szeptember 16. In: Makai (szerk.) 1907: 86.

⁴⁷ Pohárköszöntő. In: Makai (szerk.) 1907: 257–261. 261.

szavát, nem volt kétséges, hogy nem a munkásosztályra, hanem az agráriusokra és a velük azonos érdekekre utalt.

Lánczy az 1904. év folyamán kétszer, áprilisban és júliusban⁴⁸ is felszólalt az agráriusok és a szövetkezetek ellen: „mindenütt résen állottunk” „az utolsó hat évben rendkívül kiélesedett agrárius mozgalommal szemben” (176). A konfliktusra okot adó témák adottak: gabona-elővétel, borkereskedelem, aukciók, őrlési forgalom. A legfontosabb megoldásra váró probléma szerinte a „szövetkezetek kinövésének meggátálása” (187). Az állami szerepvállalás követelése sem marad el: „állandó feladatunk lesz [...] az állam gazdasági tevékenységére buzdítólag hatni” (188).

Fordulat?

1905 elején a Szabadelvű Párt elveszítette a választásokat. Lánczy Leó 1905 áprilisában, a bécsi *Neue Freie Presse*-be írt egy cikket.⁴⁹ Ebben megkísérelte az osztrák olvasóval megértetni a magyarországi politikai hangulatot. Hősünk politikai megnyilvánulásait végigolvasva az a benyomásom támadt, hogy az 1905. év elején szemléleti fordulat következhetett be nála. E fordulatot a megértés motívumával jellemzem. Cikkében Lánczy két jellemet állít egymással szembe. Az egyik a hazafié, akinek a „nemzeti húroknak pengetése” visszhangot kelt a keblében, de akinek *józan hangra és tárgyi megfontolásra* kell törekednie, a másik a nemzeti érzületűé, aki szenvedélyes, mert „a néplélek mélyén sokáig szunnyadt aspirációk lehetőleg gyors érvényesülésre törekszenek”. 1906. pünkösdjén, két héttel a darabont kormány megalakulása előtt Lánczy ugyanebben a lapban újabb cikket írt.⁵⁰ Ebben mindkét birodalomfél néplelkét megértendőnek tartja, de – a külső szemlélő számára is – erős érveket hoz föl a magyar álláspont mellett: az osztrákokat a vámhatárok bevezetése esetén általuk elszenvendő veszteségekre figyelmezteti. Hasonló szemlélettel nyilatkozott 1908-ban a képviselőház bankbizottsága részéről az önálló jegybank ügyében hozzá intézett kérdőpontokra is.⁵¹ Nem hagyott kétséget afelől, hogy ellenezné egy önálló jegybank létrehozását, de meghatározta, hogy ellentett politikai döntés esetén milyen szempontokra kellene tekintettel lenni.

Lánczy Leó művei 1907-ig lelhetőek fel összegyűjtött formában. A későbbi évek tekintetében csak szórványos megnyilatkozásokra hagyatkozhatunk. 1911-ben előterjesztette elképzelését egy 1917-ben megrendezendő budapesti

⁴⁸ 1904. április 8. In: Makai (szerk.) 1907: 175–179.; 1904. július 13. Makai (szerk.) 1907: 179–189.

⁴⁹ 1905. április 9. In: Makai (szerk.) 1907: 132–140. Szintén olvasható a cikk itt: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=19050409&seite=15&zoom=33> (Utolsó letöltés: 2012. április 10.)

⁵⁰ 1906. június 3. In: Makai (szerk.) 1907: 141–150. Szintén olvasható a cikk itt: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=19060603&seite=17&zoom=33> (Utolsó letöltés: 2012. április 10.)

⁵¹ Lánczy 1908.

világkiállításra.⁵² 1913-ban javaslatot tett az iszlám jogállásának hazai szabályozására.⁵³ 1917-ben véleményt nyilvánított a béke kilátásairól,⁵⁴ és még 1918-ban is előszót írt egy, a meghódított Szerbiáról szóló munkához.⁵⁵ Talán nem csak a történész utólagos bölcsessége mondatja, hogy ezek a megnyilvánulások a realitásérzék hanyatlásának dokumentumai. A világkiállításról szóló előterjesztésről a Nyugat szerzője, aki egyébként üdvözli a tervet, maga is elismeri ezt. Az 1917-es cikkben Lánčzy abbéli bizodalmanak adott hangot, hogy az antant vezető politikusai gazdasági szakemberek, a háború következményeként pusztán nyersanyaghiánnyal és a hajóraktér szűkösségével számolt, és továbbra is balkáni orientációt javasolt a magyar gazdaság számára.

* * *

Lánčzy Leó üzleti nacionalizmusáról szólva a következő olvasat kínálkozik: Lánčzy tekintélyének alapját az adta, hogy tekintélyes bankszakember volt, nemzetközi kitekintéssel. (Csak emlékeztetek arra, hogy már pályafutása kezdetén is egy bank nemzetközi ügyeivel foglalkozott.) Személyes tekintélyének növelése, bankja (esetleg saját) érdekeinek képviselése ugyanúgy közrejátszhattak politikai szerepvállalásában, mint a kormányzó párt azon érdeke, hogy egy neves bankszakembert tudhasson soraiban. Lánčzy közéleti-politikai megnyilvánulásai kezdetben pénzügy-technikaiak voltak, mivel azonban az ország eladósodottsága miatt bármely pénzügyi megoldáshoz a (nemzetközi) befektetői bizalom fenntartására volt szükség, általánosabb kérdésekben is ki kellett fejtenie véleményét. E véleményét, kezdetben a nemzeti érdeket közgazdaságilag doktriner módon a szabadelvűség fogalmi keretében fogalmazta meg. Ez a szabadelvűség azonban a hazánkban meghonosodott civilizációs maximának megfelelően minden további nélkül megfért a felsőbbrendűséggel és az imperializmussal, a kultúrfajisággal és az etatizmussal. Etatizmusát tekintve Lánčzy nem csak az állam presztízsére tartott igényt, hanem az adófizetők pénzére is. A szó eredeti jelentéséhez (szabad emberhez méltóan bőkezű, nagyvonalú) képest ennyiben nagyon is modern liberalizmus volt az övé.⁵⁶ Mivel ez a szabadelvűség nem a költségvetés csökkentésére, hanem a költségvetési torta újraosztására törekedett, az ütközések ideológiai színezetet kaptak. Felfogása progresszivistá volt. Ennek megjelenése írásaiban a „mi, korszerűek” és az „ők, elavultak” fogalmi polarítása.

Mindezt figyelembe véve, a megnyilvánulások csoportosító elveként az érdekképviselő és a politikus kettőssége kínálkozik. A létharc toposz inkább a képviselői, tehát politikusi szövegekben érhető tetten, míg a status quo toposzt inkább a Kereskedelmi és Iparkamara választott vezetőjeként használta.

⁵² Lánčzy 1911. Erre egy reakció: Lengyel 1911.

⁵³ Lánčzy – Balkányi 1913. A javaslat célja a Balkánnal folytatott kereskedelem előmozdítása volt.

⁵⁴ Lánčzy 1917.

⁵⁵ Lánčzy 1918.

⁵⁶ Vö. Gángó 1999.

A Lánczy-féle doktrínák próbakövei a gazdasági kiegyezés tízévente visszatérő tárgyalásainak politikai és az üzleti élet gazdasági válságai voltak. A Monarchia osztrák felével folytatott tárgyalások kapcsán Lánczynak el kellett ismernie, hogy a magyar pozíciók képviseléséhez és erősítéséhez szükséges a nacionalizmus (függetlenségre és önállóság képességére való utalás) mint ultima ráció.

A fordulópontnak – megérzésem szerint – a szabadelvűek bukása számított. Figyelemre méltó azonban, hogy a politikai átértékelés mellett megjelent egy pénzügyi és banküzemteni változás észlelése is. Lánczy az 1904. év végén⁵⁷ utalást tett arra is, hogy a pénzbőség oka a technikai fejlődés, nevezetesen az, hogy „túlságosan bő forgalmi eszközökkel rendelkezünk, főleg a csekk-forgalom mindinkább fokozódó terjedése következtében” (129). Ez a „túlságosan” arra utal, hogy a pénz forgási sebességének felgyorsulása miatt tulajdonképpen – nem szándékoltan – pénz teremtődött, aminek hatása volt az árszintre, és ezen keresztül a népesség életszínvonalára, illetve egyes társadalmi csoportok egymáshoz viszonyított szociális helyzetére. Talán ez a bankok által, de nem szándékaik szerint előállt helyzet vezetett arra, hogy ettől kezdve Lánczy tudomásul vette, hogy a néplélek erejét nem szabad lekezelni, hanem kezelni kell.

FORRÁSOK

Makai Ernő (szerk.) 1907: *Huszonöt év a magyar közgazdaság terén. Lánczy Leó munkássága, beszédei és dolgozatai*. Grafikai Intézet, Budapest.

1893. május 2. Elnöki székfoglaló. [Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara]

1894. március 23. Kossuth Lajos emlékezete a budapesti kereskedelmi- és iparkamarában. Elnöki előterjesztés. In: Makai (szerk.) 1907: 190–192.

1894. június 15. Képviselőházi beszéd. In: Makai (szerk.) 1907: 24–37.

1896. március 6. Képviselőházi beszéd. In: Makai (szerk.) 1907: 38–44.

1896. október 25. Képviselői programbeszéd. In: Makai (szerk.) 1907: 45–55.

1897. december 5. Képviselői beszámoló beszéd. In: Makai (szerk.) 1907: 56–59.

1898. január 27. Képviselőházi beszéd. In: Makai (szerk.) 1907: 60–70.

1898. április 14. Elnöki záróbeszéd. [Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara] In: Makai (szerk.) 1907: 160–164.

1898. július 14–19. Szaktanácskozmány a magyar autonom vámtarifa tárgyában. In: Makai (szerk.) 1907: 248–257.

1898. október 25. A budapesti kereskedelmi és iparkamara (újra megválasztott) elnöki székfoglalója 1898. október 25. (*Pesti Napló* 296.) In: Makai (szerk.) 1907: 164–175.

1899. március 14. Képviselői beszámoló beszéd. In: Makai (szerk.) 1907: 72–81.

1899. április 20. Magyarország gazdasági helyzete. [Die wirtschaftliche Lage in Ungarn. *Neue Freie Presse* 1899. április 20. 8–9.] In: Makai (szerk.) 1907: 100–109.

⁵⁷ 1904. december 26. In: Makai (szerk.) 1907: 127–131.

1899. szeptember 30. A budapesti piac helyzete. [Die Lage des Budapester Platzes. *Neue Freie Presse* 1899. szeptember 30. 9.]. In: Makai (szerk.) 1907: 110–113.
1900. szeptember 16. A harmadik országos kereskedelmi kongresszus megnyitása. Miskolc, 1900. szeptember 16. In: Makai (szerk.) 1907:233–241.
- Pohárköszöntő. A budapesti kereskedelmi- és iparkamara fennállásának 50 éves jubileuma alkalmából rendezett díszlakomán. 1900. In: Makai (szerk.) 1907: 257–261.
1901. szeptember 16. Képviselői beszámoló beszéd. In: Makai (szerk.) 1907: 82–91.
1902. november 22. Megnyitó beszéd. A magyar kiviteli kereskedelem fejlesztése érdekében összehívott értekezlet, 1902. november 22. In: Makai (szerk.) 1907: 198–201.
1903. december 30. A kereskedelmi és ipari érdekképviselő kérdéséhez. Felolvasás a Magyar kereskedelmi csarnokban. In: Makai (szerk.) 1907: 215–233.
1904. január 1. A magyar pénzüintézetek része a magyar művelődés szolgálatában [Die Beziehungen des ungarischen Bankwesens zur ungarischen Kultur. *Pester Lloyd* 1904. január 1. 4–5.] In: Makai (szerk.) 1907: 115–122.
1904. április 8. Elnöki záróbeszéd. [Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara] In: Makai (szerk.) 1907: 175–179.
1904. július 13. Elnöki megnyitó beszéd. [Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara] In: Makai (szerk.) 1907: 179–189.
1904. december 15. A magyar bankok szerepköre a magyar iparfejlesztés körül. [*Honi Ipar*. 1904. december 15.] In: Makai (szerk.) 1907: 123–126.
1904. december 26. Politika és közgazdaság [*Az Újság* 1904. december 26.] In: Makai (szerk.) 1907: 127–131.
1905. április 9. Elmékedés a vámelkülönítés veszélyeiről. [Reflexionen über die Gefahren der Zolltrennung. *Neue Freie Presse* 1905. április 09.] In: Makai (szerk.) 1907: 132–140.
1906. június 3. Ausztria viszonya Magyarországhoz. [Die Beziehungen zwischen Oesterreich und Ungarn. *Neue Freie Presse* 1906. június 03.] In: Makai (szerk.) 1907: 141–150.
- Lánczy Leó 1908: Válasza az önálló magyar jegybank ügyében a magyar országgyűlés képviselőházának bankbizottsága részéről hozzá intézett kérdőpontokra.
- Lánczy Leó 1911: Előterjesztése Lánczy Leó főrendiházi tagnak, a budapesti kereskedelmi és iparkamara elnökének a Budapesten 1917-ben rendezendő nemzetközi világiállítás tárgyában: nagyméltóságú Hieronymi Károly kereskedelemügyi m. kir. minister úrnak Budapesten 1911. februárjában. k.n., Budapest.
- Lánczy Leó – Balkányi Kálmán 1913: *Az iszlám jogállásának szabályozása Magyarországon. A Magyar-Bosnyák-Hercegovinai Gazdasági Központ felterjesztése a kormányhoz / Ustroj pravnogostanja islama u Magjarskoj. Podnesak ugarske-bosanske-hercegovacke privredne centrale na zemaljsku vladu.* (A Magyar-Bosnyák-Hercegovinai Gazdasági Központ kiadványai. 6.) k.n., h.n.
- Lánczy Leó 1917: Wirtschaftskrieg und Friedenswirtschaft. *Ungarns Zukunft* 1917. június–július. 6–11.
- Lánczy Leó 1918: Előszó. In: Pártos Szilárd: *Gazdasági és kultúrmunkánk a meghódított Szerbiában.* Bíró Miklós kiadása, Budapest.

Képviselőházi Napló

- 1896: 19. 1898. november 28.–december 30. 381. országos ülés 1898. december 22.
 1906: 21. 1908. szeptember 22.–december 01. 574. országos ülés 1908. november 21.
 1910: 22. 1914. január 28.–március 12. 516. országos ülés 1914. március 04.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Austin, John L. 1990: *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Barna Gábor 2011: Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Kultúra és identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) plenáris előadásai*. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Budapest, 61–85.
- Eddie, Scott M. 1971: Farmer Response to Price in Large-Estate Agriculture: Hungary, 1870–1913. *Economic History Review* (24.) 4. 571–588.
- Eddie, Scott M. 1989: Economic Policy and Economic Development in Austria-Hungary, 1867–1913. In: Mathias, Peter – Pollard, Sidney (eds): *The Cambridge Economic History of Europe*. 8. Cambridge University Press, Cambridge, 814–886.
- Eddie, Scott M. 1996: *Ami „köztudott”, az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Gángó Gábor 1999: Egy „rettentő váz nevezet” jelentéstörténetéhez: kit neveztek szabadelműnek, szabadelvűnek és liberálisnak a reformkori Magyarországon? *Holmi* (11.) 3. 327–342.
- Gerschenkron, Alexander 1984: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. In: Gerschenkron, Alexander: *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 35–67.
- Halmos Károly 2004: Lánchy Leó. Hagyomány és nonkonformizmus egy bankvezér történetében. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. KFKI Csoport – HVG Könyvek, Budapest, 180–195.
- Halmos Károly 2009: Filius? Nepos? [recenzió: Frank Tibor (szerk.): *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór. 1831–1892*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2006. 693 old.] *Aetas* (24.) 3. 186–194.
- Klement Judit 2009: A 19. század végi gazdasági elit és a „nemzet”. In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Atelier, Budapest, 163–184.
- Klement Judit 2010: Merkantil vélemények a nemzeti gazdaságról a Monarchia gazdasági közösségében. In: Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi magyar nemzetépítő diskurzusok*. (Atelier Könyvtár) Atelier, Budapest, 301–311.
- Kovács Ábrahám 2004: A Budapesti Ev. Ref. Németajkú Leányegyház eredete és története 1858–1869. /The History of the German-speaking Reformed Affiliated Church of Budapest 1858-1869. (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai. 10. Sorozatszerk. Baráth B. L.) D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kuratóriuma, Debrecen.
- Lánchy Leó. *Magyar Pénzügy* 1906. március 08. 2–3.

- Lengyel Géza 1911: Világkiállítás és művészet. *Nyugat* 4. 7.
- Lengyel Géza 1963: *Magyar újságmagnások*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mikszáth Kálmán: Az István-szoba. In: Mikszáth Kálmán: *Cikkek-tárcák 1899*. MTA Irodalomtudomány Intézet, Budapest 2009. (<http://mek.oszk.hu/07400/07469/index.phtml> – Utolsó letöltés: 2012. április 10.)
- Smith Ádám 1940: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* [1776]. Második kiadás. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest.
- Szekfű Gyula 1923: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány* [1917, 1922]. Dick Manó, Budapest.
- Ungár László 1942: Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. *Századok* (76.) 7–8. 306–328.
- Vári András 2009: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon, 1821–1898*. Argumentum, Budapest.

Ábrahám Barna

Vagyonosodás és nemzetépítés

*Az erdélyi román elit gazdasági törekvései
a 19. század második felében*

Jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy milyenek látta etnikuma gazdasági helyzetét, életszínvonalát az erdélyi román elit a 19. század második felében, a középosztályt mozgósítva hogyan kívánta azt napi aprómunkával emelni, fejleszteni, s végső célként egy önálló makroközösséget, önálló nemzetgazdaságot kiépíteni.¹

Fő forrásul három sajtóterméket választottam. A román irodalmi élet központi alakja, Iosif Vulcan szerkesztette *Familia* az egyik, amely 1865 és 1906 között jelent meg, előbb Pesten, majd 1880-tól Nagyváradon, és ambíciója, valamint tényleges működése alapján is a román polgárosodás szócsövének tekinthető. Társasági hetilapként nagymértékben formálta a művelt rétegek életmódját, ízlésvilágát, s egyúttal minden fontosabb hírt közölt az iskolákról, az ösztöndíjakról, egyesületekről, kiemelkedő személyiségekről, társadalmi eseményekről. Mellé egy helyi lapot választottam, a Szászvároson 1895–1899 között megjelent, Silviu Moldovan által szerkesztett *Revista Orăștiei* című hetilapot, amely a Román Nemzeti Párt (illetve egyik frakciója) szócsöveként számos elméleti cikket is megjelentetett. Erre az is följosította, hogy Szászváros a románok számára a század végére fontos pénzügyi, gazdasági központtá és a nemzeti pártpolitika egyik műhelyévé vált. Az itteni friss erők vezetője az anyagi támaszt jelentő Ardeleana Bank igazgatója, a századelőn majdan nagybirtokossá, a színházi társulat elnökévé és a Román Nemzeti Párt vezető politikusává váló Ioan Mihu volt. A lap csakis azért szűnt meg, hogy helyette a gazdasági egyesület fontosabbnak érzett mezőgazdasági lapja, a *Bunul Econom* jelenhessék meg. 1903-tól azután újraindult a militáns politikai sajtó, 1908-ban pedig újabb gazdasági lap indult *Tovărășia* címmel. A szemlézett sajtótermékek sorában a harmadik a román bankszövetség havi folyóirata, az 1899-től megjelenő, Corneliu Diacovich (az ASTRA² főtítkára, lapszerkesztő, a századelőn az *Enciclopedia Română*

¹ A középosztály fogalma nem tisztázott a román kortársak számára. Néha a gazdagparasztságra alkalmazták, míg pl. a szociológus Petru Suciú az iparosokat értette alatta, több mint 26 ezer keresőt (eltartottakkal együtt jó 50 ezret) számítva ide (Suciú 1929: 697.) A közgazdász Ioan Roman definíciója viszont kitérítette az értelmezést, szerinte a középosztály „az ún. honoratiórokból, a papságból, az ügyvédekből, a tanárokból, az ún. gentryből, végül pedig az iparosokból, gyárosokból és a kereskedőkből áll.” (Idézi: Dobrescu 1996: 23.). A definíciós törekvéseket nehezítette a román társadalom kavargó, átalakuló állapota, ahol a burzsoá, a földbirtokos és az értelmiségi alakja szociológiailag sokszor nem volt elkülöníthető.

² Az erdélyi románok közművelődési egyesülete (Asociațiunea Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român – röviden ASTRA) 1861-ben alakult Nagyszébenben,

főszerkesztője) által irányított *Revista Economică*. A lap a szakma informálása (pénzügytechnikai eljárások, évi mérlegek, országos pénzügypolitikai hírek stb.) mellett az egész románságot érintő gazdasági kérdéseket is tárgyalta: többek között a birtokos parasztság és a kisiparosok, háziipart űzők helyzetének megszilárdítása vagy a szövetkezeti mozgalom előnyei. Ennek megfelelően a *Revista Economică* átfogó képet nyújt a századforduló és századelő románságának gazdasági helyzetéről, illetve megítéléséről. Munkám során ezeken kívül hasznosítottam néhány, a gazdasági racionalizálásra oktató népkönyvet is. A felhasznált írások szerzői révén – véleményem szerint – a román gazdasági és intellektuális elit fogalmazza meg álláspontját a románság gazdasági jelenéről és jövőjéről.³

Előljáróban tisztázni kell, hogyan jelenik meg a választott forrásokban a románság, vagyis lényegében a parasztság általános helyzete. A megnyilatkozók egyrészt kiemelik az elmaradottságot, ugyanakkor vagy rámutatnak az elmozdulás, haladás biztató jeleire, vagy leszögezik, hogy nem a nyomor az igazi hátráltató tényező, hanem a közérdek iránti közöny és az egoizmus.

A bankszakember V. C. Osvadă az induló pénzügyi szaklapban közölt századvégi helyzetképe szerint a parasztság ősei eszközeivel dolgozik, és bár a nép korábban idegenkedett az ipari tevékenységtől, mind több fiatal lép kereskedelmi pályára és egyre több bank létesül. A *Revista Economică* programcikkében arra is utalt, hogy a románság immár több mint hetven hitelintézettel rendelkezik, amelyek évi százmillió forintos forgalmat bonyolítanak. Ebből azután logikusan következik a nemzetépítés, a gazdasági irányultságú népnevelés krédója: „A pénzintézeteink ügyfélkörét biztosító nép gazdasági erőinek és moráljának erősítése nemcsak kötelesség, hanem ezen intézetek tényleges létérdeke.”⁴ Mindehhez azonban egy új műveltségisményt kellett megfogalmazni. A vezető gazdasági szakértő, Ioan I. Lăpădat 1904-ben, Brassóban elmondott beszédében arra szólította föl a városi értelmiséget, hogy szakítva életidegenségével, úri előítéleteivel, mélyedjen el a modern politikai gazdaságtan, a pénzügy és a statisztika problémáiban – csak ezzel a modern életfölgóggal kapcsolódhat be az Erdély és a szomszédos régiók természeti gazdagságának és kereskedelmének birtoklásáért folyó küzdelembe.⁵ A szerző ezzel egyébként nyitott kapukat döntött, hiszen évtizedek óta megfogalmazódott már, hogy a románságnak a kilátástalannak látszó politikai harcok helyett inkább egy önálló nemzetgazdaság kiépítésére kellene törekednie.⁶

a századelőn már szerteágazó, gazdag nemzeti intézmény (1906 végén 884 812 korona vagyonnal). Leányiskolát, falusi könyvtárakat alapított, ösztöndíjakat osztott, népművelő előadásokat, kiállításokat szervezett, Nemzeti Házát (székház, múzeum, színházterem) emelt.

³ A tanulmányban szereplő idézeteket saját fordításomban közlöm.

⁴ V. C. Osvadă 1899: Anul 1898 (O revistă economică). *Rev. Economică* 2. 50–51.; uő 1899: Cătră cetitori. *Rev. Economică* 1. 1–2. A bankburzsoázia optimista jövőképét – „szegények vagyunk, de nem szegényedünk!” – fejezi ki: Sărăcia noastră. *Rev. Economică* 1903. 1. 189–190.

⁵ Lăpădatu 1904: 23–27, 39–40.

⁶ Egy 1873-as kalendárium szerint nem hanyagolható el immár „a nemzetgazdaság területe”, a balázsfalvi *Economul* pedig 1880-ban úgy fogalmazott: „egy koldusbotra jutott nép nem lehet szabad, nem alkalmas a szabadságra”. Idézi: Dobrescu 1980: 423.

A MEZŐGAZDASÁG ÁLLAPOTA, AZ AGRÁRTECHNIKA FEJLESZTÉSE

Az erdélyi románság gazdasági önállósulása és gyarapodása tekintetében az előrelépés alapja mindenekelőtt a „nemzeti földvagyon” gyarapítása lehetett.⁷ Erre egyrészt (a többnyire magyar) nagybirtokok fölparcellázása, másrészt (a többnyire román) törpebirtokok elárverezése nyújtott lehetőséget. A századelőn olyan jelentőségű tulajdon-átrendeződés ment végbe Erdélyben, amely egész vitairódmalmat hozott létre.⁸ Egy mai megfogalmazás szerint „az 1880–1890-es évekre a magyar és nemzetiségi publicisztika igen gyakran egy latens háború képét vázolta fel, amely Erdély telekkönyvi birtoklásáért folyik annak három nemzetisége között. Ráadásul ez egyfajta *bellum omnium contra omnes* képét öltötte magára, amelyben a magyar megszólalók egy része éppen úgy veszélyesnek találta a szászokat, mint a románokat, a szászok félték a románok terjeszkedésétől és a magyarosítástól, a románok pedig a szász és a magyar telepítésektől.”⁹ A magyar sajtó számos cikkben aggódva reagált a jelenségre.¹⁰ Brosúrájában Farkas Pál például a román bankoknak tulajdonította, hogy egész vidékek jutottak koldusbotra az utóbbi években,¹¹ sőt, ezt román kortársak is szóvá tették.¹²

A román intelligencia természetesen üdvözölte a paraszti birtokállomány gyarapodását. A *Familia* rövid tudósításainak címei is elégedettséget sugallnak: A bánági románok haladása – 13 fős konzorcium alakult Versecen egy 800 holdas német birtok megvásárlására; Jó hír a Bánásgból – több száz, Nagyszentmiklós környéki család állt össze egy szentpéteri (Temes vm.) 1700 holdas pusztá megvásárlására.¹³

⁷ 1900-ban az erdélyi románság (eltartottakkal együtt) több, mint 86%-a östermelésből élt, míg csupán 6,4%-a kereste kenyerét a bányászat, a kohászat, az ipar, a kereskedelem, a hitelélet és a közlekedés területén (az erdélyi magyarok esetében ez az arány 63%, illetve 22%, a németeknél 60% és 28%). Polgári vagy egyházi közszolgálatban állt, vagy szabad foglalkozású volt 1,4%-uk, míg a magyarságnál ez az arány csaknem 5%, a németeknél pedig alig valamivel kevesebb. Lásd Szász (szerk.) 1986: 1569.

⁸ Számos cikk mellett a két legismertebb önálló kiadvány: gr. Bethlen István 1912: *Az oláhok birtokvásárlásai Magyarországon az utolsó 5 évben*. Budapest; Tokaji László 1913: *Eladó ország. Az erdélyrészi földbirtokforgalom utóbbi tíz évi adatai*. Kolozsvár.

⁹ Egry 2006: 6.

¹⁰ A *Nemzeti Szemlélet* idézi: *Rev. Economică* 1899. 1. 29. Az *Erdélyi Gazda* Akié a föld, azé a haza című cikkének ismertetése ugyanezen lapban: 1899. 10. 81., a *Gazda* egy 1903-as írásáé szintén a *Revistában* 1903. 27. 231–232.

¹¹ Farkas 1907: 5–8, 15.

¹² Ion Bianut idézi: Egved 1975: 145. A bankok mellett a parasztok személyes felelősségét is kiemeli a szociológus Petru Suciú visszatekintő véleménye: „Mindezzel együtt bankjaink tevékenysége nem éppen kedvezően indult parasztjaink számára. Nem értették meg a kölcsönvett pénz jelentőségét és szerepét. [...] Gyerekes könnyelműséggel fölösleges dolgokra szórták el, s megfeleltek a pontos kamatfizetésről.” A század elején azonban változott a helyzet: a kölcsönt ésszerűen használják föl, s tömegesen vesznek rajta földet – gyakran éppen a bank közvetítésével. Suciú 1929: 692.

¹³ Progresul Românilor in Banat; Veste bună din Banat. *Familia* 1902. 26. 312.

A román elit elsősorban az emelkedő paraszti réteget tekintette a polgárság bölcsőjének. A már a reformkorban vezető politikus, majd nemzetgazda George Barițiu 1879-ben rámutatott, hogy alig vannak városi, ipari, kereskedelmi tulajdonnal bíró románok, így a modern burzsoázia kialakulásának föltétele, hogy a parasztságnak legyenek intelligens és módos elemei.¹⁴ A következő évtizedekben a gyarapodó román polgárság végig a legszorosabb kapcsolatban maradt az agrárszférával, részben származása okán, de még inkább birtokosi minőségében. Néhány adat e birtokosréteg számbeli gyarapodására: az 1895-ös országos fölmérés a teljes magyarországi románság körében 1068 fő 100 kat. hold fölötti birtokost mutatott ki (ebből a történelmi Erdélyben 693 fő 100 és 1000 kat. hold közötti román középbirtokost és 26 1000 kat. hold feletti nagybirtokost regisztrált). 1910-ben ugyanez a szám 1249 (bérlőkkel együtt 1435) főre nőtt. Az 50 és 100 kat. hold közötti parasztgazdák száma ugyanekkor 2975 főről 5500-ra emelkedett, míg egyes becslések szerint a világháború végén már 6204 főt tett ki.¹⁵

A nagyobb birtoknak azonban csak jobb minőségű technológiával volt értelme. Mások mellett a szászvárosi *Revista Orăștiei* is cikket szentelt a racionálisabb gazdálkodásnak. A cikk álláspontja szerint a jelentősebb román birtokosok végezzenek szakirányú tanulmányokat, hogy ismereteiket továbbadhassák a népnek, továbbá a román egyházi és a néhány egyéni nagybirtokot román intézők igazgassák.¹⁶ A *Revista Economică* 1899-ben arra figyelmeztetett, hogy racionálisabb nemzetek kétszer-háromszor többet nyernek ki a földből, míg a legtöbb erdélyi román faluban nincs vetésforgó, nem ismerik a műtrágyát, nem öntöznek, nem szereznek be nemesített tenyészállatokat, nem használnak gépeket, nem foglalkoznak gyümölcs- és zöldségtermeléssel, nincsenek gazdatársulások.¹⁷ A lap egy másik írása a saját mezőgazdasági szakoktatást hiányolva leszögezte: „ma már a harcot nem furkósbotlal vívják, hanem kifinomult fegyverekkel, és ugyanez a helyzet a gazdaság terén is. Az a nép, amely nem tudja hasznosítani az új tudományos fölfedezéseket, elszegényedik, lesüllyed, más népek szolgájává válik, és lehet, hogy a végén eltűnik a »közös jövő« felé haladó nemzetek sorából.”¹⁸

Ha nem is volt túl biztató a románság helyzete, azért időnként érkeztek pozitív hírek is. A karánsebesi határőr vagyonszövetség 1899-ben három egy-egy éves ösztöndíjat alapított az akkor induló ménesi szőlész tanfolyam elvégzésére, a resinári mezőgazdasági ismétlő iskola pedig száz forintos ösztöndíjakat biztosított leendő tanítók számára.¹⁹ A *Revista Economică* 1903-as helyzetértékelő cikke a gazdálkodás korszerűsítésének zálogát a román alapítványok ösztöndíjai segítségével megvalósítandó szakemberképzésben és egy átfogó programban látta: minden román-

¹⁴ Idézi: Dobrescu 1996: 22.

¹⁵ Dobrescu 1996: 27–28.

¹⁶ Carierele vietii. Cariera economică. *Rev. Orăștiei* 1898. 36. 142.

¹⁷ S.: Reuniuni agricole. *Rev. Economică* 1899. 362–363.

¹⁸ S.: Lipsa unei școale de agricultură. *Rev. Economică* 1899. 321–324.

¹⁹ Stipendii pentru cursul de vierit din Miniș. *Rev. Economică* 1899. 433.; Stipendii pentru fitori învățători ai școalelor economice de repetitiune. *Rev. Economică* 1899. 473.

lakta megyében mezőgazdasági egyesületet és minden községben szövetkezetet szervezni; mezőgazdasági ismétlőiskolákat, gyakorlókerteket fölállítani, ismeretterjesztő-továbbképző előadásokat tartani, értékesítési, különösen tejszövetkezeteket alapítani, előkészíteni a parasztságot a mezőgazdasági földolgozóipar bevezetésére; alap- és középfokú kertészeti és szőlészeti szakiskolákat létesíteni; végül mindennek háttéréként egy átfogó gazdasági statisztikát készíteni.²⁰ A szerző ugyanitt hamarosan ismét vázolta a mezőgazdaság helyzetét. A fentiek mellett kárhóztatta, hogy az alapítványok, pénzügyintézetek, egyesületek szinte teljesen elhanyagolják a gazdaság fejlesztését: emlékeztetett rá, hogy a Gozdsu Alapítvány az 1903/04-es tanévre 154 ösztöndíjat szavazott meg, s míg ezekből 57-et jogászhallgatók kapnak, gazdaszállgatók egyet sem, s egyedül a szászvárosi Ardeleana bankot tudta pozitív példaként említeni, mert az kertészeket, méhészeket iskoláz be.²¹

SZÖVETKEZETI MOZGALOM

A román parasztság felemelkedésének útját a hozzászólók jelentős része szövetkezetek alapításában látta. Ioan Lăpădat az erkölcsi gazdagodást is hangsúlyozta a szövetkezetekről szólva: a közös termelésre, értékesítésre, vásárlásra, hitelszerzésre szövetkezett tagok rendet, fegyelmet, szolidaritást tanulnak, erejük tudatára ébrednek.²² A századforduló éveiben egész szövetkezet-irodalom jött létre, ezek közül Romul Simu tanító utópisztikus munkáját emelném ki, amelyben faluja, Orlát példája alapján egy idealizált település, Viitorul [Jövő] újjászületését vázolta.²³ A cikkek szerzői legnagyobb horderejű vállalkozásként egy össz-erdélyi román mezőgazdasági egyesületet kívántak alapítani. Az egyik kezdeményező agrárszakember, egyben politikus, a Memorandum-perben majdan elítélt Eugen Brote szeme előtt elsősorban az 1845-ben alapított Erdélyi Szász Mezőgazdasági Egyesület példája lebegett, ám a belügyminisztérium elutasító álláspontja miatt az 1888-ban mindössze 39 alapító taggal létrejött szervezet hatókörét Szeben vármegyére kellett korlátozni. Egy évtizeddel később elhangzott a felhívás, hogy minden megyében alakuljon hasonló szervezet!²⁴ A Szeben megyei egyesület széleskörű tevékenységével (előadások, kiállítások rendezése, pályázatok meghirdetése, vetőmagok, tenyészállatok szétosztása, szövetkezetek szervezése) serkentőleg hatott az ambiciózus gazdákra, azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy ez a szervezet sokkal inkább az intelligencia, mintsem a parasztság szervezete volt: 1907-ben 715 tagjából csak 128 volt paraszt, a többi pap, tanító, ügyvéd, orvos, tisztviselő, bár ezek jelentős részének is volt több-kevesebb földje, amely alkalmanként több

²⁰ S.: Starea economică a țăranului român din Ardeal și Ungaria. *Rev. Economică* 1903. 25. 215.

²¹ S.: Începuturi de organizare economică. *Rev. Economică* 1903.

²² Lăpădatu 1904: 15–17.

²³ Simu 1907: 30.

²⁴ S.: Reuniuni agricole. *Rev. Economică* 1899. 361–363.

jövedelmet biztosított, mint hivatásuk gyakorlása.²⁵ 1899-ben létrejött egy hasonló szervezet, a Szászvárosi Gazdasági Egyesület. Az ötlet szülőatyja Ioan Miha volt, aki az általa igazgatott Ardeleana Bank tízéves jubileumán évi ezer koronát szavaztatott meg gazdasági egyesület alapítására. A taglétszám környékbeli gazdákkal, papokkal, tanítókkal fél év alatt 222 főre emelkedett, s az iparosok külön szekcióba tömörültek. Az egyesület a racionális gazdálkodás népszerűsítése mellett hitelszövetkezeteket szervezett, ingyen oltványokat, kedvezményes vetőmagokat biztosított, a tagok rendelkezésére bocsátotta az általa beszerzett gépeket, jutalmat adott faiskolát telepítő vagy svájci tehénfajtákat beszerző gazdáknak.²⁶

Mint Lăpădat beszédéből vagy Simu könyvecskéjéből is látható, a kérdésben megszólalók falusi takaré- és hitelszövetkezetek alapítását is szorgalmazták. A lapszerkesztő, majdan az első román bankot alapító (egyben a bukaresti Román Akadémia levelező tagja) Visarion Roman már 1866-ban úgy vélte, a parasztság csak ezen a módon juthat pénzforráshoz, így szabadítható meg az uzsorásoktól. A legjobb föltételeket három régió biztosította: Dél-Erdély, Naszód egyes részei és a Bánság. Ezeken az általában is magasabb kulturális szintű tájakon a juhsgazdák már régóta egyesítették nyájaikat, hogy olcsóbban bérelhessenek legelőt a Kárpátokon túl, közösen fogadták a pásztort, értékesítették a termékeket.²⁷

A szövetkezeti mozgalom első szakaszát (1867–1893) az elszigetelt alapítók, az aktivisták közötti egyetértés hiánya és egyes esetekben egyéni haszonlesés jellemezte.²⁸ Az első Schulze-Delitzsch-típusú szövetkezet Resináron alakult 1868-ban, s közvetlen példajaként a nagyapoldi szász borászok szövetkezése szolgált. Több hasonló alapítás után azonban kiderült, hogy tőkeerős központ nélkül ezek a szövetkezetek csak vegetálnak, ezért Visarion Roman nekilátott az Albina Bank hitelszövetkezeti központ szervezésének. A hitelszövetkezet valóban megalakult 1872-ben, ám hamarosan részvényes bankká alakították, s kíméletlenül nekilátott behajtani az adósságokat.²⁹ A hitelszövetkezeti mozgalom az 1890-es években – immár a Raiffeisen-típust részesítve előnyben – újra föllendült, s különös lendületet kapott 1906/07 körül (az akkori választási sikerektől is ösztönözve). Számuk 1909-re elérte a százat, s bár a csekélyebb szász népességnek ugyanekkor már 172 szövetkezete volt, a román gyarapodás így is tiszteletreméltó, hiszen 1907-ben még csak harminc létezett. Az új alapítások nagy része Krassó-Szörény megye, Szászváros, Vajdahunyad, Nagyszeben, Fogaras, Brassó és Kolozsvár környékén történt.³⁰ Jelentőségüket a szászvárosi lap abban látta, hogy rajtuk keresztül a társadalom valamennyi osztálya a földművelők segítségére siet. Kettős céljukat híven fejezte ki egy, a Hunyad megyei Hondolon tör-

²⁵ Reuniunea română de agricultură. *Familia* 1888. 8. 96; Dobrescu 1996: 24.

²⁶ Jude –Cordoș 1976: 523–533; O nouă reuniune economică română. *Familia* 1899. 43. 516; Reuniunea economică în Orăștie. *Rev. Orăștiei* 1899. 44. 174; Păment și națiune. *Rev. Economică* 1899. 520; Bonaciu 1995: 49–53.

²⁷ Roman 1971: 234–36; Dragoș 1933: 11, 18–19.

²⁸ Dragoș 1933: 20.

²⁹ A resinári alapításra általában lásd: Surdu 1966. Az Albinára: Dragoș 1933: 22–25.

³⁰ Drecin 1985: 330–331.

tént alapításról tudósító olvasói levél: „A szövetkezet kezdeményezőit részben az a szándék vezette, hogy sokat próbált népünk megszabadítható legyen az uzso-rásoktól, részben pedig hogy elültessék benne a takarékoság szellemét, általában az ökonomikus szemléletet.” Az elnök természetesen a pópa lett. E szervezetek mentalitásformáló, a megtakarítási szellemet erősítő hatása csendül ki a szentjánoshegyi (Szeben vm.) hitelszövetkezet jelentéséből is: „Gyarapodnak a betétek, habár a község szegény, mert mióta megalakult a szövetkezet, az emberek elkezdtek takarékoskodni, nem egyszer láthatod, amint gyerekek beteszik a korsócskában gyűjtött kis pénzt, amit a szülei és más jó emberek adományoztak nekik; jönnek azután a hajlott hátú öregasszonyok, akik azt akarják, hogy annak idején legyen majd miből eltemetni őket.” Hortobágyfalván (Szeben vm.) „az özvegyasszonyok, akik azelőtt a láda mélyén elrejtve tartották a pénzüket, most beteszik a bankba [a hitelszövetkezetbe], hogy kapjanak kamatot”.³¹

A vizsgált szövetkezeti mozgalomban a harmadik szakaszt (1911-től) a román-ság össznemzeti egyesülete, az ASTRA törekvései fémjelzik, ez a néhány év is föl-színre hozta azonban a kereskedelmi bankok ellenérdekeltségét. Habár a romániai Vasile Stroescu 50 000 koronát adományozott arra a célra, hogy két, pénzügyekben jártas fiatal Romániában tanulmányozhassa a hitelszövetkezetek működését, majd Erdélyben alapítson hasonlókat, az ASTRA fizetett előadója csak az adománytétel után két évvel kezdhette meg propaganda-körútját, melynek során a helyi intelligencia ellenséges magatartása ellenére 23 népbankot szervezett.³²

Csak elképzelés maradt ugyanakkor egy olyan össz-erdélyi román hitelegylet létesítése, mint amilyen a Visarion Roman által vázolt Társaság az Erdélyi Román Nép Anyagi Helyzetének Javítására lett volna. Ideája szerint minden románnak önkéntes alapon egy krajcárt kellett volna felajánlania erre a célra, s így mintegy tízezer forint alapítke jött volna össze, melyet föltehetően jelentős romániai összegek egészítettek volna ki. A társaság mezőgazdasági osztálya kedvező hiteleket nyújtott volna a gazdáknak, az Erdélyi Gazdasági Egylethez hasonlóan fejlesztési terveket dolgozott volna ki, és külön kereskedelmi-ipari részleg is alakult volna.³³

A HÁZIIPAR ÁLLAPOTA ÉS FEJLESZTÉSI PROGRAMJA

Az elemzett újságok szerzői komoly lehetőséget láttak a paraszti háziiparban. A hosszú téli hónapok otthonülő tétlenségét kívánták hasznossá tenni. Piacosíthatónak persze nem annyira az igénytelen kivitelű napi viseletet és használati eszközöket vélték, hanem a lányok, asszonyok keze alól kikerült díszített textíliákat.

A szőttesek, hímzések és a hagyományos viselet darabjainak megítélése tekintetében a korszakban két vonulattal találkozunk: egyrészt a nemzetiként fölfogott

³¹ Sistemul W.F. Raiffeisen și istoricul lui. *Rev. Orăștiei* 1895. 32. 1–2, továbbá 27. 2. Az említett alapításokról: Dragoș 1933: 58–59.

³² Dragoș 1933: 70–80.

³³ Surdu 1966: 327–328.

népi kultúra iránti csodálattal, amit Iosif Vulcan véleményével jellemezhetünk. Ő, aki egyébként is mindig a nép alkotásait tekintette mércének, az 1881-es nagyszabeni kiállítás után ismételen leszögezte, hogy a román parasztasszonyok művészetét a világ egyetlen népe sem éri utol.³⁴ Másfelől kritikus hangok is hallatszottak, amelyek a paraszti textilkészítés hanyatlására, korcsosulására hívták föl a figyelmet. Mindezért elsősorban az intelligenciát hibáztatták, amely a népviselet iránti közönyével, a nyugati divat majmolásával rossz példát mutat a népnek. Iosif Vulcan kiállítási beszámolója is az intelligencia „mérhetetlen közönyének” tulajdonította, hogy egész ágazatok hiányoztak a tárlatról; mint írja, nem ösztönözték a népet a részvételre, és maguk sem jelentek meg megfelelő létszámban a kiállításon.³⁵ Jó másfél évtizeddel később a szászvárosi lap egy 1898-as vezércikke viszont eleve elmaradottnak minősítette a román háziipart, hiszen – mint írják – a vászonszövés igénytelen technikája harminc-egyven év alatt semmit sem fejlődött, a gyári termékek pedig minden ilyen tevékenységről leszoktatták a parasztságot. „Ha csak ezelőtt húsz-harminc évvel akadt volna valaki, aki mutatott volna a népnek valami más eszközt, mellyel könnyebben lehet szöni; hogy ugyanazon a szövőszéken, csupán kis változtatással, szép mintázatú, az idegen gyári holmit utánzó vásznat lehet előállítani, szóval, ha lett volna valaki, aki annak szentelte volna magát, hogy kinevelje a nép ízlését, a háziipar máig igen szépen fejlődött volna.”³⁶ A következő évben Ion I. Lăpădat egy előadásában a gyapjúfeldolgozás fejlesztését sürgette. Ehhez azonban – mint írja – modernizálni kell; sajnálta, hogy az ASTRA-alapszervezet tizenkilenc évvel korábbi döntéséből, egy szövőiskola fölállításából nem lett semmi. Követni kell immár a nagydisznódi szászok példáját: rokka, fonógép, gépi szövőszék, kicsi és gyors vetélők szükségesek! – véleménye szerint.³⁷ Ugyanebben az évben a pénzügyi szaklap szintén kárhoztatta a művelt társaságot, amiért elhagyta a népviseletet, nem tekint a gazdasági érdekekre, így a nép is fölhagyott a kender és len természetével, kezdetben csak pamutfonalat vásárolt, most már kész gyolcsvásznat és kartont, ami a háziipar teljes eltűnéséhez vezethet.³⁸

A megoldás kulcsát a helyzet kritikusai a falusi intelligencia, pontosabban annak hölgytagjai kezébe helyezték. A *Familia* már egy korai cikkben elvárta a művelt hölgyektől, hogy maguk készítsék el ruházatukat; legalább büszkéek lehetnek rá, hogy nem „német” kezén ment át a ruha.³⁹ Majd három évtizeddel később, 1900-ban a szászvárosi lap előbb idézett cikke azt írta, hogy „ott, ahol

³⁴ Iosif Vulcanu 1881: Esposiția română din Sibiiu. *Familia* 64. 414.

³⁵ „Mélységes közöny lenne, szegénységi bizonyítvány, életrealitásunk föl nem ismerése, ha látván ezt az impozáns anyagi civilizációt, mely a népben itt megmutatkozik, miként az aranybánya a hegyek mélyéből, nem ismernénk meg, nem aknáznánk ki, nem hoznánk a felszínre, és nem mutatnánk meg az utat, melyen bejárhatja a földet.” Iosif Vulcanu 1881: Esposiția română din Sibiiu. *Familia* 64. 414.

³⁶ Industria noastră. *Rev. Orăștiei* 1898. 50. 198.

³⁷ Lăpădat 1899: 16–18.

³⁸ S.: Industria noastră de casă. *Rev. Economică* 1899. 289–290.

³⁹ Stefanu Popu 1869: Economîa de casa. *Familia* 2.

a pap vagy a tanító felesége, nővére és lánya fonás közben tanítja a lányokat, hogy hosszú, vékony és sima fonalat sodorjanak, hófehér vásznat szőjenek, ott növekedni fog a bőség és a jólét, a pénz pedig az erszényben marad! Ott azonban, ahol nem hallani a fonás neszeit, mindig tele a kocsmá, és szegény a nép.”⁴⁰ Lăpădat itt idézett előadásában is az intelligenciához fordult: más népekhez hasonlóan ők is hordják a román nők szötte anyagokat – lám, a magyarok is Védegyletbe tömörültek az 1830–40-es években, nem tehetnék meg ugyanezt a románok is?⁴¹ A *Revista Economică* cikke 1899-ben egy részletes programot is megfogalmazott: a művelt hölgyek alapítsanak nőegyleteket a háziipar támogatására; a felsőbb leányiskolákban rokkát, szövőszéket kell elhelyezni, rajtuk gyakorlati oktatást folytatni – mint ahogy az ASTRA bevezette a nagyszzebeni polgári leányiskolában; kedvcsinálóként a művelt hölgyek tűzzenek ki pályadíjakat a legügyesebb tanulók számára; meg kell barátkoztatni a paraszttasszonyokat a rokkával, az új típusú szövőszékkel, a varrógéppel, mert csak így lehet a nagyipar versenyének útját állni; ösztöndíjjal külföldre kell küldeni a tehetséges lányokat, hogy ott elsajátítsák a gépi fonást, szövést, s így idővel itthon is lehessen saját gyárakat alapítani. „Legyenek gyáraink román munkásokkal, hogy ellássanak minket a szükséges cikkekkel, ne mindenki másnak adózzunk örökké.”⁴²

A nagyszzebeni román nőegylet 1893-ban hasonló szellemben belefogott egy kézimunka-iskola alapításába.⁴³ A létesítményt végül 1905-ben adták át, a következő évben pedig népművészeti tanműhely is indult, amely azonban csak 1907 tavaszán kezdhetett el dolgozni, mert az egyesület kérése ellenére a Kereskedelmi Minisztérium nem támogatta őket ingyen szövőszékkel.⁴⁴ 1909-ben kezdte el működését a Hunyad megyei román nőegylet hasonló szászvárosi műhelye, melyet az elnök asszony szeretett volna sokoldalú üzemmé bővíteni: „A szőtt és varrott dolgok mellett foglalkozni fogunk fafaragással is, népünk e jellegzetes művészetével, melynek sokszázados gyakorlata megdöbbentően szép dolgokat alkot. Ugyanígy figyelmet fordítunk majd a kerámiaiparra, arra ösztökélve fazekasainkat, hogy szép motívumainkkal vázákat is díszítsenek [...], remélhetőleg csipkeverő tanfolyamot is be tudunk indítani, mivel ezzel az ágazattal ma az egész megyében foglalkoznak.”⁴⁵ E műhelyek fölállítása tiszteletreméltó vállalkozás volt, hiszen társadalmi kezdeményezésből születtek, ám nem pótolhatták az anyanyelvi ipari iskolahálózatot. Két szakiskola azért működött a korszakban: Szelistyén, amelynek az 1902/03-as tanévben 119 tanulója volt, és Balázsfalván, ugyanekkor 29 diákkal.⁴⁶

⁴⁰ Industria noastră. *Rev. Orăștiei* 1898. 50. 198.

⁴¹ Lăpădat 1899: 18–19.

⁴² S.: Industria noastră de casă. *Rev. Economică* 1899. 290–291.

⁴³ Reuniunea femeilor române din Sibiu. *Familia* 1893. 48.574.

⁴⁴ Inaugurarea școalei de menaj din Sibiu. *Familia* 1905. 418; *Anuarul* 1907: 11.

⁴⁵ Achim 1977: 428.

⁴⁶ Invățământ. *Rev. Economică* 1903. 257.

NEMZETI KIÁLLÍTÁSOK

A románság gazdasági és kulturális állapotának bemutatására az elit időről időre helyi és néhány alkalommal össznemzeti kiállítást rendezett, hogy így demonstrálja a románság tehetségét, alkotóképességét, valamint megalapozza az egyenjogúsítást célzó politikai törekvéseket. George Barițiu az első, brassói kiállítás kapcsán közölt cikksorozatában 1862-ben kiemelte, hogy az alapvető cél a többi nép lekicsinylő véleményének megváltoztatása.⁴⁷ A magyar kormány is politikai ügynek tekintette ezeket a rendezvényeket, ezért tiltotta, hogy a Nagyszebenbe tervezett második kiállítást (1881) az ASTRA megszervezze, a szász sajtó viszont elismerő cikkeket közölt az itt kiállított tárgyakról, készítőik mesterségbeli tudásáról.⁴⁸ Persze maga a román sajtó is határtalan lelkesedéssel tudósított, a *Telegraful Român* szerint legalább annyira javította az idegeneknek a románokról alkotott képét, mint a „szabad Románia” fiainak 1877-es plevnai dicsősége.⁴⁹ Iosif Vulcan idézett tudósításában elégedetten írt az odalátogató sok idegen szakértőről, kereskedőházak képviselőiről, akik elismerően tanulmányozzák a kiállított darabokat és megrendelésekkel halmozzák el készítőiket.⁵⁰ A „nemzetgazdaság” erejét bizonyítani hivatott seregszemlék után az ASTRA által szervezett 1905-ös, ugyancsak nagyszebeni kiállításon a hagyományos paraszti kultúráé (házak, népviselet), a történelmi dokumentumoké és az irodalmi műveké, könyvkiadóké volt a terep, jelezve, hogy a szervezők immár a románság kulturális vívmányainak elismerésére is igényt tartanak. Ennek az elitnek a gyakorlatias gondolkodása abban nyilvánult meg, hogy ugyanitt a román bankok és hitelszövetkezetek is bemutatkozhattak, eredményes propagandát fejtve ki, és új ügyfeleket szerezve a látogatók köréből.⁵¹

A számos sikeres kiállítás (az „országosak” mellett a Szeben megyei mezőgazdasági és a szebeni román iparossegéd-egylet, illetve különböző nőegyletek is rendeztek regionális kiállításokat) nemcsak a Monarchia más tájain élő és a Kárpátokon túli románok iránti szolidaritást erősítette (1905-ben kétezer látogató érkezett Romániából), hanem az erdélyi román középosztály és a parasztság közötti szálakat is, hiszen a kiállítandó tárgyak összegyűjtésére és a látogatás megszervezésére mindenhol bizottságok alakultak.

⁴⁷ A kiállítást azért szervezték, „hogy azoknak, akik azt kiabálják, hogy a románoknál sem mestersegek, sem mezőgazdaság, sem szépművészetek nincsenek, megmutassák, milyenek valójában.” Idézi: Vesa 1966: 538.

⁴⁸ Vesa 1966: 539, 541.

⁴⁹ Vesa 1966: 542. A bolgár terület egyik legfontosabb erődjé, Plevna (Pleven) bevétele az orosz–oszmán háború során mérhetetlenül növelte az addig lenézett román hadsereg nemzetközi tekintélyét.

⁵⁰ Iosif Vulcanu 1881: *Esposiția română din Sibiu. Familia* 64. 414.

⁵¹ Vesa 1966: 544.

AZ IPAROSPÁLYA GAZDASÁGI-TÁRSADALMI JELENTŐSÉGE

Kiinduló tételünk az lehetne, hogy a kortársak elzárkózó agrártársadalomnak látták a románságot; ezt a sommás ítéletet fogalmazta meg a vezető földrajzos, a bukaresti Román Földrajzi Társaság tagja, Silvestru Moldovan dél-erdélyi úti-könyve bevezető fejezetében. Moldovan szerint a románok egyszerű, igénytelen életmódot folytatnak, földművelésből, állattenyésztésből élnek. „Más foglalkozás nem nagyon tetszik neki; különösen a mesterségek és a kereskedelem iránt nem érez hajlandóságot, ami nincs éppen jól, mert ezek a pályák jólétet biztosítanak azoknak a népeknek, amelyek űzik őket.”⁵²

Ezt megváltoztatandó az ASTRA 1874-es dévai közgyűlése elhatározta: nyilvános elismerő oklevelet kell adni annak a papnak, tanárnak, aki bizonyíthatóan rá tudott beszélni tíz fiatal, hogy menjen iparosnak.⁵³ Az ipar nemzeti jelentősége, megteremtésének, fejlesztésének imperativusza különös hangsúlyt kapott az 1881-es nagyszebeni „országos” kiállítás kapcsán. A *Familia* 1880 végén közölt cikket „Felhívás a román néphez a nemzeti kiállítás ügyében” címmel. A cikk emlékeztetett a korábbi, 1862-es brassói kiállításra, kiemelte, hogy bár az improvizált, szerény rendezvény volt, mégis összegyűlt 2200 tárgy, s hogy a rendezvény milyen sokat jelentett a románok presztízsének emelése tekintetében: „1862-ig az volt az idegenek véleménye, hogy semmiféle iparág nincs a nép kezében, egyesek pedig még túloztak is, mondván, hogy a románok képtelenek a mesterségek gyakorlására, még kevésbé a nagyipar (gyárak) és a szépművészetek fölkarolására.” A Felhívás ezután áttért a jövő évre tervezett kiállítás céljára: az előítéletek lebontása, közös nemzeti piac kialakítása, derüljön ki, alkalmasak-e a románok a főnti tevékenységekre. Úgymond sorsdöntő kérdésről volt szó, létkérdés a nép egy részének átáramlása az iparba, ezért döntött az ASTRA legutóbbi, tordai közgyűlése a nagyszebeni kiállítás megrendezéséről.⁵⁴ A szervezőbizottság elnöke, Parteniu Cosma⁵⁵ a megnyitón mondott beszédében hangsúlyozta: „Manapság az ipar egy nép értékének fokmérője. Ám nem csupán a jólét és a civilizáció alapja, hanem egyúttal a közszabadság őrizője, mivel az ipar adja az állam legfüggetlenebb elemét: a középosztályt.”⁵⁶

Ám a román iparosok száma a következő évtizedekben csak nagyon szerényen emelkedett, sőt, dekonjunkcióra idején csökkent. A *Revista Economică* korábban idézett 1903-as cikke abban látta az ipari pálya nehézségét, hogy komoly kezdeti segítséget igényel az iskoláztatás, külföldi továbbképzés és a műhelynyitás miatt, ezért e téren nélkülözhetetlen az alapítványok aktivitása. Sajnos – jegyzi meg a cikk szerzője – csak két román alapítvány támogat kifejezetten iparosokat: a Michail-Elisa Stroescu és az Andronic Alapítvány. Mint a későbbiekben

⁵² Moldovan 1894: 16.

⁵³ *Familia* 1874. 39. 473.

⁵⁴ Apelu cătră poporulu românesc, în causa esposițiunii naționale. *Familia* 1880. 98. 610.

⁵⁵ Tevékenysége méltatását lásd a 77. lábjegyzetben.

⁵⁶ Deschiderea esposițiunii naționale. *Familia* 1881. 62. 403–404.

látni fogjuk, ennél azért jobb volt a helyzet, mert az ASTRA és számos további alapítvány is ítelt oda segélyeket, ösztöndíjakat. Biztató jelnek tekintette viszont a cikk a tanonc- és segédegyletek működését (Brassó, Nagyszeben, Kolozsvár, Lugos, Szászsebes, Szelistye stb.), ezek rendszeresen nyújtanak különböző célra anyagi segítséget; emellett az ASTRA és az Aradi Közművelődési Egyesület is állandó támogatási forrás. Nagyon hiányoznak ellenben a cikk szerint a szakiskolák, hiszen kizárólag Balázsfalván és Szelistyén működik egy-egy, márpedig az állami intézményeket a román fiatalok – gyöngye magyar nyelvtudásuk miatt – nem tudják látogatni, sorskérdés tehát az anyanyelvű szakoktatás kiépítése.⁵⁷

Egyesek a nép hozzáállását is kárhoztatták: a szülők inkább urat akarnak nevelni fiukból, pedig iparból-kereskedelemből tengődés helyett szépen boldogulnának.⁵⁸ „A mi parasztunk, aki ekeszarvval a kezében születik, arra büszke, azt érzi kötelességének, hogy fiait is ugyanúgy az eke szarva mellett, az ősöktől örökölt barázdában nevelje. Ha van pénze, iskolába adja a gyereket, hogy papot, ügyvédet, orvost, tehát »urat« csináljon belőle, az iparos pálya viszont szóba se jöhet. Egyfajta parasztgőggel tekint az iparosok osztályára, melyet túlságosan alantásnak tekint ahhoz, hogy leereszkedjék hozzá.” A cikk szerint a parasztok állandó válasza a következő: „Minden egyes ősöm földműves, tisztességes ember volt. Miért tenném a fiamat gúny tárgyává?” A szerző a pap és a tanító feladatának tartja, hogy megértessék a néppel: az iparosok éppolyan hasznos tagjai a társadalomnak, mint a földművesek vagy az intelligencia. Ha a parasztnak több fia van, bűn mindegyiket otthon tartani, iskoláztatni viszont csak akkor szabad őket, ha az apa tehetős és végig bírni fogja a költségeket, vagy abban az esetben, ha a fiú különösen eszes; egyébként legyen belőle inkább jó iparos. Az iparosréteg jelentőségét érzékletesen írja le: „Nemzeti épületünk nem teljes, olyan, mint egy romlott falú vagy inkább befejezetlen ház, melyen átfúj a szél. Az idegen iparosokat szoktuk meg, és az a szerencsétlen, sorsszerűnek tűnő gondolat uralkodott el a fejünkben, hogy az ipar csak az idegeneknek való. S hogy az irónia még keserűbb legyen, ezt a tételt egy nevetséges nemzeti büszkeség álarca mögé rejtjük.” Holott az ipari pálya úgymond százszor jövedelmezőbb, mint a földművelés, és biztos, gyors felemelkedést biztosít: a fiú tizenkét évesen inas lesz, három év múlva keresni kezd, míg az intelligencia esetén ez még tizenkét év múlva sem biztos. Az utóbbi összehasonlítást vitte tovább a cikk következő mondata is, amelyből már a tisztas ipar öntudata is kicseng: „Egy szorgalmas iparos tisztességesen élhet a maga vagyonából, és védve van azoktól a bajoktól, problémáktól, amelyek az »urak« fekete öltözéke és cilindere alatt megbújnak.” Ezen osztály hiányában viszont a románok pénze idegen kézbe vándorol, az idegen iparosokat erősíti.⁵⁹

⁵⁷ S.: Începuturi de organizare economică II. *Rev. Economică* 1903.

⁵⁸ Pe aiuirea și pe la noi – Prețuirea măestrilor la popoare cu adevărat culte. *Rev. Orăștiei* 1898. 18. 70.

⁵⁹ Carierele vieții. Cariera industrială. *Rev. Orăștiei* 1898. 33. 129–130.

A kérdés nemzetpolitikai vetületét elemezte a szerző következő cikke is: a román iparosok csekély száma azért is veszélyes, mert a tanoncok, segédek kénytelenek idegen mellé szegődni, ahol elidegenednek a nemzettől, holott a románok közül jöttek, úgymond vér a vérükből, éljenek tehát azok között, töltsék be az űrt a nemzet épületén. „Fiaink legyenek rá büszkék, hogy román iparos lesz belőlük, és legyenek tudatában, hogy idővel ők alkotják majd a nemzeti ipar ígéretes osztályát.” A cikkíró fölszólította tehát a szülőket, hogy egy-két gimnáziumi osztály után adják szakmára fiukat. Ezzel együtt létkérdés a román iparosok műveltségi szintjének emelése, legnagyobb részük ugyanis írástudatlan, és szellemi tartás nélkül az idegen kultúrák hatása alá kerülhetnek. Ám a szerző szerint a román közönség láthatólag ébredni kezdett, létezik már néhány, az ipari pályaválasztást ösztönző alapítvány is, mint az Andronic, az I. Vancea, a Constantin Papfalvi, a Ioan Vișa Alapítvány és a Transilvániának az ASTRA által kezelt alapja.⁶⁰

A paraszti mentalitás lassú változásának jele annak az 1895-ös szászsebesi népszerűsítő előadásnak a sikeres fogadtatása is, amelyet Z. Mureșan pópa tartott a mesterségek és az ipar jelentőségéről háromszáz fős, jelentős részben paraszti közönség előtt. Szép számmal jöttek el az intelligencia köréből is, a társadalmi szolidaritást jelképezve.⁶¹ Mint a cikk szerzője írja, egyre több alapítvány biztosít ösztöndíjakat tanoncok, segédek számára. A legjelentősebb alapot Dimitrie Andronic nagyszebeni háztulajdonos létesítette 1880-as végrendeletében, amelyvel vagyona nagyobb részét – az érseki konzisztórium kezelésében – városa ortodox fiataljainak támogatására hagyta.⁶² Szintén egyéni adakozó volt Ioan Roman fogarasi ügyvéd, akinek özvegye elhunytá után az örökösök kötelesek voltak az ASTRA számára évente 600 Ft-ot folyósítani az ipar és a kereskedelem pártolására létrehozott alapítvány javára.⁶³ Egy-egy meggazdagodott iparos maga is tett alapítványt: Grigoriu Fara szászsebesi szűcs 8000 Ft-ot hagyott az ASTRA-ra, hogy kamataiból létesítsen ösztöndíjakat helybeli szegény, mesterséget tanuló és gimnazista román fiatalok számára.⁶⁴ Szerény lehetőségei ellenére maga az ASTRA is hirdetett iparos ösztöndíjakat: így a IX. szekció (Szászváros) 1895-ben egy-egy 25 forintos támogatást már dolgozó szíjgyártó-, perces-, kovács- vagy bognárinas részére.⁶⁵

⁶⁰ Carierele vieții. Industria națională. *Rev. Orăștiei* 1898. 34. 134.

⁶¹ Prelegeri pentru popor. *Rev. Orăștiei* 1895. 50. 3.

⁶² Fundațiunea Andronic. *Familia* 1884. 41. 495.

⁶³ Donațiunea lui Ioan Roman. *Familia* 1886. 2. 23.

⁶⁴ O nouă fundație pentru Asociațiunea. *Familia* 1898. 12. 144.

⁶⁵ Despărț. IX. al Asociațiunii Transilvane din Orăștie. *Rev. Orăștiei* 1895. 34. 2.

A KERESKEDŐI PÁLYA JELENTŐSÉGE ÉS AKADÁLYAI

A román kortársak úgy látták, hogy a hazai kereskedelem jelentős jövedelem forrása lehetne, ám a hasznot kizárólag az idegenek (németek, magyarok és főleg zsidók) fölözik le. Az 1890-es években a szászvárosi lapban jó néhány olyan cikkel találkozunk, amelyek a kereskedői pálya felé próbálták orientálni a fiatalokat. Egy 1895-ös írás szerint meg kell teremteni a független emberek osztályát, akik vagyonukat a románság kulturális-gazdasági céljaira használják. „A falvak szipolyozói vissza fognak húzódni, eltűnnek, mi pedig büszkén tekintünk majd a románlakta városok terein megjelenő cégekre.”⁶⁶ Nem sokkal később ugyanitt a szerkesztő, Ioan Moța közölte Karoljátok föl a kereskedelmet! című előadását. Moța szerint a kereskedelem a mezőgazdasághoz képest biztosabb és magasabb jövedelmet, kényelmesebb életet nyújt és társadalmi haszna is van: a városi lét lehetővé teszi a gyermekek ingyenes iskoláztatását, míg a parasztyerekek minden tehetségük mellett is az eke szarva mellett maradnak. Felmutatta I. Comșa sikertörténetét, aki már 72 községre kiterjedő bolthálózatot működtet.⁶⁷ Egy későbbi vezércikk ismét azt hangsúlyozta, hogy a nem eléggé tehetős családok még a gimnázium alatt váltsanak és adják kereskedőnek a fiút, aki azután végezhet boltossegédi, kereskedői tanfolyamot, és háromszor-négyszer annyit fog keresni, mint ha a „toll proletárja” lett volna belőle.⁶⁸

A brassói kereskedelmi iskola a román kereskedelmi és hitelélet képzési központja kívánt lenni. A sajtó nem győzte hangsúlyozni az iskola „nemzetgazdasági” jelentőségét. Az intézmény megalapítását George Barițiu már 1836-ban fölvetette, de csak 1869-ben nyílhatott meg három osztállyal mint kereskedelmi és reáliskola; 1895-ben azután felső kereskedelmi iskolává emelkedett; az igazgatón kívül kilenc tanár oktatott itt, falai között 24 év alatt összesen 232 tanuló végzett.⁶⁹ Az 1898/99-es tanévben 83 tanuló látogatta, egy zsidó kivételével mind románok, családi hátterük szerint felerészben földműves és állattenyésztő szülők gyermekei, további tizenegy diák apja kereskedő vagy iparos volt, s négy napszámos, illetve szolgáló családfőtől származó gyerekekkel is találkozunk, a többiek köztisztviselők fiai voltak. Az iskola tehát döntően az alsóbb rétegek képzését, és ezen keresztül mobilitását szolgálta.⁷⁰

Ám akárcsak az iparos mesterségek esetében, a kereskedelemmel szemben főnnálló előítéletekkel is föl kellett venni a harcot: a zárt paraszti társadalom idegenkedett az árut, pénzt forgató tevékenységtől. A *Revista Orăștiei* vezércikkei megpróbálták rábeszélni a szülőket, hogy adják kereskedőinasnak fiukat. Egy 1896-os írás nehezményezte, hogy a fiatalok nem jelentkeznek iparos- és kereskedő-tanoncnak. A cikk szerint sok szülő erőnek erejével iskoláztatni akarja

⁶⁶ *Rev. Orăștiei* 1895. 2. 1.

⁶⁷ Ioan Moța 1896: Îmbrățișați negoțul. *Rev. Orăștiei* 43. 185. és 44. 190–191.

⁶⁸ Dați băieții la prăvălii! *Rev. Orăștiei* 1898. 28. 109.

⁶⁹ Școalele comerciale române din Brașov. *Familia* 1898. 28. 335.

⁷⁰ Școala comercială superioară română din Brașov. *Rev. Economică* 1899. 351.

a fiát, pedig jobban tennék, ha mesterségre vagy kereskedőnek adnák, gyorsabban boldogulna, mint sok „tanult” ember.⁷¹ Szintén a nehézkességet, idegenkedést róttá föl a *Revista Economică* egy 1899-es cikke, mely a gabonakereskedelem sorsdöntő jelentőségére figyelmeztetett: a tőkeerős idegenek óriási hasznot húznak belőle, ezért a románoknak társulniuk kellene, hogy költségeik csökkenjenek. Ám eddig csak egyetlen kísérletről adhat számot (a közelebről meg nem nevezett Satul-nou faluból): ez a 4000 Ft alaptőkéjű társulás nyolc hónap alatt 900 Ft hasznot hozott. Ennek a közönynek meg kell szűnnie, a románoknak is ki kell nevelniük egy szakavatott réteget, „hogya a mieink is palotákat emelhesse- nek és birtokokat vásárolhassanak, mint teszik mások Budapesten és vidéken.”⁷² A szászvárosi lap fent idézett cikke egyben a kereskedő és iparos réteg társadalmi jelentőségét, erejét is hangsúlyozta: „Lássuk, hogy van ez más népeknél! Éppen számos gazdag kereskedők és mestereik erős céheiben rejlik az *erejük*, ők vannak hatalmon a városokban, nélkülük nem lehet tenni semmit, tehát ők az urai mind a maguk, mind a körülöttük élők sorsának! Nézzük a városi képviselő-testületeket, kik adják a többséget, kik az erősek? A kereskedők és a mesterek!” Ezt nem ismerik föl a románok, akik úgy vélik, hogy „vagy mi nem vagyunk valók kereskedelemre és iparra, vagy az nem felel meg nekünk!”⁷³ Ioan Moța ismertetett cikke is azzal zárul, hogy a kereskedelem függetlenséget és presztízst biztosít; az önkormányzatok virilista kereskedőinek nem kell a választók kegyéért versengeniük, saját lelkiismeretük szerint beszélhetnek.

A kereskedői pályát egyes hozzászólók nemcsak egyéni kiútként csillantot- ták föl, hanem egy egész település vagy régió – végső soron az egész nemzet – fölemelkedésének vagy éppen korábbi jóléte visszaszerzésének kulcsaként. Ion I. Lăpădat két már idézett előadása talán a legjobb példa erre. A négyfaluiaknak azt ajánlotta, hogy az iparosság mellett minél többen menjenek kereskedőnek, de mivel Románia már befulladt, házalóként, vásárolzóként itthon próbáljanak boldogulni, mint a brassóiak és a szelistyeciek. Ez utóbbiak „ugyanolyan helyzet- ben voltak, mint Négyfalu, most pedig Erdély legtávolabbi sarkába is eljutnak”. 1904-es brassói előadásán már nagyobb ívű terveket is vázolt: fölhívta a figyel- met az éles versenyre, arra, hogy mindenki társul, tehát a román kereskedőknek is ezt kell tenniük, mert különben úgy járnak, mint a kiszorult brassói halimport- tőrök. Meg kell vizsgálni a déligyümölcs-importban rejlő lehetőségeket, a fake- reskedelemben ki kell szorítani a zsidó ügynököket, aratáskor jöjjön a román gabonakereskedő, és korrekt áron, egy tételben vegye meg a falu termését, ne kelljen minden gazdának külön-külön a zsidónak adnia el azt nyomott áron. E vidék román lakosainak tanulmányozniuk kellene a Prahova-völgy adottsá- gainak kiaknázását is, hogy ne az idegenek fölözzék le a hasznot. Mindennek érdekében pedig a román bankoknak áldozniuk kellene arra, hogy tehetséges

⁷¹ Negoș și meserie. *Rev. Orăștiei* 1896. 32. 136.

⁷² P. Stoica 1899: Comerțul de cereale. *Rev. Economică* 377–379.

⁷³ Negoș și meserie. *Rev. Orăștiei* 1896. 32. 136.

fiatalokat küldjenek gyakorlatra bécsi, pesti, trieszti bankok kereskedelmi részlegébe vagy éppen külföldi árutőzsdékre.⁷⁴

A ROMÁN BANKOK SZEREPE

A tőkehiány és nem kis részben a tradicionális rurális mentalitás következtében 1918 előtt elsősorban a pénzügyi szféra volt az, amely egyéni kitörési lehetőséget és a nemzeti mozgalom, művelődés számára anyagi háttérrel tudott biztosítani. Kérdés, mennyiben segítették – esetenként hátráltatták – a bankok az önálló nemzetgazdaság és a nemzeti társadalom kiépítését, a középosztály és a parasztság szolidaritását, egymás kölcsönös erősítését. Magam elfogadom szerepüket a módosabb gazdaréteg és az abból kiemelkedő városi elitek erősítésében, ám az átideologizált, utólagosan igazoló tételek helyett meggyőzőbb az objektív, kvantitatív vizsgálatok eredménye, melyek kétségbe vonják egy nemzeti bankrendszer kiépülését, s inkább azt hangsúlyozzák, hogy a román intézetek egyre inkább integrálódtak a Monarchia bankrendszerébe.⁷⁵

A Visarion Romanról közölt 1885-ös nekrológ az egész intelligencia éleslátását méltatta, amennyiben az rájött, hogy a nép anyagi erejét bankok alapításával lehet erősíteni, s az üres lamentálások, kesergések köréből kilépve a tettek mezejére lépett.⁷⁶ A *Revista Economică* már az elért eredményeket méltatta: „Ha egy pillantást vetünk hazánk románlakta vidékeire, meggyőződhetünk róla, hogy szinte nincs már olyan, mégoly szerény központ, ahol gazdasági-pénzügyi szervezőmunkánk ne hagyott volna nyomot, és ne alakult volna egy pénzügyi intézet, amely képes kielégíteni a környékbeli lakosság hiteligenyit.”⁷⁷ Annál is fontosabb volt ez – szögezték le 1896-ban a szászvárosi lapban –, mert a nem román pénzügyi intézetek által támasztott versenyben a bankoknak védelmezniük kellett az adókat, illetve a román földet. Az idegenek tudják, így a szerző, hogy ha uralkodni akarnak a román népen, előbb anyagilag kell leigáznaniuk – ezért alapítják egyik bankot a másik után a román kisvárosokban.⁷⁸ Ha már mindenképpen kölcsönt kell fölvenni – folytatta a gondolatot egy későbbi szám –, csakis román bankhoz forduljon mindenki! „Mert ha mi mindnyájan, urak és parasztok, gazdagok és szegények

⁷⁴ Lăpădat 1899: 13–14; Lăpădatu 1904: 27, 29, 31–33, 37–38.

⁷⁵ Egy 2006: 20–22.

⁷⁶ Visarion Roman. *Familia* 1885. 25. 293. A kiemelkedő bankigazgató-utód, az 1881-es nagyszabeni kiállítás, illetve az itteni polgári leányiskolát szervező Partenie Cosma életútja kapcsán is leszögezték 1897-ben, hogy egy nemzet haladásához két tényező együttműködése szükséges: szellemi fejlődés és anyagi gyarapodás. A románok azonban a szerző szerint ez utóbbit a legutóbbi időkig elhanyagolták, csak néhány éve indult meg a bankok örvendetes szaporodása. Parteniu Cosma. *Familia* 1897. 16. 181.

⁷⁷ Bilanțul băncilor noastre pro 1898. *Rev. Economică* 1899. 249–250.

⁷⁸ Nem sokkal azelőtt német–magyar bank létesült Bojcán (Déva mellett) azzal a szándékkal, hogy „megfojtsa” a brádi román intézetet. Egy hét alatt kétezer román hitelkérelem érkezett, pedig Bojca nem eldugott fészek, hanem „nemzetileg öntudatos község” – írja a *Revista Orăștiei*. Datorii la străini. *Rev. Orăștiei* 1896. 24. 103.

kamat gyanánt nagy összegeket fizetünk be a bankok pénztárába, melyből szép többletük marad, akkor jogunk van elvárni, *hogy ebből a többletből adjanak vissza valamit nekünk, annak a közösségnek, amelytől gyűjtötték.*” A cikk öt megyei román bank jótékonyági keretét közölte; a végén ismételten elmarasztalta a bojciaikat, amiért az idegen banknak fognak fizetni, ahelyett, hogy a brádi Crișanát támogatnák, amely jövedelmének nyolcadrészét az egyház és szegény diákok támogatására fordítja.⁷⁹ A rossz beidegződéssel vette föl a harcot a pénzügyi szaklap is, amikor olvasóit arról biztosította, hogy nem szégyen a saját, román bankhoz fordulni, egyébként is diszkréten kezelik a hitelkérelmeket: „szabaduljunk meg attól a káros előítélettől, hogy még akkor is az idegenhez fordulunk, ha veszünk rajta, csak hogy a testvér meg ne tudja, mit cselekszünk.”⁸⁰

Kiemelt hangsúlyt kapott a bankok jótékonyági kvótáinak fölhasználása. A nagyszebeni Albina például 1896-ban 6558 Ft 66 krajcárt osztott szét jótékony célra. A legnagyobb tételt a nagyszebeni diákmenza 3000 Ft-os segélyezése jelentette; az ASTRA itteni polgári leányiskolája 1000 Ft-ot, míg a Nőegylet elemi leányiskolája 300 Ft-ot kapott. A brassói leányinternátusnak 200 Ft-ot, míg a nagyszebeni zeneegyletnek 100 Ft-ot utaltak át. A fennmaradó összeget hét további egyesület, illetve alap kapta.⁸¹ A bank 1872-es alapításától fogva 1917-ig 566 096 korona összeget adományozott a román művelődés céljára, az összeg az egyéb jótékonyági kiadásokkal együtt csaknem 685 ezer koronát tett ki.⁸² A jótékonyági kvóták jelentőségét a pénzügyi lap 1899-ben így foglalta össze: „nálunk, ahol a hitelintézetek nem lehetnek pusztá haszonszerző vállalkozások, még népünk magasabb érdekeit is figyelembe kell venni.” A jótékonyági kvóta gyümölcsöző, a nép kultúráját támogató, tehát végső soron a részvényesek érdekét szolgáló befektetés. Elsősorban művelődési igényekre kell adni, a szegénységen könnyíteni az állami, megyei, községi intézmények feladata, vagy majd segítenek fölülelmelkedni rajta a román nép hagyományos erényei: a szorgalom, a szerény igények és az irgalmasság. Kiegyensúlyozottan, az adott környék és az egész nemzet művelődési igényeit kell támogatni; a partikuláris intézményeket tartásuk fenn az érintettek, ugyanakkor a kvóták egy részéből központi nemzeti alapítványt kell létesíteni, melynek évi kamataiból fenn lehet majd tartani az össz nemzeti intézményeket.⁸³ A bankok emellett elemi csapások esetén is nyújtottak segílyt. Számszerű vizsgálatok ugyanakkor arra figyelmeztetnek, hogy jótékonyági adományaik elmaradtak a lehetőségektől, magas osztalékkulcsaik és hitelkamataik arról tanúskodnak, hogy elsősorban a részvényesek jövedelmét tartották szem előtt.⁸⁴

A sajtó a pénzügyi intézetek társadalomépítő, nemzetstratégiai szerepét is tudatosította: „Hát nem ésszerűbb, hogy *csak* a román bankokat támogassuk, amikor

⁷⁹ Băncile noastre și băncile străine. *Rev. Orăștiei* 1896. 26. 111.

⁸⁰ Arseniu Vlaicu 1899: Institutele noastre financiare. *Rev. Economică* 11.

⁸¹ Albina din Sibiu. *Familia* 1896. 13. 156.

⁸² Drecin 1982: 163, 176.

⁸³ Cuota de binefacere. *Rev. Economică* 1899. 41–47.

⁸⁴ Egry 2006: 28–30.

látjuk, hogy egyre több román fiatallembert gyűjtenek össze és tartanak meg a városokban, megadva nekik a lehetőséget, hogy magasabb életszínvonalat biztosítsanak családjuk számára, gyarapodjanak, házat vegyenek vagy építsenek, vagyont szerezzenek, és másokat is segítsenek ebben, szóval erősítik a román elemet a városokban, melyre oly nagy szükségünk van – és mindenféle egyéb jó dolgot tehetnek.”⁸⁵ Mintegy erre rímel Arseniu Vlaicu cikke is: a bankok áldásos hatása, hogy hasznosítják a láda mélyén elfekvő pénzt, kiiktatják az idegen uzsorásokat és a gazdáknak biztosítják a földvásárlás lehetőségét, de emellett tevékenységük eredménye „egy, a bankok által alkalmazott, művelt férfiakból álló független társadalmi osztály kialakítása. Jól ismert okokból nálunk nincs széles karrierválaszték, ezért kell áldani a kort, amely megvalósította a bankok gondolatát, mivel új elhelyezkedési lehetőséget hozott létre a jövő generációk számára, és gátat vetett az emigráció vészes folyamatának. [...] A hetven román bank valójában legalább 260 főt alkalmaz állandóan, akik családjukkal elsősorban ebből a fizetéstől élnek.” Az alkalmazás biztos megélhetést jelent, általában évi 700 Ft fizetéssel, plusz tiszteletdíjakkal (kiszállási díjak stb.).⁸⁶

Egyes román hozzászólók ugyanakkor a bankok működését károsnak minősítették a román népre nézve. A vezető politikai lap, a militáns *Tribuna* is elismerte, hogy „itt-ott akadnak románok, akik felhasználják falusi testvéreik szorultságát és a hozzáértés hiányát, visszaélnék jóhiszeműségükkel és gazdasági helyzetükhöz nem illő üzletekbe rántják be őket”.⁸⁷ A gyakori vádaskodásokra a *Revista Economică* 1903-ban hosszabb cikkel válaszolt. Beismerte, hogy „fölróják a bankoknak, túl könnyen adnak hiteleket, túl magas kamatot szednek, és főként azt, hogy túl keveset tesznek a takarékoskodó szellem kialakításáért a nép körében, a mezőgazdaság fejlesztéséért és általában a nép előrelépéséért.” A szerző viszont a nép iskolázatlanságában, rossz beidegződéseiben, pazarló életmódjában látja a bajok gyökerét. A bankalapítások – úgymond – a modern idők szelleméből következnek, így ha nem a románok, akkor idegenek foglalták volna el ezt a terepet. Tény, hogy a parasztok gyakran improduktív célra vesznek föl kölcsönt: keresztelőre, pománára, ruhavásárlásra, luxuscikkekre, fölösleges gazdasági épületekre, adóhátraléokra, a gyerek iskoláztatására, kockázatos vállalkozásokra vagy akár italra. A cikk szerint éppen a bankok kötelessége, hogy közérthető broszúrákat adjanak a nép kezébe a kölcsönök előnyeiről és veszélyeiről, amiket papok vagy más előadók is közvetíthetnének.⁸⁸

A gombamód szaporodó pénzintézetek már egymásra is veszélyt jelenthettek, s hogy ez nem csak az ügyvéd-bankárvilágtól távol álló intelligencia panaszra volt, jól mutatja, hogy már az induló *Revista Economică* is kezdte túlzottnak érezni a számukat: „Meg kell állapítanunk, hogy egyes helyeken ez a [bankalapítási – Á. B.] akció talán intenzívebben is zajlik, mintsem az érintett lakosság

⁸⁵ Băncile noastre și băncile străine. *Rev. Orăștiei* 1896. 26. 111. (Kiemelés az eredetiben.)

⁸⁶ Arseniu Vlaicu 1899: Institutele noastre financiare. *Rev. Economică* 9.

⁸⁷ Idézi: Bîrô 2002: 31.

⁸⁸ S.: Băncile și țărănimea. *Rev. Economică* 1903. 28. 239.

valós érdekei megkövetelték volna.” A cikk szerint ezért nem szabad szorgalmazni a további alapításokat, az újabbak már nem követelhetik a közönség támogatását.⁸⁹ Az alapítási láz azonban nem hagyott alább, bár a bankigazgatók 1903-as nagyszabeni tanácskozása újfent elítélte a folyamatot;⁹⁰ számuk a világháborúig folyamatosan emelkedett: 1914-ben Erdélyben, a Bánságban, Partiumban és Máramarosban 168 bank és takarékpénztár, illetve 104 hitelszövetkezet működött, ám változatlanul igen eltérő tőkeerővel és egyenetlen területi megoszlásban, így ezek nem voltak képesek kielégíteni a teljes román népesség hiteligenyét.⁹¹

ROMÂN LA ROMÂN!

Végül vizsgáljuk meg általánosságban a megcélzott zárt nemzetgazdaság építésének stratégiáját. Már Ion I. Lăpădat négyfalui előadásánál találkoztunk a gazdasági nacionalizmus eszméjével, egyfajta intézményesült vagy akár íratlan törvényként létező, létrehozandó román védegyelet gondolatával. Ez természetesen nem speciális román jelenség volt, szinte minden születő közép-európai nemzet próbálkozott vele, vagy legalábbis zászlajára tűzte. A magyar Védegyelet inkább eszmeileg sikeres mozgalmával egy időben hirdette meg a cseh Průmyslová jednota is a hazai termékek vásárlásának erkölcsi kötelezettségét, az 1840-es évek közepén egyelőre még össz-ausztriai dimenzióban. A dualizmus alatt azonban a mozgalom célkitűzése az új jelszóval (*Svůj k svému!* ‘Ki-ki a sajátjához!’) a cseh etnikumra szűkült, s az 1873-as bécsi világkiállításon a cseh gyártók már önálló pavilon követeltek, ekkor még sikertelenül, ám az 1891-es prágai Jubileumi Tartományi Kiállítást már sikerült kizárólag cseh eseménnyé változtatniuk. A sokkal gyöngébb pozíciójú szlovákoknál a mozgalom csak az utolsó negyedszázadban kezdődött el, a csehektől átvett jelszó (*Svoj k svojmu!*) pedig a századfordulón vált általánossá a sajtóban, brosúrákban, politikai manifesztumokban.⁹²

Szintén ekkor indult meg a délvidéki szerbek körében a Radikális Párt kezdeményezéseként a *Svoj svome* (‘Saját a sajátnak’) mozgalom, ennek hatékonyabbá tételére a *Zastava* közölte, hogy évente ötvenszer közzé fogja tenni a szerb iparosok, kereskedők, pénzintézetek címét; a reklámokban is gyakoriavá vált a nemzeti hovatartozás kidomborítása.⁹³ A román sajtóban, kiadványokban a kilencvenes évektől vált visszatérő jelszová a gondolat (*Român la Român!* ‘Román a románál!’), s a többi néphez hasonlóan nemcsak a „fajbéli” kereskedők, hanem a bankok, ügyvédek, orvosok előnyben részesítését is hirdette.

⁸⁹ Bilanțul băncilor noastre pro 1898. *Rev. Economică* 1899. 250–251.

⁹⁰ Curent nesănătos. *Familia* 1903. 43. 516.

⁹¹ Egry 2006: 26. (Mihai Drecin és Vasile Dobrescu újabb adatát átvéve).

⁹² Holec 2001: 8–11. A szlovák sajtópropaganda egy jellemző írása 1901-ből: *Svoj k svojmu. Slovenský denník* 2.

⁹³ Kővágó 1964: 23.

Miként egy 20. század eleji broszúra fogalmazott: „Őrizkedjete a zsidó szélhámosoktól és az idegen bankoktól!”⁹⁴

A *Revista Orăștiei* egy korai cikke arra igyekezett rádőbenteni olvasóit, hogy a románok sok fogyatékoságukról maguk tehetnek: a nép például még a kevés román kereskedőt sem támogatja. Ennek véget kell vetni, már csak nemzetpolitikai okokból is: „A román boltokat fogjuk látogatni, a mi fiaink kezébe adjuk krajcárunkat, és így az áruért kapott haszonból többé nem zsinagógák épülnek, nem népünk ellenségeit nevelik belőle, hanem ez a pénz azokat a fiúkat támogatja, kiknek szíve a néphez és az egyházhoz húz; ez a pénz olyan nemzeti vagyont fog alkotni, amelyre büszkék lehetünk, és amelyből ki tudja, ki mindenkit támogathatunk.” A szerző örömmel számol be arról, hogy a nem sokkal azelőtti gyulafehérvári vásáron a románok elsősorban a román árusokat keresték, s csak azt vették meg idegenektől, amit náluk nem találtak. Példaértékű magatartás volt – írja a szerző –, csak így gyarapodhat a román kereskedők száma.⁹⁵ A következő szám arra hívta föl olvasói figyelmét, hogy „a híres, Szelistyéből való” Ioan C. Vulcu fűszerüzletet nyitott a piac alsó sarkán, majd fölszólította a közönséget, hogy a továbbiakban itt szerezzék be az árpát, rizst, kávé, cukrot, édes italokat, biztosítván az olvasókat arról, hogy Vulcu jó árut ad olcsón.⁹⁶

A kortársak ugyanakkor úgy látták, itt is szükséges a felülről jövő ráhatás, a nevelő munka. Isidor Saturn merisori lelkipásztor a pap aktuális feladatai közé sorolta, hogy arra intse a népet, hogy román boltba járjon, román ügyvédet fogadjon, román bankhoz forduljon kölcsönért, és így a román pénz román zsebbe vándoroljon!⁹⁷ A szerző néhány hónappal később visszatért a témára, utalva a gyakorta hallható ellenvéleményre, miszerint az a román boltos, orvos, ügyvéd talán meg sem ismer majd utána. Saturn szerint ez tényleg előfordulhat, ám „ha az illető *adományt tesz egy román iskola, egy templom, egy szövetkezet javára, ez nem ugyanolyan, mintha nekem adta volna? Vagy, ha az a kereskedő, ügyvéd, orvos vagy mester a tőlem és másoktól kapott pénzből iskoláztat néhány fiút, akikből szorgalmas, népét szerető pap, tanító, ügyvéd, orvos lesz, ezzel nem éppen minket és népünket segíti? Vagy ha annak a kereskedőnek vagy ügyvédnek vagy orvosnak nincs családja, és vagyonát egy román iskolára, egy templomra, egy szövetkezetre hagyja, miként erre számos példa van, ezzel nem mindnyájunkat segíti?” A szerző konkrét példával támasztotta alá szavait: hajdanában egy Hátszeg környéki román molnár a románoktól kapott lisztvából iskoláztatta a fiát, aki elismert mérnök lett, halálakor pedig egész vagyonából alapítványt hozott létre szegény sorsú román gyermekek taníttatására, emellett visszafizette a lugosi püspökségtől annak idején kapott ösztöndíjat, abból a pénzből is tanul tehát most valaki.⁹⁸*

* * *

⁹⁴ Idézi: Bíró 2002: 34.

⁹⁵ B...a: Cei mulți înainte! *Rev. Orăștiei* 1895. 44. 2.

⁹⁶ Nou negustor român în Orăștie. *Rev. Orăștiei* 1895. 45. 3.

⁹⁷ Isidor Saturn 1897: Fapte! *Rev. Orăștiei* 43. 184.

⁹⁸ Isidor Saturn 1898: Român la Român! *Rev. Orăștiei* 5. 18–19. (Kiemelés az eredetiben.)

A fenti, nem lebecsülendő eredmények ellenére az erdélyi román elit – a néhány kiemelt régiótól eltekintve – nem tudott mérhető és látványos eredményt elérni a foglalkozásszerkezet vagy az életkörülmények modernizálásában. Visszatekintő munkájában Petru Suciu kénytelen volt elismerni, hogy a dualizmus alatt nem alakulhatott ki román nemzeti ipar, amit a saját városok hiányával magyarázott: „Nekik [a németeknek] voltak városaik, nekünk viszont nem. A városok a virágzó ipar bölcsői. Amely népnek nincsenek saját városai, annak saját ipara sem lehet.”⁹⁹ Az érem másik oldala, hogy az impériumváltás után a beözönlő őrómániai vállalkozók, számos esetben kétes elemek térfoglalása ellen kellett felvenni a harcot és meghirdetni az Erdély az erdélyieké! jelszót.¹⁰⁰ Gyökeres gazdasági és társadalmi változások – a torz kommunista modernizáció formájában – csak az 1950-es évektől indultak el az erdélyi románság számára.

FORRÁSOK

Familia 1–42, Budapest–Nagyvárad, 1865–1906.

Revista Economică 1, Sibiu (Nagyszeben), 1899.

Revista Orăștiei 1–5, Orăștie (Szászváros), 1895–1899.

Anuarul 1907: *Anuarul Reuniunii Femeilor Române din Sibiu pe anul 1906/7*. Sibiu (Nagyszeben).

Farkas Pál 1907: *Az oláh kérdésről*. Budapest.

Lăpădat, Ioan I. 1899: *României Seceleni. Causele decadenței lor economice și mijlocele de îndreptare*. Brașov.

Lăpădatu [Lăpădat], Ioan I. 1904: *Probleme sociale și economice. Ajută-te și Dumnedeu te va ajuta*. Brașov.

Moldovan, Silvestru 1894: *Țara noastră. Descrierea părților Ardélului dela Mureș spre mătă-di și valea Murășului*. Sibiu.

Roman, Visarion 1971: *Societăți de împrumut*. In: Ciolan, I. N. – Grecu, V.: *Visarion Roman, pedagog social*. București.

Simu, Romul 1907: *Comuna „Viitorul”. Sfaturi și pilduiri pentru înaintarea unui sat prin sine însuși*. Sibiu.

⁹⁹ Suciú 1929: 698.

¹⁰⁰ Bővebben: Szász Zsombor 1927: *Erdély Romániában*. Budapest; újabban: Ábrahám Barna 2003: Erdélyi román regionalizmus a két világháború között. In: Ábrahám Barna – Stekovic Rita – Gereben Ferenc (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Piliscsaba, 381–397.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Achim, Valeriu 1977: Elena Pop Hossu-Longin, reprezentantă de frunte a feminismului românesc din județul Hunedoara. *Sargeția* 13. 421–431.
- Bíró Sándor 2002: *Kisebbségben és többségben*. Csíkszereda.
- Bonaciu, Claudia 1995: Reuniunea Economică din Orăștie (1899–1914). *Studia Universitatis Babeș-Bolyai – Historia* 40. 1–2. 47–54.
- Dobrescu, Vasile 1980: Ideea făuririi unei vieți economice naționale proprii a Românilor transilvăneni în epoca dualismului austro-ungar (1867–1918). *Apulum* 18. 421–430.
- Dobrescu, Vasile 1996: *Elita românească în lumea satului transilvan 1867–1918*. Târgu Mureș.
- Dragoș, Gheorghe 1933: *Cooperăția în Ardeal. Istoric – situația actuală – perspective*. H. n.
- Drecin, Mihai M. 1982: *Banca „Albina” din Sibiu. Instituție națională a românilor transilvăneni (1871–1918)*. Cluj-Napoca.
- Drecin, Mihai M. 1985: Mișcarea cooperatistă la Români din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea oglindită în paginile „Revistei Economice” din Sibiu. *Crisia* 15. 327–332.
- Egry Gábor 2006: Egy önlegitimáló politikai és történeti narratíva kérdőjelei (1861–2003). Nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében. *Múltunk* 18. 3. 4–34.
- Egyed Ákos 1975: *A parasztság Erdélyben a századfordulón*. Bukarest.
- Holec, Roman 2001: Svoj k svojmu! Podoby ekonomického nacionalizmu. *História* [Bratislava] 1. 2.
- Jude, M. M. – Cordoș, N. 1976: Prima reuniune de agricultură la românii transilvăneni. *Acta Musei Napocensis*. 13. 523–533.
- Kövágó László 1964: *A magyarországi délszlávok 1918–1919-ben*. Budapest.
- Suciu, Petru 1929: Clasele sociale ale românilor din Ardeal. In: *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918–1928*. Vol. I. București.
- Surdu, Bujor 1966: Societatea de păstrare și împrumut din Rășinari. *Acta Musei Napocensis*. 3. 317–328.
- Szász Zoltán (szerk.) 1986: *Erdély története* III. kötet. Budapest.
- Vesa, Vasile 1966: Aspecte ale activității cultural-politice a burgheziei române din Transilvania la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX. *Acta Musei Napocensis*. 3. 537–546.

Tóth-Bartos András

Birtokpolitika Észak-Erdélyben, 1940–1944

Az I. világháborút követően az Osztrák–Magyar Monarchia helyén született utódállamok mindegyikében jelentős földreformot hajtottak végre, amely többé vagy kevésbé átrendezte a régi birtokviszonyokat. Romániában a frissen szerzett területeken az Ó-Királysághoz képest radikálisabb földrendezést hajtottak végre, hiszen itt a birtokrendezés a gazdasági és szociális célok megvalósításán túl a román gazdasági érdekszféra kiépítésével is kiegészült. A hosszú, két évtizedig húzódó folyamatot Erdélyben a második bécsi döntés szakította meg. Az 1940. évi impériumváltás az ismét többségi helyzetbe kerülő magyarság számára egy olyan időszak kezdetét jelentette, amikor esély nyílt arra, hogy a román berendezkedés idején meggyengült erdélyi magyar pozíciókat konszolidálják.¹ Hasonló célokat szolgált a négy év alatt végrehajtott birtokpolitika is, amelyet érdemes úgy vizsgálni mint a Nagy-Romániában, 1919-től 1940-ig végrehajtott birtokpolitikára adott válasz. Ez nagyjából három pont köré csoportosult: 1) a román földreform intézkedéseinek felülvizsgálata, 2) az ingatlanforgalom hatósági ellenőrzése és befolyásolása, 3) a magyar birtokállomány növelése szabadpiaci tranzakciók vagy más eszközök által.

Tanulmányomban terjedelmi okok miatt az észak-erdélyi birtokpolitika két meghatározó elemével csak érintőlegesen fogok foglalkozni. Eltekintek a román földreform revíziójának részletesebb tárgyalásától: az ehhez kapcsolódó birtokpolitikai viták, a földreformos kötvények és a mezőgazdaságban az 1930-as években meginduló eladósodás szanalálásának elemzése külön tanulmányt érdemel. Másrészt, szintén érintőlegesen kerülnek itt tárgyalásra a zsidótörvények által szabályozott ingatlanforgalmi korlátozások is, amelyeket 1940 után az észak-erdélyi területekre is kiterjesztettek. Ezt a kérdést elsősorban az országos zsidókérdés és zsidóbirtok-problematika kontextusában kellene kezelni, így ez is külön elemzésre méltó téma. Jelen tanulmányban inkább arra koncentrálok, hogy a magyar szakigazgatás milyen mellékutakat keresett a magyar birtokosság megerősítése érdekében.

A KERET

A második bécsi döntés után a magyar agrártörvényeket kiterjesztették a visszacsatolt területekre, így az azokban megfogalmazott célkitűzések az észak-erdélyi részeken is érvényessé váltak, ezeket egy sor további rendelet egészítette ki, amelyek a lokális problémákat kezelték. Az erdélyi területeket külön szabályozó

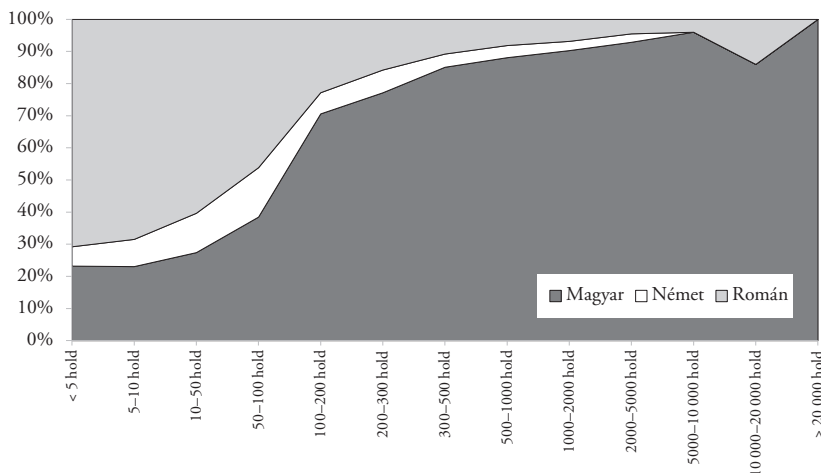
¹ Ablonczy Balázs nemrégiben megjelent könyvében rámutat, hogy a közellátást, az engedélyek kiadását vagy az alkalmazásokat érintő esetek nem egy esetben nemzetiségpolitikai kérdéssé váltak (Ablonczy 2011).

rendeletek és a birtokpolitikai gyakorlat logikájának jó része az 1921. évi erdélyi román földreformnak a magyarságon ejtett sérelmeire vezethető vissza, vagyis a magyar birtok csökkenésére és az ehhez kapcsolódó gazdasági tévesztésre, így e tényezők rövid áttekintése nélkül nem juthatunk közelebb tárgyunkhoz sem.

Az I. világháborút megelőzően Erdélyben a nagyobb birtokegységek elsősorban magyar tulajdonban voltak, a román lakosság legnagyobb része a földnélküli, valamint a törpe- és kisbirtokos kategóriákba tartozott (1. ábra).

1. ábra

A birtokkategóriák nemzetiség szerinti megoszlása a Romániához csatolt területen 1916-ban² (a terület kataszteri holdban)

Az 1919-től kezdődően bevezetett birtokrendezési rendeletek, illetve az 1921-ben meghirdetett erdélyi román földreform³ deklarált célkitűzése a földhiány által okozott szociális és gazdasági problémák orvoslása volt a nagybirtok felszámolása révén, ami elsősorban a magyar és kisebb részben a német birtokokat érintette. Erdélyben kisajátítás alá helyeztek minden olyan mezőgazdasági területet, amely sík vidéken meghaladta a kétszáz kataszteri holdat, dombvidéken a százat és hegyvidéken az ötvenet. Mindemellett a törvény teljes kisajátítás alá helyezett minden olyan birtokot, amely valamely jogi személy⁴ tulajdonában

² Venczel 1942: 347.

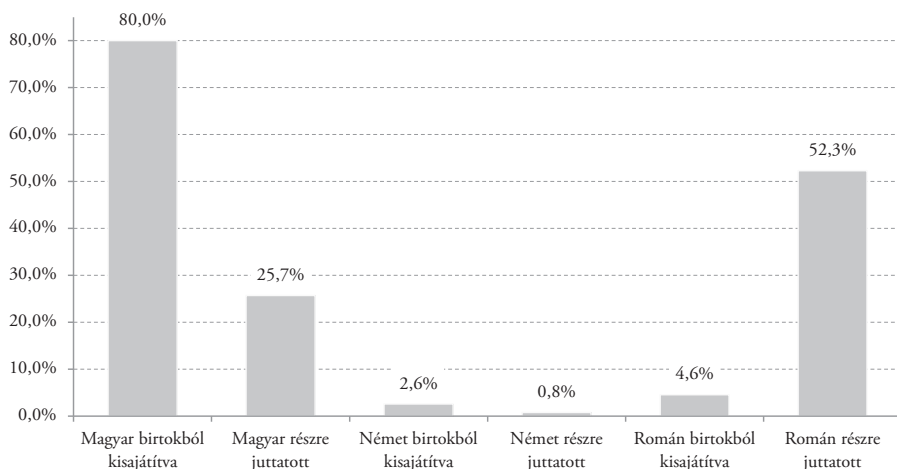
³ Földreform-törvény Erdély, a Bánság, Máramaros és a Körös-vidék számára. *Monitorul Oficial*. 1921. július 30. (A továbbiakban: Földreform-törvény 1921.)

⁴ A törvény külön rendelkezett a *közérdeket* (ide tartoztak az egyházak, szerzetesrendek, alapítványok, alapok stb.) és a *magánérdeket* (mint például a vállalatok, bankok stb.) szolgáló jogi személyekről. Amíg az előbbinek a falun lévő birtokaira és városi külterelkeire teljes kisajátítás vonatkozott, addig az utóbbinál a teljes kisajátítás csak a művelhető területeket érintette. (Földreform-törvény 6–7. §.)

volt, valamint az Agrárbizottság⁵ döntése alapján azokat az ingatlanokat is, amelyek a háború alatt a birtokforgalmat korlátozó magyar rendelkezések alapján kerültek elidegenítésre.⁶ A román birtokrendezés következményeként a magyar magánbirtok-állomány komoly veszteségeket szenvedett (2. ábra), illetve jelentősen csökkent a korlátozott forgalmú magyar birtokok⁷ aránya is (3. ábra).

2. ábra

A kisajátítások és juttatások arányának százalékos megoszlása az összes kisajátított birtokhoz viszonyítva Észak-Erdélyben az Erdélyi Földreform Tanulmányi Bizottságának 1940-es adatgyűjtése alapján⁸

A törvény tartalmazott továbbá olyan intézkedéseket is, amelyek kifejezetten magyarellenesek voltak: így például a békeszerződés előírásaival ellentétben teljes egészében kisajátították az idegen állampolgárságra optálók és tartósan távollévők ingatlanait, valamint a magyar állami telepítések juttatottjainak a földjeit is. Az említett ügyekben az érintettek a magyar állam támogatásával a Nemzetek

⁵ A román földreform bukaresti székhelyű csúcsszerve. A Földművelésügyi Minisztérium alá tartozott, régióként egy-egy kirendeltséggel, de 1922-től a vidéki irodák hatáskörét átvette a bukaresti központ, míg 1932-ben fel nem számolták a földreformos intézményeket. Feladatkörüket a bíróságok vették át. Az Agrárbizottságnak a törvény széleskörű felhatalmazást adott: jogában állt értelmezni a törvényt, megfellebbezhette a kisajátítási határozatokat, csökkenthette a tulajdonosnál maradó minimumot stb. (Az erdélyi román földreform végrehajtási utasítása, 59–60. §. *Monitorul Oficial*. 1921. november 4.)

⁶ A Földreform-törvény 7. cikkelyének d. pontja mondta ki, hogy az Agrárbizottság dönthetett a magyar kormány 4000/1917. ME számú rendelete által érintett ingatlanok kisajátításáról.

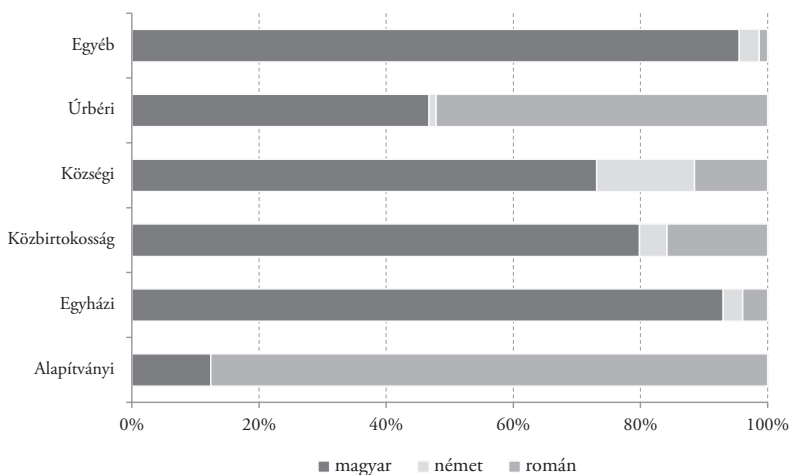
⁷ Így például a római katolikus egyház 290 000 kat. holdas ingatlanainak 95%-át sajátították ki (Darkó 1938: 5), valamint kisajátítás alá kerültek a Csíki Magánjavak erdőbirtokai is. (Venczel 1944.).

⁸ Venczel 1942: 399, 405.

Szövetségétől kértek orvoslást, kevés sikerrel. A román földreform kisajátítási és juttatási munkálatait szorosan követte egy erős nemzetiségpolitikai éllel rendelkező belső telepítési akció is. Az erre vonatkozó első rendelkezést a földreform törvényében (annak 15. fejezetében) részletezték, amelyet az 1930-ban, 1936-ban és 1940-ben hozott telepítési törvények egészítettek ki. Ország-szerre 748 helységben volt telepítés, ezek számottevő hányada a román–magyar határ menti övezetbe esett Temes-Torontál, Szatmár, Szilágy, Arad, Bihar és Krassó-Szörény megyékben. Megközelítőleg 39 000 kat. hold területet osztottak ki 4900 román telepes család számára. A második bécsi döntés után 42 román telepes falu került magyar fennhatóság alá, ebből 28 Szatmár megyében.⁹

3. ábra

A román földreform során kisajátított korlátozott forgalmú birtokok megoszlása az észak-erdélyi területen, az Erdélyi Földreform Tanulmányi Bizottságának 1940-es adatgyűjtése alapján¹⁰

Az 1940. évi hatalomváltás után a földreformos sérelmek revíziója az erdélyi magyar kívánságlista¹¹ első helyei egyikén szerepelt, így a magyar kormány 1941-ben meghozta az 1440/1941. ME számú rendeletét, amelynek 6. és 7. cik-

⁹ Venczel 1942: 460–465; vö. Nasta 1925: 9–13.

¹⁰ Venczel 1942: 401.

¹¹ Az erdélyi román földreform felülvizsgálatának kérése már az Erdély Értekezlet (Kolozsvár, 1940. október 18–19.) egyik sarkalatos napirendi pontját képezte, de hangsúlyosan jelent meg Pál Gábor erdélyi képviselő 1940. december 3-án elhangzott kritikájában (Képviselőházi Napló 1940: 1096–1105), ugyanakkor az Erdélyi Párt is belefoglalta programjába (Gergely – Glatz – Pölöskei 1991: 466).

kei kimondták, hogy a román földreform intézkedései során keletkezett elidegenítések bírósági úton megtámadhatóak. A hangsúly itt a jogi útra terelésen van, hiszen azt mutatja, hogy a magyar állam Észak-Erdélyben igyekezett körültekintően eljárni. Ennek háttérben két lényeges külső tényező húzódott meg.

Az első a Felvidéken végrehajtott csehszlovák földreform revíziójának kudarca volt. Az Imrédy-kormány idején kidolgozott, de Teleki Pál miniszterelnöksége alatt kiadott rendelkezések igen széleskörű beleszólást biztosítottak a helyi elitnek, ami oda vezetett, hogy a magyar államnak a kisajátított birtokokért a Cseh-Morva Protektorátussal 1940. október 16-án kötött egyezmény értelmében 1989-ig 135 millió korona kártérítést kellett volna fizetnie.¹² A szakigazgatás Erdélyben már tartózkodott minden olyan intézkedéstől, amely a helyi elit túlzott mértékű bevonását igényelte volna a földreform revíziójának folyamatába.¹³ Így inkább az időigényesebb jogi folyamatot választották, az ügy végleges rendezését elsősorban a háború utánra tervezték.¹⁴

Az egész észak-erdélyi birtokpolitikára egy további külső tényező szintén közvetlen hatást gyakorolt. A bécsi döntés után a legélesebben jelentkező probléma a nemzetiségi kérdés volt, amely már a döntést követő hetekben komoly gondot okozott a határ mindkét oldalán. A rövidesen kialakuló, reciprocitás elvét követő kisebbségpolitika átítatta a két állam bel- és külpolitikáját, minimálisra csökkentve a kompromisszumos megoldások lehetőségét.¹⁵ Az 1940–1944 között hozott magyar és román birtokpolitikai rendelkezések nem kis részének volt nemzetiségpolitikai éle, végrehajtásuk pedig hasonló intézkedéseket vont maga után mindkét oldalon. Így például egy 1942. április 2-án meghirdetett romániai törvényrendelet¹⁶ értelmében az olyan magyar tulajdonú ingatlanok öröklése, amelyek hagyatéki eljárás alá kerültek, csak a hadügyminisztérium jóváhagyásával válhatott jogerőssé. Amennyiben megtagadták a hozzájárulást, az ingatlant kötelező volt értékesíteni, ellenkező esetben kisajátították vagy elárverezték.¹⁷ Többször előfordult az is, hogy a gazdátlanul maradt, de a tulajdonosuk által kinevezett kezelővel rendelkező dél-erdélyi magyar ingatlanokban a román hatóságok kezdeményezésére észak-erdélyi román menekülteket helyeztek el.¹⁸ Mindemellett akadályozták a magyar oldalon lakó birtokosok határátlépését,

¹² Tilkovszky 1964: 123–124.

¹³ Ezzel kapcsolatban Teleki Mihály földművelésügyi miniszter a következőképpen fogalmazott: „Felvidéken is végeztünk egy bizonyos földreformrevíziót és azt a módot, ahogyan a Felvidéken fogtuk meg a dolgot, nem tartottam alkalmasnak. Itt a helyzet még komplikáltabb, mert a tulajdonjogi helyzetnek, az elvételnek, a birtokbaadásnak sokkal több fajtája, esete fordul elő és sokkal inkább komplikálódik az erdő, legelő és közbirtokossági kérdésekkel. Evégből a minisztériusaimmal együtt azt határoztam el, hogy kiindulóban senkinek semmiféle felhatalmazást intézkedési jogra nem adunk.” MOL K 764, 8. cs. d dosszié. A Marosvásárhelyi Értekezlet jegyzőkönyve: 110–111.

¹⁴ Benkő 2002: 28.

¹⁵ L. Balogh 2006.

¹⁶ Lásd a 279. számú törvényrendeletet (*Monitorul Oficial* 1942. április 2.).

¹⁷ MOL K28, 218. csomó, 434. tétel, 1944-H-26384.

¹⁸ MOL K28, 217. csomó, 434. tétel, 1943-O-26579.

megnehezítve a román részen maradt földjeik művelését.¹⁹ Magyar részről többek között 1940. decemberétől gondnoki zár alá helyezték a döntés következtében gazdátlanul maradt birtokokat, állami ellenőrzés alá vonták az ingatlanforgalmat, állami tulajdonba kívánták helyezni a román földreform által érintett erdőket,²⁰ és kimondták azon a román földreform során kiosztott házhelyek átengedésének kötelezettségét, amelyek még nem lettek beépítve.²¹ Annak ellenére, hogy a vitás birtokpolitikai kérdéseket kormányközi tárgyalásokon próbálták kezelni,²² nincs tudomás arról, hogy ezek az értekezletek bármilyen pozitív eredménnyel jártak volna.

A magyar állam elhatárolódott minden olyan intézkedéstől, amely általános jelleggel rendezte volna át az észak-erdélyi birtokviszonyokat, hiszen minden ilyen típusú beavatkozás beláthatatlan következménnyel járhatott volna a dél-erdélyi magyarságra nézve.²³ A magyar kormány erdélyi birtokpolitikája ebből kifolyólag mellékutakra terelődött, vagyis olyan megoldásokat kerestek, amelyek a lehetőségek szerint mellőzték az állami jelleget.

JOGI- ÉS INTÉZMÉNYI HÁTTÉR

Mielőtt rátérnénk az alkalmazott módszerek tárgyalására, szükséges röviden áttekinteni azokat a jogi eszközöket, amelyek a szereplők rendelkezésére álltak, valamint szólnunk kell azokról az intézményekről is, amelyek megbízást kaptak az intézkedések lebonyolítására.

A második bécsi döntés után Észak-Erdélyben birtokpolitikai céllal először a katonai közigazgatás hozott intézkedéseket,²⁴ ezeket azonban az 1940 novemberében bevezetett polgári közigazgatás nagyjából el is törölte.²⁵ Az erdélyi kérdéseket rendező rendeletalkotásra az 1940. október 8-án kihirdetett 1940: XXVI. tc. alapján kapott felhatalmazást a kormány. Birtokpolitikai téren az egyik legfontosabb a már említett 1440/1941. számú miniszterelnöki rendelet volt, amelynek első cikkelye kiterjesztette a magyar magánjogot az erdélyi

¹⁹ MOL K 69, 736. csomó, I-B-1 dosszié.

²⁰ Az említettkre vonatkozóan lásd a 9370/1940. ME és a 970/1943. ME számú rendeleteket.

²¹ 3710/1943. ME rendelet. A magyar jogszabály elsősorban arra hivatkozott, hogy az 1921-es erdélyi román földreform során a házhelyek birtokba adásának egyik feltétele volt, hogy a juttatástól számított 5 éven belül meg kell kezdeni az építkezést. Ellenkező esetben az ingatlan kártérítés nélkül állami tulajdonba szállt vissza (Földreform-törvény 1921. 14. §). A magyar rendelet értelmében az ilyen típusú ingatlanok tehermentesen, a szolgalmi jogok megtartásával a magyar kincstár tulajdonába kerültek (1. §).

²² MOL K 149, 150. doboz, VII-1943-6 sz. n. 4. A magyar és román birtokpolitikai kérdéseknek kölcsönösségi alapon való rendezése.

²³ A probléma jellegére többek között Bethlen István volt miniszterelnök is felhívta a figyelmet az Erdélyi Értekezlet (1940. október 18–19.) birtokpolitikai vitája során (MOL K 28, 274. cs., 2. t., g dosszié).

²⁴ A katonai közigazgatás nemzetiségpolitikai gyakorlatáról bővebben lásd: Sárándi 2010.

²⁵ MOL K 764, 8. csomó, d dosszié 111.

lyi területekre, érvényt szerezve így azoknak a jogszabályoknak, amelyek az ingatlanforgalom hatósági ellenőrzését szabályozták Magyarországon. Erre általában két eszköz szolgált: hatósági hozzájárulás az ingatlancserékhez és az állami elővásárlás jogának gyakorlata.

A magyarországi földreform (1920: XXXVI. tc.) és a törvény végrehajtási utasítása előírta a birokcserehez szükséges hatósági hozzájárulást. Ennek értelmében a szerződést minden ingatlan-elidegenítés és -bérbeadás esetén be kellett mutatni a vármegyei gazdasági albizottságnak tudomásul vétel végett. Első fokon itt hozták meg a határozatot, míg másodfokon és véglegesen a földművelésügyi miniszter döntött e kérdésekben. Ha a jóváhagyásra váró szerződés 200 kat. holdnál nagyobb területre vonatkozott, az ügyet kötelezően át kellett adni a Földművelésügyi Minisztériumnak. Amennyiben a minisztérium megtagadta a jóváhagyást, és ez jogerőre is emelkedett, az ingatlancserét semmisnek tekintették.²⁶ A hozzájárulást általában akkor ragadták meg, ha az állam élhetett elővásárlási jogával. A Földművelésügyi Minisztérium ugyanakkor „közérdekből”²⁷ is elutasíthatta az engedélyezést abban az esetben, ha ez a vásárlónak anyagi károkat nem okozott. Amíg a határozat jogerőre nem emelkedett, az állam élhetett elővásárlási jogával, akár árverések esetén is. A törvényben előírt kivételektől²⁸ eltekintve, az elővásárlási jog minden mezőgazdasági területre, 1936-tól erdőterületekre is vonatkozott, illetve az 1940. évi kishaszonbérletek alakításáról szóló törvény értelmében kiterjesztették azt a községek és városok belterületén fekvő beépítetlen ingatlanokra is.²⁹ További ellenőrzés és korlátozás lépett életbe a honvédelemről szóló 1939: II. tc. értelmében. E törvény szerint a határsávban lévő települések, illetve a hadi szempontból fontos zónák területén bármilyen ingatlanforgalmi jogügylet (tulajdoncsere, haszonbérlet stb.) érvényességéhez a Honvédelmi Minisztérium vagy az általa kijelölt hatóság hozzájárulása volt szükséges (106. §).

1939-től kezdődően külön jogszabályok korlátozták a zsidó tulajdonban lévő ingatlanok forgalmát és tulajdonjogát. Az 1942: IV. tc. átengedésre kötelezte a zsidónak tekintendők mezőgazdasági ingatlanait. Az ingatlanokat három csoportba sorolták: az 5 kat. holdnál kisebb birtokokat a Közjóléti Szövetkezetek kapták meg, az 5–100 kat. holdig terjedő ingatlanokat az Országos Vitézi Szék kapta meg, a 100 kat. holdnál nagyobb birtokokat pedig telepítésre szánták.³⁰ Az erdélyi területen a zsidótörvények 30 502 kat. holdat érintettek, amelyből 1943-ig 19 703 kat. holdat osztottak szét.³¹

A birtokpolitikai jogszabályok végrehajtását az állam nevében a Földművelésügyi Minisztérium gyakorolta. A második bécsi döntést követően a hatékonyabb szervezés érdekében a minisztérium kolozsvári székhellyel egy Erdélyi

²⁶ 60 000/1921. Földművelésügyi Minisztérium rendelete 32. § (2.)

²⁷ A közérdek meghatározása a 1928: XLI tc. 6. § (2.) alapján történt.

²⁸ 1920: XXXVI. tc. 17. §, 1924: VII. tc. 7. §, 1936: XXVII. tc. 80. § (2.), 83. §, 89. §.

²⁹ 1920: XXXVI. tc. 16. §; 1936: XXVII. tc. 80. (1.) §; 1940: IV. tc. 9–16. §.

³⁰ Császár 2005: 185.

³¹ MOL K 201, 8. doboz., 1944-15-5118.

Kirendeltséget hozott létre.³² A kirendeltség kezdetben ingatlanforgalmi ügyekkel is foglalkozott, de 1942-ben egy külön erre szakosodott hivatalt létesítettek, az Erdélyi Földbirtokpolitikai Főosztályt (EFF).³³ Ez a főosztály lett az erdélyi birtokpolitika csúcsszerve, hatáskörébe tartozott az ingatlanforgalom ellenőrzése, az állami elővásárlási jog gyakorlása, a zsidó birtokok ügyeinek a kezelése, valamint az 1440/1941. ME rendelet értelmében beadott peres iratok elbírálása.³⁴

A földművelésügyi hatáskörbe tartozó elővásárlási jog gyakorlati végrehajtását 1936-tól az Országos Földhitelintézet (OFI) végezte, amelyet a korábbi földhitelintézetek egyesítése által alakítottak ki. Az OFI kapott felhatalmazást az Országos Telepítési Alap³⁵ és az 1942: XV. tc. érvénye alá eső zsidó ingatlanok kezelésére is.

Az állam által, elővásárlás vagy szabad kézből történő vásár útján megvett ingatlanok, ha arról a Földművelésügyi Minisztérium külön nem rendelkezett, az OFI tulajdonába kerültek, de általában csak akkor, ha rövid időn belül tovább is lehetett azokat juttatni. Az OFI feladata volt a megszerzett ingatlanok felhasználási tervének (vételár, bérek kiszámítása, arányosítás, parcellázás stb.) elkészítése és a juttatás lebonyolítása, valamint a birtokba helyezés után a részletek és a kamatok beszedése.³⁶ Az OFI nem mellesleg kiterjed hitelezési politikát is folytatott: főleg földvásárlásra és mezőgazdasági beruházásokra adott kölcsönt. Kolozsváron 1941-ben nyitott az OFI részleget, amelynek vezetője Dióssi Géza volt.³⁷ A kolozsvári fiók választmányában a régió gazdasági és politikai elitjének a tagjai egyaránt megtalálhatóak voltak.

A birtokpolitikai tevékenységbe további intézmények is bekapcsolódtak, tevékenységük azonban csak közvetett módon érvényesült. Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) már a két világháború között is jelentős szerepet töltött be az erdélyi magyar társadalmi- és gazdasági életben.³⁸ Vezetősége a román adminisztráció alatt is összefonódott a politikai képviselet előljárásságával, s ez később sem változott. 1940 augusztusa után az észak-erdélyi EMGE-tagozatok³⁹ elnöke, Teleki Béla vezette az észak-erdélyi politikai képviseletet ellátó

³² Lásd a 3910/1941. ME számú rendeletet.

³³ 941 eln./1942. Földművelésügyi Minisztérium rendelete.

³⁴ Az EFF-hez átlagosan havi kétezer ügyirat érkezett, amelyek legnagyobb része a román agrárreform revíziójához köthető peres ügy és földhöz juttatás iráni kérelem volt. MOL K 201, 8. doboz, 1944-15-5118.

³⁵ Az Országos Telepítési Alapot a telepítésekről szóló 1936. évi XXVII. tc. hozta létre (71–74. §), hogy ebből finanszírozzák a törvény végrehajtása során felmerülő költségeket. 1941-ben olvasztják bele a Tagosítási Állami Alapot (1941: XVIII. tc. 10. §), amely már korábban bekebelezte az Országos Földbirtokrendező Alapot (1931: XXXV. tc. 4. §).

³⁶ Demel 1944: 709–711.

³⁷ *Compass* 1941–1942a: 187–189.

³⁸ Demeter – Venczel 1940: 20–51.

³⁹ Az 1844-ben alapított egyesület 1918 után is folytatta tevékenységét, de csak az 1936-os átszervezés után, Szász Pál elnöksége alatt vált az erdélyi magyarság egyik meghatározó tömegszervezetévé. A második bécsi döntés idején az EMGE (több mint 40 ezer gazdával) 563 gazdakört tömörített magába, amelyből 375 került Észak-Erdélybe, 188 pedig Dél-Erdélyben maradt (Venczel 1943: 19, 27.). A dél-erdélyi tagozatok nagyenyedi központtal Szász Pál vezetése alatt

Erdélyi Pártot. Az 1940-es hatalomváltást követően a mezőgazdasági kamarai feladatok ellátására az EMGE kapott felhatalmazást.⁴⁰ Az egyesület keretén belül szervezték meg az Erdélyi Földreform Tanulmányi Bizottságát, azt a kilenc tagú testületet, amelynek a román földreform által létrehozott helyzetet kellett felmérnie az észak-erdélyi területre vonatkozóan. 1941 végéig 1053 község adatait dolgozták fel, a kutatás eredményeit pedig Venczel József publikálta az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyvében.⁴¹

Az ugyancsak komoly hagyományokkal rendelkező Erdélyi Magyar Köz-művelődési Egyesület (EMKE) az erdélyi szórványügyhöz kötődő tevékenysége keretében, a szociális támogatásokért felelős Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) szintén közvetett módon, főképp az 1942: XV. tc. végrehajtásakor kapcsolódott be a birtokpolitikai tevékenységbe. Az ONCSA birtokpolitikai tevékenysége ezen kívül a vasutak és főutak mentére telepített utászok és hivatalnokok házáinak építkezése révén nyilvánult meg.⁴²

ÁLLAMI ELŐVÁSÁRLÁS ÉS SZABADPIACI FELVÁSÁRLÁSOK

A birtokalap növelésének eszköze az állami elővásárlás jogának alkalmazása és a szabad kézből történő felvásárlások voltak. Az elővásárlást az állam és a földművelésügyi miniszter nevében az EFF gyakorolta. A levéltárakban töredékesen fennmaradt jelentések némi információt nyújtanak e tevékenységről. 1943 folyamán az észak-erdélyi területen 512 esetben élt az EFF az elővásárlás jogával, nagyjából (485 esetben) adásvételi szerződések útján (4. ábra), kisebb mértékben (33 esetben) árverések alkalmával (5. ábra). Összesen 937,7 kat. holdat vásároltak, minden alkalommal magyar vevő javára.

Az állami elővásárlások nemzetiség szerinti megoszlását tekintve látványosan nagyobb a román vevők elől megvásárolt ingatlanok aránya a többihez képest. Az EFF és az OFI igyekezett tevékenységét a nemzetiségi szempontból vegyesen lakott területekre koncentrálni,⁴³ ami egyértelműen befolyással volt az ingatlanforgalom nemzetiségi megoszlására is. Figyelembe veendő ugyanakkor az is, hogy a határmódosulással együtt nagyarányú népmozgás történt: kb. 200 000 román és ugyanennyi magyar hagyta el otthonát és kelt át a határon.⁴⁴ Főként az így elhagyott és eladásra kerülő ingatlanokat szemelték ki a hatóságok, ami megnövelte a románok arányát az állami elővásárlások nemzetiségi megoszlásában.

maradtak, az észak-erdélyi gazdakörök vezetését Kolozsvár központtal pedig Teleki Béla, az addigi alelnök vette át.

⁴⁰ Erre vonatkozóan lásd a 8400/1940. ME és 171 100/1941. Földművelésügyi Minisztérium rendeletet.

⁴¹ Venczel 1944.

⁴² Ablonczy 2011: 181–186.

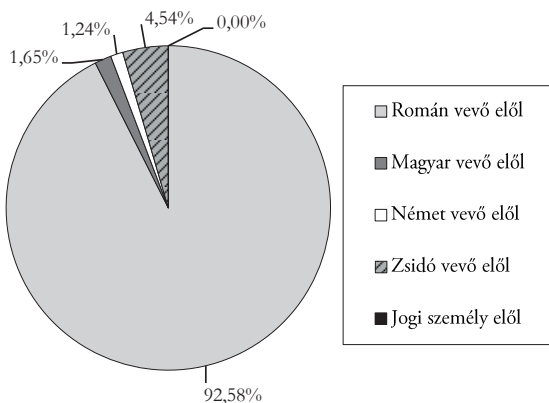
⁴³ MOL Z 892, 1. csomó, 8. tétel. Saját birtokpolitikai tevékenységünk. Jelentés a kolozsvári OFI választmányának.

⁴⁴ L. Balogh 1999: 250–259.

Az adásvételekkor gyakorolt elővásárlások aránya azonban egyértelműen rámutat a birtokpolitikának a nemzetiségpolitikai céloknak történő alárendelésére: az elővásárlások elsősorban a magyar birtokalap növelését szolgálták, lehetőség szerint a román tulajdonosok kárára (4. ábra).

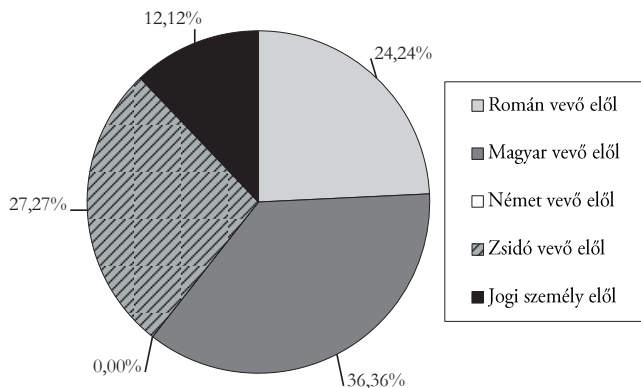
4. ábra

Állami elővásárlások gyakorlata adásvételi szerződés esetén (1943)⁴⁵

5. ábra

Állami elővásárlások gyakorlata árverések esetében (1943)⁴⁶

⁴⁵ MOL K 201, 8. doboz, 1944-15-5118.

⁴⁶ MOL K 201, 8. doboz, 1944-15-5118.

1942. február 5-én a pénzügyminisztérium egy erdélyi ügyeket tárgyaló értekezletre hívta meg az anyaországi és az erdélyi illetékeseket. A gyűlésen két nagyobb téma vetődött fel: az egyik az erdélyi pénzintézetek helyzetét és az ezek megsegítésére irányuló lépéseket érintette, a másik napirendi pont a román tulajdonban lévő ingatlanok szabadpiaci felvásárlásának lehetőségeiről szólt. Utóbbi tevékenység lényegét az OFI vezérigazgató-helyettese így foglalta össze kolozsvári beosztottjának címzett levelében:

„A kormány és különösen a Pénzügyminiszter úr súlyt helyez arra, hogy Erdélyben fokozottabban folytathassék az úgynevezett Albinaserű⁴⁷ tevékenység, érte ez alatt minden olyan tevékenységet, amely arra irányul, hogy a román kézen lévő ingatlanok nem hivatalos út igénybevételével az OFI vagy esetleg más bankok révén magyar kézre legyenek juttathatók.”⁴⁸

A szándék megvalósítása érdekében először is határozatot hoztak arra vonatkozóan, hogy az ingatlanforgalom szorosabb hatósági ellenőrzése érdekében az ingatlancseréhez szükséges honvédelmi hozzájárulást a határsávról az egész észak-erdélyi területre ki kell terjeszteni. Másodsorban pedig kimondták, hogy az Erdélyben burjánzó telekkönyvön kívüli ingatlanforgalmat meg kell akadályozni, vagy legalább megfigyelés alatt tartani a közigazgatás helyi szervei által, hogy minden eladó ingatlanról tudomást szerezhessenek.⁴⁹ Az egész ügy lebonyolítására az OFI kapott felhatalmazást, a városi ingatlanok esetében azonban bevonták az erdélyi pénzintézeteket is.

Az elővásárláshoz hasonlóan főként a gazdátlanul maradt nagyobb birtoktesteket szemelték ki, de az sem volt ritka, hogy az országból távozni kívánó (általában román), vagy más helyre költöző polgárok ajánlották fel megvételre birtokaikat. Felhasználták ugyanakkor az ingatlanközvetítő irodák által nyújtott híreket is, illetve a közigazgatás és az EMGE helyi szerveitől is kaptak vagy kérhettek információt.⁵⁰ Az utóbbi két csatornát nem csak az ingatlanok és tulajdonosaik adatainak a megszerzése érdekében vették igénybe, hanem annak kipuhatolására is, hogy mennyiben állnak rendelkezésre megfelelő vásárlók az

⁴⁷ A 19. század végén, 20. század elején a kortársak az erdélyi magyar tulajdonú birtokok románok javára történő rohamos apadásának egyik okát a nemzetiségi pénzintézetek kiterjedt és célirányos, nemzetiségi szempontokat előtérbe helyező tevékenységében (ingatlanvásárlás és parcellázás) látták. Ebből a szempontból a román hitelintézetek között kiemelt figyelmet kapott az első erdélyi román pénzintézet, a nagyszebeni Albina Takarékpénztár, amely a korabeli számítások szerint öt év leforgása alatt (1908–1913 között) több mint 10 000 kat. hold magyar birtokot vásárolt fel és juttatott román kézre (Kenéz 1917: 129; Drecin 1982: 145–182.). A kutatott forrásokban található „albinaserű” szóhasználat az előbbi megállapításokra vezethető vissza, és magába foglalt nagyjából minden olyan birtokforgalmi tevékenységet, amely valamely csoport földtulajdonát egy másik javára akarta célirányosan átjuttatni.

⁴⁸ MOL Z 892, 1. csomó, 8. tétel. OFI vezérigazgató-helyettes levele Dióssi Gézának, 1942. január 29.

⁴⁹ MOL Z 892, 1. csomó, 8. tétel. Pro Domo feljegyzés a miniszteri értekezletről, 1942. február 5.

⁵⁰ MOL Z 892, 17. csomó, Lázári dosszié. Pálffy László levelei a kolozsvári OFI-nak.

ingatlan közelében. Ha megfelelőnek ítélték az ingatlant, a birtok bejárására is sor került. Az elemzést általában egy OFI-alkalmazott vagy egy általa felkért szakértő végezte el. A birtokszemlék során törekedtek arra, hogy minél részletesebb képet kapjanak a megszerzendő ingatlanról. Ideális esetben egy ilyen jelentésnek tartalmaznia kellett az ingatlan tulajdonviszonyaira vonatkozó adatokat, a birtok részletes leírását, egy értékbecslést, javaslatokat a felhasználásra és a jövedelmezőség fokozására, továbbá egy alapos környezettanulmányt a környékbeli településeket is beleértve és kitérve a birtokszerkezetre, a lakosság fizetőképességére és nemzetiségi megoszlására.⁵¹ A kimondottan gazdasági jellegű adatok mellett a tulajdonos kiléte és előélete felől is részletesen érdeklődtek, pontosabban afelől, hogy a második bécsi döntést megelőzően milyen magatartást tanúsított a helyi magyar közösséggel szemben, valamint hogy melyek a birtokos további tervei. Amikor a Szatmár megyei Szaniszló községben vásárra bocsátották a megye egyik legjobb minőségű földjét, az egyértelmű üzleti siker mellett (a jó minőségű részekért holdanként akár 2500 pengőt is kérhettek) az OFI kolozsvári vezetője főnökének írt jelentésében nemzetiségpolitikai érveket is felhozott. Indoklásában kitért a (görög katolikus) román családfő magyarpárti múltjára, gyermekük magyar neveltetésére és arra, hogy a család a Dunántúlra szándékozik költözni, ahol – szerinte – könnyen elmagyarosodhatnak. Az ügy érdekében az OFI kész volt közbenjárni azért, hogy a család ott vehessen új birtokot, ahol akar. A szaniszlói birtokot az OFI a helybéli kisebb létszámú magyar közösségnek szándékozta továbbadni, de vételi ajánlatot tettek a sváb gazdák is, akik 600–700 ezer pengőt is készek voltak az ingatlanért fizetni.⁵²

Az OFI az ingatlanokat igyekezett az általa optimálisnak tartott 500–1000 pengős áron felvásárolni, de ha az üzlet megérte, kész volt kompromisszumokat kötni. A felvásárlásokat a pénzromlás és az ingatlanárak folyamatos emelkedése hátráltatta a leginkább. Az OFI az árak visszaszorítását egyrészt a zsidó birtokok parcellázása által remélte, másrészt igyekezett saját eszközöket is bevetni. Nem adtak például hitelt a túlzottan magas árú ingatlanok megvételére, és igyekeztek elejét venni az árak emelkedésének az állami elővásárlás bejelentésével. Egyes kolozsvári házhelyek esetében például, hogy megelőzzék az árak emelkedését okozó későbbi ajánlatokat, eleve kihirdették az elővásárlási igényt, annak ellenére, hogy nem voltak érdekeltek az ingatlanokban. A megfelelő ár kialakítását követően a vásárlási opciót átengedték a város részre.⁵³ Azonban minden igyekezet ellenére az ingatlanárak tovább kúsztak fölfelé. A Kolozsvár környéki jó minőségű szántók 1942. évi 2000–4000 pengős holdankénti forgalmi ára egy év alatt elérte a 8000 pengőt, de előfordult olyan eset is, hogy a „hóstáti” (külvárosi) gazdák 10 000 pengőt is fizettek egy jobb szántó kat. holdjáért.⁵⁴

⁵¹ MOL Z 892, 1. csomó, 1. tétel. Pálffy László levelei a kolozsvári OFI-nak.

⁵² MOL Z 892, 1. csomó, 13. tétel. 4. számú jelentés, 1943. március 10.

⁵³ MOL Z 892, 1. csomó, 2. tétel. Dióssi Géza levele Demel Aladárnak, 1943. január 5.

⁵⁴ MOL Z 892, 1. csomó, 13. tétel. 1. számú jelentés, 1943. január 8.

A nagyarányú pénzromlás következtében a román ingatlanok felvásárlása egyre nehezebben ment, az OFI a külügyminisztérium folyamatos unszolása ellenére sem tudta növelni ez irányú tevékenységét, a német megszállás után pedig egyenesen lehetetlenné váltak az ilyen jellegű ügyletek.⁵⁵

A Barbul-birtok ügye

Egy-egy nagyobb román birtokegység megvételének alkujá során az OFI-nak nem csupán a tulajdonos esetleges ellenállásával vagy a bonyolult jogi helyzettel kellett megbirkóznia, de az adásvételbe beleszólhatott a külügyminisztérium, a miniszterelnökség és akár a Nemzeti Bank is. Ilyen eset volt Ilie Carol Barbul⁵⁶ volt Szatmár megyei prefektus birtokügye is, amelyet érdemes részletesebben ismertetni.

Barbul Szatmár megyében több helyen, a vidék legjobbjai közé tartozó földterületeket birtokolt: Lázáriban 287, Pálfalván 273 kat. hold mezőgazdasági ingatlant (főleg szántóföldet és legelőt), Színérváralján pedig egy nagyobb szőlőt. A bécsi döntés után az Aradon letelepedő Barbul szatmárnémeti házának árából felvásárolta a budapesti Dr. Keleti és Murányi Rt.⁵⁷ ottani érdekeltségének, a Polychrom festékgár részvényeinek egy részét,⁵⁸ később pedig ajánlatot kapott a teljes részvénycsomag megvételére. Az ehhez szükséges pénzösszeg előterméséhez lázárii ingatlanait szándékozott eladni, amit azonban két dolog is akadályozott. Egyfelől hatósági jóváhagyásra volt szükség mind a Keleti és Murányi Rt. romániai érdekeltségének likvidálásához, mind a szatmári ingatlanok eladáshoz. Véleményezést ebben az esetben a miniszterelnökség Nemzetiségpolitikai Osztályától kérhetett, akik a maguk részéről addig nem járultak hozzá, amíg garanciát nem kaptak arra, hogy a Polychrom magyar alkalmazottai megmaradnak állásukban. Zálogként Barbul szatmári ingatlanait kívánták felhasználni.⁵⁹ Másfelől az

⁵⁵ MOL Z 892, 1. csomó, 13. tétel. 1. számú jelentés, 1943. január 8.

⁵⁶ Ilie Carol Barbul (1883–1946) az I. világháborút megelőzően Szatmárnémetiben volt ügyvéd, a háború végére pedig a szatmári román nemzeti mozgalom egyik meghatározó személyiségévé vált: tagja volt a gyulafehérvári román nemzeti gyűlés megyei küldöttségének, fogadta az 1919-ben bevonuló román hadsereget, valamint ő alapította az első szatmárnémeti román napilapot is. 1927-ig két ízben foglalta el a megye prefektusi tisztjét, ugyanakkor szenátorként is tevékenykedett, előbb a Néppárt, majd Nemzeti Keresztény Párt színeiben. A második bécsi döntés Barbul a megyei mezőgazdasági kamara elnöki székében találta. A helyi magyarság köreiben nem túl népszerű ügyvéd szeptember 2-án távozott Szatmár megyéből, előbb Gyulafehérvárra menekült, majd Aradon telepedett le. (Dulgău – Porumbăcean 2000: 20–22.)

⁵⁷ A Dr. Keleti és Murányi Vegyészeti Gyára Rt. budapesti székhelyű, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. érdekeltségébe tartozó vállalat, 1920-ban alapították. Elnöke Ilkódy-Szabó Andor, vezérigazgatója Keleti Kornél. Alapítókéje 600 000 pengő (12 000 db 50 pengős részvény), vagyona 1941 végén 3 315 154 pengő (Compass 1941–1942b: 445–446).

⁵⁸ A Keleti és Murányi Rt. az aradi Polychrom Rt. 6 millió lejes alapítókéjének a felét birtokolta, 141 100 pengő értékben, ebből Barbul Aradra költözésekor 70 000 pengőért vett részvényt. (MOL K 28, 80. csomó, 131. tétel. 107. A Keleti-Murányi levele a magyar Nemzeti Bankhoz, 1941. augusztus 22.)

⁵⁹ MOL K 28, 80. csomó, 131. tétel. 83. Előadói feljegyzés a Keleti és Murányi Rt. ügyében.

ügyet tovább bonyolította, hogy a birtokok közigazgatási zár alatt álltak, illetve egy részükre törvényszéki kereset volt beadva az 1440/1941. ME rendelet alapján. A zárlatot a katonai közigazgatás idején vetették ki, mivel Barbul ellen büntető eljárás indult a mezőgazdasági kamara vagyonának eltulajdonítása vádjával. A vármegye gazdasági albizottsága a vádak ejtése után a 9370/1940. ME rendelet alapján fenntartotta a zárlatot, saját gondnokot nevezett ki a birtokok kezelésére, és megfelelő felhatalmazás hiányában nem ismerte el kezelőként a Barbul által kinevezett ügyvédet.⁶⁰ Az közigazgatási zár ügye a Külügyminisztérium nyomására az EFF elé került kivizsgálásra, azonban az ügyet még 1943 végén sem zárták le. Hogy ügyét előmozdítsa, Barbul beadvánnyal fordult a magyar földművelésügyi miniszterhez, amelyben a megye alispánját és az általa kinevezett gondnokokat ostorozta gazdaságainak lezüllesztése miatt, kérve a károk megtérítését és ingatlanai visszajuttatását.⁶¹ Ezzel párhuzamosan a román külügyi szolgálat által is nyomást gyakorolt a magyar hatóságokra, s így a Barbul-féle ingatlanok ügye (néhány más üggyhöz hasonlóan) szerves részét képezte a román külügy sérelmi anyagának.⁶²

Az OFI a maga részéről 1941 közepétől kezdett érdeklődni a lázárii és a pálfalvai ingatlanok iránt, azonban a tárgyalások lassan haladtak. Az OFI nehezen hajlott a tulajdonos által kért 900 pengő kat. holdankénti ár kifizetésére, hát még amikor ezt 1300 pengőig feltornázták. Az OFI kezdett lemondani a vásárlásról.⁶³ Az ügynek akkor lett ismét aktualitása, amikor Barbul a Keleti és Murányi Rt. részéről határidőt kapott a részvények átvételére, így 1943 tavaszán megbízottja által ismét megkereste az OFI-t.⁶⁴ A szerződést a 287 kat. holdnyi lázárii ingatlanra végül is 1943 májusában kötötték meg 325 000 pengős vételár mellett. A kedvező ár érdekében az OFI Barbul ügyvédjének 10 000 „szerződésen kívüli” ügyvédi-, illetve további 1%-os közvetítői díjat fizetett, valamint 13 000 pengőt adott Nagy Béla volt birtokosnak is – tőle vásárolta meg Barbul a lázárii birtok egy részét 1936-ban – az 1440/1941. ME rendelet értelmében indított peres eljárása békés elintézéséért.⁶⁵ A közigazgatási zárlatot az OFI kérésére feloldották, a pálfalvai ingatlanokon viszont megtartották, mivel a kinevezett képviselő ügyében még folyt az eljárás.⁶⁶ A megvásárolt birtokot lázárii és kissári kisgazdának parcellázták ki.

Az ügy pár hónappal az adásvétel után hirtelen fordulatot vett, amikor Barbul levelet intézett Lázári előljárárságához, amelyben kijelentette, hogy az OFI-val kötött szerződés kényszer alatt született, így semmisnek tekinti, és

⁶⁰ MOL K 28, 217. csomó 434. tétel. EFF átirat a Miniszterelnökség számára, 1943. június 2.: 264.

⁶¹ MOL K 28, 80. csomó, 131. tétel. I. C. Barbul emlékirata, 1942. október 23.: 44–47.

⁶² Lásd például a román követség 8.136/P számú Szóbeli jegyzékét (MOL K 149, 157. doboz, VII-1943-6-szn-4: 2-12.).

⁶³ MOL Z 892, 1. csomó, 13. tétel. 4. számú jelentés, 1943. március 10.

⁶⁴ MOL Z 892, 17. csomó, Lázári dosszié. Titu Damian levele a kolozsvári OFI-nak, 1943. április 23.

⁶⁵ MOL Z 892, 17. csomó, Lázári dosszié. Jelentés a Központnak, 1943. április 28.

⁶⁶ MOL Z 892, 17. csomó, Lázári dosszié. Az EFF 36 511/1943. számú véghatározata.

felszólította a parcellavevő gazdákat, hogy óvakodjanak a birtokbavételtől.⁶⁷ Ezt követően már a román külügyi szolgálat is komolyabb nyomást kezdett gyakorolni, kilátásba helyezve a retorzió lehetőségét: amennyiben Barbul ügye nem nyerne kielégítő megoldást, „a román kormány kénytelen volna olyan intézkedést hozni, amelyek más eszközökkel kárpótolnák dr. Barbul Illést az elszenvedett károkért”.⁶⁸

A volt szatmári prefektus esete az észak-erdélyi birtokpolitika több vonására is rámutat. Az egyik a túlszabályozott és nehézkesen működő bürokrácia, amellyel sokszor az arra szakosodott hivatalok is nehezen birkóztak meg. A gyakran ködösen vagy pontatlanul megfogalmazott szabályok adta lehetőségeket igyekezett mindenki kihasználni. A Barbul birtokaira kivetett közigazgatási zárlatot Kölcsey főispán a miniszterelnökséghez intézett bizalmas levelében azzal indokolta, hogy a pletykák szerint visszatérni szándékozó, ám a helyiek körében igen népszerűtlen ügyvéd biztonságát nem tudja garantálni.⁶⁹ A dolog hátterében feltehetően korábbi ellentétek is húzódhattak, de hozzá kell tenni, hogy a városnak is megérte saját kezelésben tartani az ingatlanokat annak ellenére, hogy a rendeletek értelmében a zárolt birtokokból származó nyereséget a tulajdonos nevére szóló (zárolt) számlára kellett utalni. A lázári birtok alkujának idején a főispán éppen ezért arra kérte az OFI-t, hogy amennyiben a pálfalvai ingatlan is megvételre kerülne, olyan kisbirtokosok között parcellázzanak, akik biztosíthatnák a város közellátását.

A Barbul-ügy rávilágít ugyanakkor a magyar–román birtokpolitika reciprocitással való átitatottságára is: a határ mindkét oldalán próbáltak megragadni minden lehetőséget, hogy a másik felet meg lehessen zsarolni. Emellett pedig rámutat arra a gyanúra is, amellyel a magyar külügy joggal élt: „Bukarestben befolyásos egyének panaszkodásaira vezethetők vissza a Dél-Erdélyből elmene-kült magyarok ingatlanaival szemben történt lépések.”⁷⁰

TELEPÍTÉSEK, PARCELLÁZÁSOK

Az 1940–1944 közötti négy év – a magyar birtokpolitika szerves részét képező – telepítési tervei a dualizmus utolsó évtizedeiben, nemzetiségpolitikai megfontolások alapján kidolgozott, és részben megvalósított tervekben gyökereztek. Hatásukat nem csupán a későbbi tervekre, de a célterület kiválasztására és az alkalmazott módszerekre is kifejtették.

Az erdélyi területen a birtokpolitikai kérdések nemzetiségpolitikai töltete a 19. század végétől kezdett egyre inkább felerősödni. A szakértőkben

⁶⁷ MOL K 28, 80. csomó, 131. tétel. I. C. Barbul levele Lázári előjáróságához: 17.

⁶⁸ MOL K 28, 80. csomó, 131. tétel. A Román Királyi Követség szóbeli jegyzéke, 1944. január 4.: 15–16.

⁶⁹ MOL K 28, 80. csomó, 131. tétel. Kölcsey főispán levele Balla Pál miniszteri tanácsosnak, 1941. november 16.: 99.

⁷⁰ MOL K 28, 218. csomó, 434. tétel, 1943-H-26579: 240.

fokozatosan tudatosult a gondolat, hogy az erdélyi román nemzeti mozgalmon belül megerősödött a Romániával való egyesülés igénye. Ehhez társult néhány olyan gazdasági jellegű észrevétel is, mint például a közép-erdélyi és a székelyföldi régiók elmaradottsága, amely az erdélyi magyar elitben a veszélyeztetettség érzetét keltette.⁷¹ A nemzetiségpolitikai él megerősödését támogatta a belső-erdélyi megyék román lakosságának dinamikus birtokszerzése és a magyar földbirtokállomány jelentős csökkenésének felismerése is. A román birtokállomány növekedésére elsőként Bethlen István mutatott rá a nagy nyilvánosság előtt,⁷² következtetéseit pedig később az Erdélyi Gazdasági Egyesület adatgyűjtése⁷³ is megerősítette. E szerint a század első évtizedében a magyar birtokalap Erdélyben 157 473 kat. holddal apadt, amelyből a románok 112 808 kat. holdat vásároltak meg. A legnagyobb csökkenést Szolnok-Doboka, Szilágy, Kolozs, valamint Hunyad vármegyékben tapasztalták.⁷⁴ Az apadás oka bizonyos mértékig természetes folyamat volt, hiszen a magyar tulajdonú közép- és nagybirtok aránya tendenciaszerűen csökkent az ország más részein is. A szóban forgó terület azonban főleg románok lakta vidék volt, ahol ráadásul a magyarság száma is folyamatosan csökkent, így a vásárlók is elsősorban a nem magyar lakosok közül kerültek ki. Mindemellett a románok mögött egy jól szervezett hitelszövetkezeti hálózat is állt (pl. az Albina Takarékpénztár), amely növelte vásárlóerejüket.⁷⁵

A megoldást elsősorban a magyarság számának növelésében látták, amelynek eszköze a telepítés lett volna. Az erre vonatkozó elképzelések lényegét a Székelyföldnek a magyar Alfölddel való összekapcsolása képezte, más szóval az „erdélyi magyar korridor” megteremtése, amelynek területe megegyezett az erdélyi magyar szórványvidékkel is.⁷⁶

A gondolat már a századforduló környékén megfogalmazódott,⁷⁷ de programszerűen csak 1917-ben jelent meg egy az Erdélyi Szövetséghez⁷⁸ közeli, ismeretlen szerző által kidolgozott tervezetben, amelyben a szerző már állami segítséggel történő magyar határőrvidék felállítását és magyarányú birtokpoli-

⁷¹ Bárdi 2004.

⁷² Bethlen 1912.

⁷³ Az adatokat Tokaji László, az EGE titkára tette közzé (lásd: Tokaji 1913a és 1913b.).

⁷⁴ Tokaji 1913a: I–II. táblázat.

⁷⁵ Romsics 1986: 28–29; vö. Drecin 1982: 145–182.

⁷⁶ A *szórvány* (*diaszpóra*) eredetileg a kisszámú, szétszórt gyülekezetek megnevezésére alkalmazott egyházi fogalom, amely később nemzeti-etnikai töltetet is kapott. Magyarországon az 1900-as évek elejére már elterjedt az etnikai értelmű szórványfogalom, az I. világháborút követően pedig jelentése ki is bővült: elsősorban az impériumváltás következtében idegen államok fennhatósága alá került magyar kisebbségek helyzetére utal, érzékeltetve ezen közösségek veszélyeztetettségét és kulturális zártságát (Keményfi: 2006: 75–82.).

⁷⁷ Sebess 1905: 41–61.

⁷⁸ Az erdélyi társadalmi és gazdasági vitákat mozgató társulatokat (Székely Társulatok Szövetsége, Országos Magyar Szövetség) az 1913-ban Kolozsváron megalakult Erdélyi Szövetség tömörítette. 1914-ben elfogadott programjukban követelték a magyar birtokállomány konzerválását és egy erdélyi földhitelintézet felállítását. Az Erdélyi Szövetségről és az 1914-es határozatról bővebben lásd: Bárdi 2003.

tikai tevékenységet követelt a székelyföldi területeknek a Mezőségen, Szolnok-Doboka, Szilágy és Kolozs megyéken keresztül az alföldi magyarsággal való összekötése érdekében.⁷⁹ Az Erdélyi Szövetség nyomásgyakorlása következtében születtek meg a harmadik Wekerle-kormány idején meghozott ingatlanforgalmi korlátozások is (a 4000/1917. ME rendelet és kiegészítései), amelyek által az ingatlancseréket hatósági engedélyhez kötötték. A hozzájárulást a Budapesten székelő, a földművelésügyi minisztérium alá tartozó Országos Ingatlanforgalmi Biztosságnak kellett megadnia, az erdélyi területekre vonatkozóan pedig az Erdélyi Ingatlanforgalmi Bizottság volt illetékes. A rendelet előbb csak a túlnyomórészt nemzetiségek által lakott határvidékre korlátozódott, de hatályát később kiterjesztették az egész ország területére. A Károlyi-kormány 1918. november 15-én eltörölte a jogszabályt.

A háború vége és az idegen állami keretekhez való alkalmazkodás miatt az erdélyi problémák másfajta megközelítést igényeltek 1920 után. Az expanzió igényét felváltotta a társadalmi összezárkózás és gazdasági önszerveződés célja. Birtokpolitikai téren a román földreform következtében mindez defenzív jelleget öltött. A fő hangsúly a meglévő magyar birtokalap, ha nem is teljes, de részleges átmentésére terelődött. A belső erdélyi régió magyarságának gazdasági- és társadalmi kérdéseivel az 1930-as évektől felerősödő szórványgondozás keretében foglalkoztak. Erős gazdasági háttér vagy állami infrastruktúra hiányában inkább kulturális és egyházi téren közelítettek a problémához. Elsődleges szempont lett az asszimiláció megfékezése és a gazdasági megerősödés. Az előbbit főleg az oktatás és az egyház segítségével történő társadalomszervezés által igyekeztek megvalósítani, az utóbbit az erdélyi magyar szövetkezeti hálózat hatékonyabb kiépítése, illetve a gazdasági oktatás támogatása útján kívánták elérni.⁸⁰

A szórványpolitika a második bécsi döntés után kapott expanzív jelleget, az ekkor született tervek majdnem mindegyike visszanyúlt az I. világháborút megelőző gondolatmenetekhez, ismét kiemelt szerepet adva a gazdaságpolitikai megoldásokban a földkérdésnek. A kormány keretén belül a szórványkérdésekkel a miniszterelnökség Nemzetiségpolitikai Osztályán belül létrehozott Erdélyi Külön Szolgálat foglalkozott, ugyanezt a feladatot az erdélyi intézetek részéről az Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet (EMKE) végezte. Az utóbbi alelnöke, Szathmáry Lajos 1941 szeptemberétől szórványügyi miniszteri biztosi ranggal rendelkezett, de a feszült román–magyar külpolitikai kapcsolatokra való tekintettel megbízatását csak titokban láthatta el. 1942 végéig az EMKE széles körben felmérte a szórványvidéket: szórványkatasztert és telepítési térképeket készítettek, ajánlatot tettek a zsidó ingatlanok felhasználására, a kisipar és a kereskedelem átszervezésére, valamint elkészítették a Déda–Szeretfalva között kiépült vasútvonal vidékének betelepítésére javaslatot tevő tanulmányt.⁸¹ Jól szemlélteti a szórványügy kiemelt szerepét az 1942–1944 között a szórványvidéken végzett

⁷⁹ Bárdi 2004: 99.

⁸⁰ Nagy 1938: 256–275.

⁸¹ MOL K 269, 433. csomó, 505. tétel.

szociológiai felmérés is.⁸² A kérdőíves adatgyűjtés elsősorban a vegyes (román–magyar) lakosságú falvakat vette számba, kifejezetten hangsúlyt fektetve a vegyes házasságban élő családok adatainak összeírására. A felvételi lapok rubrikáiban rákérdeztek a háztatásban élők foglalkozására, vallására (az egyházi életben való részvételre is), nyelvtudására, iskolázottságára, egészségügyi helyzetére, illetve környezetük (szomszédok, rokonok) nemzetiségére is. A kérdőív tartalmazott egy további pontot, ahol a család nemzetiségi szempontból való megbízhatóságára vonatkozóan kellett az adatfelvevőnek információt szolgáltatni. Igyekeztek részletesen felmérni a megkérdezettek vagyoni állapotát is: a birtokolt vagy bérelt föld mennyiségét és azok művelési ágak szerinti megoszlását, az ezt terhelő tételeket, valamint a hatósági vagy egyéb támogatásokat. Az adatközlők legnagyobb része (51,6%) földnélküli volt, a bérelt földek mennyisége is alacsony volt, s az ingatlanokat általában nem terhelte jelzálog. A kérdőív mellékleteiben javaslatot kellett tenni arra vonatkozólag, hogy a család milyen támogatásban részesüljön. A földhöz juttatásra, telepítésre és egyéb támogatásokra (például házépítésre) tett javaslatot közvetlenül az EFF-hez kellett eljuttatni.⁸³

A katonai közigazgatás ideje alatt készült összeírást felhasználva készítette el Szabados Mihály, az Erdélyi Külön Szolgálat szakértője Szolnok-Dobokára vonatkozó tanulmányát.⁸⁴ A tanulmány első részében a megyei magyarság asszimilációjának körülményeit tárgyalta, a másik részében pedig gyakorlati javaslatokat tett a magyarság számának növelésére és az erdélyi magyar korridor kiépítésére. Az I. világháborút megelőzően készült tervekhez hasonlóan Szabados is a telepítésekben látta a kérdés megoldásának nyitját. Az erre felhasználandó birtokmennyiséget az korábbiakban már említett módszerek (elhagyott román ingatlanok felvásárlása, zsidó birtokok igénybevétele) által biztosította volna, sőt, ezen felül igénybe vette volna a nagyobb magyar birtokegységeket, valamint a román agrárreform által érintett földeket is, az intézkedések hatálytalanítása által. A megyébe a korszakban divatos elmélet szerint: „kemény természetű [...] beolvadásra nem hajlamos és e tekintetben már kipróbált magyarokat kell telepíteni. Ilyenek a székelyek.”⁸⁵ A telepítési munkálatoknak lett volna egy kifelé mutató iránya is, hiszen a javaslat értelmében a román lakosság egy részét kitele-

⁸² Az adatgyűjtés 1942–1944 között folyt, legnagyobbbrészt az EMKE vezetésével, valószínűleg állami megrendelésre. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kérdőívekről Tóth Pál Péter készített elemzést és adta közre 1999-ben (Tóth 1999). A felmérés alapötlete valószínűleg az 1930-as években megindult szórványmunkára vezethető vissza, az Országos Magyar Párt 1937. május 31-én a szórványvidék kérdésével foglalkozó értekezletén a legelső és legsürgősebb feladatnak a szórványkataszter elkészítését tartotta (Szathmáry 1937: 309–311).

⁸³ Tóth 1999: 169–186, 211–216.

⁸⁴ MOL K 28, 211. csomó, 417/2. tétel: 1942-O-18974. Szabados Mihály: *Szolnok-Doboka vármegye elrománosodása és az erdélyi magyar korridor kiépítése (1941)*.

⁸⁵ MOL K 28, 211. csomó, 417/2. tétel: 1942-O-18974. Szabados Mihály: *Szolnok-Doboka vármegye elrománosodása és az erdélyi magyar korridor kiépítése (1941)*: 19.

pítették volna.⁸⁶ Az ambiciózus javaslat szerint megközelítőleg 100 000-re lehetett volna emelni a szolnok-dobokai magyarság számát.

Az 1940–1944 között kidolgozott és meg is valósult telepítés ezzel szemben a bukovinai székelyeknek az 1941-ben frissen megszerzett délvidéki területekre való költöztetésére korlátozódott. A külföldi magyarok hazatelepítésének kérdésével először az Erdélyi Értekezlet (1940. október 18–19.) keretében foglalkoztak, ahol a bukovinai székelyek mellett a Havasalföld és Moldva területén élő kisebb-nagyobb magyar közösségek visszatelepítésének kérdése is felmerült.⁸⁷ A bukovinai székelyek telepítésére vonatkozóan 1940 októberében kezdődtek meg az előkészületi munkálatok, melyek során, mint telepítésre potenciálisan alkalmas hely, elsők között Szolnok-Doboka vármegyét vizsgálták meg, de felmerült Szatmár és Bihar megye is. Jugoszlávia megtámadása után azonban elvetették ezeket a terveket, az addigra már beszivárgott mintegy kétszáz bukovinai családot Szatmár megyébe, a volt román telepesek által elhagyott ingatlanokba költöztették,⁸⁸ és hozzáláttak a bácskai telepítés előkészítéséhez. 1941 május-júniusában 3279 székely családot, összesen 13 200 főt telepítettek le Délvidéken összesen 35 000 kat. hold földre.⁸⁹ Ez volt az 1940–1944 között megvalósult legnagyobb külső telepítés.

A belső telepítésekről jóval kevesebb adattal rendelkezünk, egyrészt mivel vagy egyáltalán nem, vagy csak részben fogta össze őket egy-egy központi szerv, másrészt pedig mivel eleve igyekeztek minél kevesebb nyilvánosságot adni e tevékenységnek. Az erdélyi terület belső telepítéseinek két nagyobb irányáról van tudomásunk: az egyik a Kereskedelmi- és Közlekedésügyi Minisztérium alkalmazottainak a letelepítése, a másik csoportot pedig az OFI által végzett, a felvásárolt földek parcellázásához kapcsolódó telepítések jelentették. Ezek általában ún. hozzátelepítések voltak, amivel megnövelték egy-egy település lakosságát, de akár új települést is létesíthettek.

A magyar kormány észak-erdélyi befektetéseinek túlnyomó részét az infrastrukturális jellegű beruházások tették ki. Jelentős összegeket költöttek az erdélyi út- és vasúthálózat javítására, karbantartására, illetve újak építésére is, amelyek közül a legjelentősebb a Déda–Szeretfalva közötti vasútvonal elkészítése volt. Az utak, vasutak fenntartása kiterjedt apparátust igényelt, így a Kereskedelmi- és Közlekedésügyi Minisztérium a visszacsatolást követően megkezdte alkalmazotti (útörök, vasutasok és postások) állományának bővítését, valamint letelepítését a fontosabb útvonalak mentén lehetőséget szolgáltatva egyúttal egyes nemzetiségpolitikai elképzelések megvalósítására is.⁹⁰ Az erre kidolgozott tervezet az

⁸⁶ A lakosságcsere a két világháború között Európában széles körben elfogadott gyakorlat volt, s felmerült magyar és román oldalon is. Erre vonatkozóan részletesebben lásd: Horváth 2006 vagy L. Balogh – Olti 2006.

⁸⁷ MOL K 28, 274. csomó, 2. t., g dosszié. Erdélyi Értekezlet jegyzőkönyvei: 145–151.

⁸⁸ A. Sajti 1984: 13.

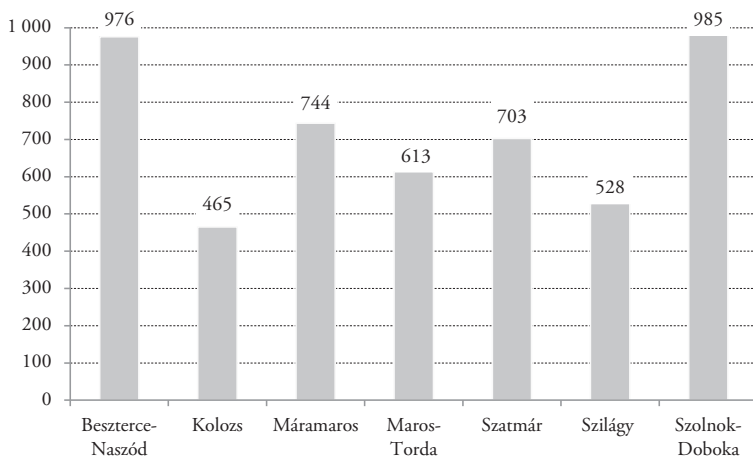
⁸⁹ A. Sajti 1984: 26.

⁹⁰ Ablonczy 2011: 181–187.

újonnan épített dédai, illetve északon a Tisza és a Visó völgyén végighúzódnó vonalak mentére koncentrált, valamit külön egységként kezelte a szórványvidéket (Kolozs, Máramaros, Maros-Torda, Szatmár, Szilágy, Szolnok-Doboka megyék). A kiválasztott megyékben a magyarság aránya nem érte el, vagy csak alig lépte át az 50%-ot. A telepítettek számára ONCSA forrásokból építettek házat (gazdasági épületekkel együtt), valamint kisebb mennyiségű földet is adtak. Ügyeltek arra, hogy csak olyan vidékre telepítsenek, ahol működött magyar iskola vagy magyar tagozatú tanintézmény, de ha szükség volt rá, iskolát is építhettek. Arra is odafigyeltek, hogy a telepítendőek vallása megegyezzen a település magyarságának vallásával. Szükség esetén azonban templomot is emeltek (így például Szeretfalván református, Dédán katolikus templomot építtetett a MÁV). A Kereskedelmi- és Közlekedésügyi Minisztérium telepítései a minisztérium számításai szerint az észak-erdélyi területen 5104 főt érintettek volna (6. ábra).⁹¹

6. ábra

*A Kereskedelmi- és Közlekedésügyi Minisztérium által telepítendő alkalmazottak megoszlása megyék szerint Észak-Erdélyben*⁹²

Az 1936: XXVII. tc. értelmében az OFI hatáskörébe tartozott az új telepek létrehozása. Az OFI kolozsvári kirendeltségének vezetője 1943. április 13-án részletesen beszámolt erdélyi válaszmányának addigi tevékenységéről és további birtokpolitikai elképzeléseiről, amelyek szerint a figyelmüket főképp a régió belső és nyugati megyéibe irányították. Tárgyalások folytak Beszterce-Naszód megyében 500, Szolnok-Doboka megyében 1065, Kolozs megyében 3500, Szilágy megyében 3200, Szatmár megyében pedig 3580 kat. hold mezőgazda-

⁹¹ MOL K 269, 17. csomó, 54. tétel.

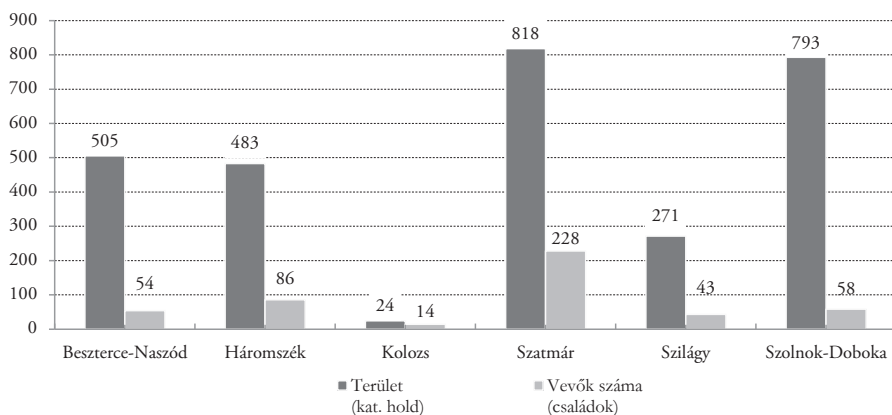
⁹² Máramaros megyében csak azokat a településeket vettük figyelembe, amelyek 1940 előtt is Romániához tartoztak (MOL K 269, 17. csomó, 54. tétel).

sági ingatlan megvételéről. Bihar és Maros-Torda megyéket a magas ingatlanárak miatt kerülték.⁹³ Az ingatlanok parcellázásakor a következő szempontokat vették figyelembe: a megvásárolt birtokot elsősorban a helybéli magyar kisgazdák között igyekeztek szétosztani, ha mód volt rá, akkor nincsteléneknek is juttattak földet, főleg házhelyeket. Támogatták az ingatlan 15–20 km-es körzetéből érkező jelentkezőket is. Ez abból a szempontból volt előnyös, hogy a telepések szorosabb kapcsolatot tarthattak fenn otthon maradt rokonaikkal, akik akár támogathatták is őket munka, vetőmag vagy takarmány formájában. Mindezek mellett azonban, ha mód nyílt rá, inkább Székelyföldről igyekeztek telepéseket verbuválni.⁹⁴ Miként eladó birtokot, úgy telepest sem volt könnyű szerezni, főleg a hegyvidéken vásárolt ingatlanok esetében találtak nehezen olyan jelentkezőket, akik hozzá voltak szokva a nehezebben megművelhető földeken való termeléshez. Dióssi a főnökeinek írt levelében arról panaszkodott, hogy a székelyföldiek ha teheték, a könnyebben művelhető alföldi tájakon vásároltak maguknak földet.⁹⁵

A nehézségek ellenére az OFI 1943-ig összesen 2894 kat. hold földet vásárolt 2 081 381 pengő értékben, amelyet 483 család között parcellázott ki (7. ábra), ebből 2100 kat. holdon történt telepítés (1. táblázat).⁹⁶ A zsidótörvényeket kiegészítő rendeletek alapján 1944-ben Bihar, Szatmár és Szilágy megyékben saját kezelésbe vettek további 3098 kat. hold birtokot, Szatmár és Szilágy megyékben pedig ugyanazon rendelkezések alapján 4826 kat. hold ingatlant jegyeztek elő telepítések céljára.⁹⁷

7. ábra

Az OFI parcellázásai Észak-Erdélyben 1943-ig

⁹³ MOL Z 892, 1. csomó, 13. tétel. Birtokpolitikai műveleteink és célkitűzéseink.

⁹⁴ MOL Z 892, 1. csomó, 13. tétel. Saját birtokpolitikánkból levonható következtetések.

⁹⁵ MOL Z 892, 1. csomó, 13. tétel. 1. számú jelentés, 1943. január 8.

⁹⁶ MOL Z 892, 1. csomó, 13. tétel. 14. számú jelentés, 1943. december 14.

⁹⁷ MOL Z 892, 1. csomó, 13. tétel. 7. számú jelentés, 1944. július 5.

1. táblázat

Az OFI telepítései Észak-Erdélyben 1943-ig

Megye	Település	Terület (kat. hold)	Vevők száma	Vételár (pengő)
Beszterce-Naszód	Beszterce	505	54	367 000
Szatmár	Alsószopor	490	25	151 771
	Atya	41	26	18 500
Szilágy	Érszakácsi	271	43	87 410
	Kackó	60	16	57 500
Szolnok-Doboka	Boncnnyires	293	17	145 527
	Néma	440	25	253 673
Összesen		2 100	206	1 081 381

A vevőknek a parcella értékének 50%-át kellett előlegben készpénzzel kifizetni, ám ezt az arányt Észak-Erdélyben leszállították 20%-ra. A fennmaradó 30%-ra fél éves haladékot kaptak a vevők, de az OFI-tól igényelhetek ötéves lejáratú kölcsönt is erre a célra. A maradék 50%-ot pedig 15 év alatt éves részletekben, 4,5%-os kamat mellett kellett törleszteni. A telepítendő birtokon maradt termést, takarmányt, vetőmagot kedvezményes áron a juttatottaknak adták.⁹⁸

A kedvezmények ellenére a telepesek helyzete nem volt egyszerű. Általában nem a módosabb gazdák keresték e lehetőséget, és habár megkövetelték, hogy a telepesek rendelkezzenek bizonyos tőkével, az emberek ritkán vállalkoztak arra, hogy ezt az otthoni vagyon teljes értékesítésével biztosítsák, így nagyon sokan szerény anyagi lehetőségekkel érkeztek a telephelyre.

Bethlen Béla, Szolnok-Doboka főispánja 1944-ben beadvánnyal fordult a miniszterelnökhöz és a földművelésügyi miniszterhez, amelyben a Kackóra telepített széki családok fokozottabb támogatást kérte. Beadványában azt panaszolta el, hogy az amúgy is szerény anyagi lehetőségekkel rendelkező telepes családok helyzetét csak súlyosbította a telepítéssel járó beilleszkedési folyamat. Lakóházakat ugyan építtetett nekik az ONCSA, de a szükséges melléképületeket, istállókat, kutakat az OFI már nem építtette meg, erről a telepeseknek kellett volna gondoskodni, hasonlóan az élő- és holt felszerelés, valamint a vetőmagok beszerzéséről. Mindemellert az adóhivatal rajtuk is megpróbálta behajtani a közterheket, az OFI a parcellavásárlás aktuális részleteit, a közellátási hivatal pedig a beszolgáltatási kötelezettségeket kérte számon a telepeseken. Az alispán ezen okok miatt soron kívüli anyagkiutalást, adómentességet, egy-két éves bankráta- és beszolgáltatási mentességet, illetve állandó irányítást, gyámolítást kért számukra.⁹⁹ Az OFI a maga részéről negatívan reagált a memorandumra: alaptalannak nevezte a vádakot és elítélte a telepeseket, mondván, a telepe-

⁹⁸ MOL Z 892, 1. csomó, 13. tétel. A kolozsvári OFI levele Bethlen Bélának, 1943. október 19.

⁹⁹ MOL K 201, 15. tétel, 1944-15-4739. Feljegyzés Bethlen Béla főispán beadványáról.

sek túlságosan el vannak kényeztetve, hozzá vannak szoktatva az igényléshez.¹⁰⁰ Az ügyet kivizsgálta a földművelésügyi miniszter és az Erdélyi Külön Szolgálat is. Az utóbbi javaslatára megbízták az ONCSA és a vármegyei gazdasági hivatalok előadóit a telepesek ügyeinek soron kívüli kezelésével, arról azonban nincs tudomásunk, hogy a telepesek komolyabb anyagi segítséget kaptak volna.¹⁰¹

* * *

Az előzőekben megpróbáltuk röviden áttekinteni azokat birtokpolitikai módszereket, amelyeket a magyar kormány az észak-erdélyi magyar elittel karöltve az erdélyi magyar gazdasági és társadalmi pozíciók vissza- vagy megszerzéséért vetett be 1940 és 1944 között. Az eddigi kutatások azt jelzik, hogy az ez irányú tevékenységet leginkább az esetlegesség és a szétaprózódottság jellemezte. A cél mindenki előtt világos volt, de nem létezett konszenzusos megállapodás a kivitelezésre vonatkozóan, így nem is alakulhatott meg egy olyan intézmény, amely összehangolhatta volna az egyes hivatalok munkáját, jöllehet már a bácskai telepítésekkor megfogalmazódott ilyen igény.¹⁰² A diffúz jelleg több tényező eredménye. A korábban már említett dél-erdélyi helyzet által generált akadályok mellett a szakigazgatás sem volt igazán felkészülve egy ilyen horderejű munka kivitelezésére, az idő rövidege miatt az elképzelések megragadtak a tervezési/adatgyűjtési fázisban, így valójában nem is kristályosodtak ki azok az irányelvek, amelyek mentén el lehetett volna kezdeni a szisztematikus munkát. Másrészt a trianoni országrész birtokviszonyainak a rendezése is függőben volt még ekkor, ami miatt furcsán hatott volna a közvéleményre az újonnan szerzett területeken végrehajtott általános és gyors lefolyású birtokrendezés. Amire volt lehetőség, azt ugyanakkor igyekeztek maximálisan kihasználni, dinamikusan és rugalmasan kezelve az akadályokat. Jó példa erre az OFI pár éves észak-erdélyi tevékenysége.

A háború végére szertefoszlott minden magyar remény. A visszatérő román karhatalom a 260/1945-ös törvénnyel hatálytalanította az 1440/1941. ME rendelet értelmében hozott intézkedéseket. A 645/1945-ös törvényrendelet érvénytelenítette azokat az adásvételi szerződéseket, amelyek „kényszer alatt kötöttek”, vagy legalább 50%-os kárt okoztak a régi tulajdonosnak.¹⁰³

¹⁰⁰MOL Z 892, 1. csomó, 14. tétel. Dióssi Géza levele Nyiredy Gézának, az EFF igazgatójának.

¹⁰¹MOL K 201, 8. doboz, 15. tétel, 1944-15-4739. Pásint Ödön átíratva a Szolnok-Dobokai telepesek ügyében, 1944. április 20.

¹⁰²MOL KÜM, XIX-J-1-a, 58. doboz, IV-126. Ismeretlen feladó levele Balla Pál miniszteri tanácsosnak, 1941. április 28.

¹⁰³Megjelent a *Monitorul Oficial* 1945. június 25-i számában. Vö. Nagy – Olti 2005: 216.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

- Miniszterelnökség, Nemzetiségpolitikai Osztály (K28)
- Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai Osztály (K 69)
- Belügyminisztérium, Általános iratok (K 149)
- Földművelésügyi Minisztérium Erdélyi Kirendeltsége (K 201)
- Pénzügyminisztérium, Általános iratok (K 269)
- Pásint Ödön Erdélyre vonatkozó gyűjteménye (K 764)
- Külügyminisztérium, Békeelőkészítő Osztály (KÜM, XIX-J-1-a)
- Országos Földhitelintézet Kolozsvári Fiókja (Z 892)

Compass 1941–1942a: *Nagy Magyar Compass*. (65) I. rész, Pénzintézetek.
Compass 1941–1942b: *Nagy Magyar Compass*. (65) II. rész, Iparvállalatok.
 Képviselőházi Napló 1940: *Képviselőházi Napló* (1939–1944). VIII. kötet.
Monitorul Oficial al României [Románia Hivatalos Közlönye] (1921, 1942, 1945)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ablonczy Balázs 2011: *A visszatért Erdély 1940–1944*. Budapest.
- L. Balogh Béni 1999: Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939–1944 között. *Regio* (10.) 3–4. 243–266.
- L. Balogh Béni 2006: A magyar–román viszony és az erdélyi kérdés 1940–1944 között. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Történelmünk a Kárpát-medencében 1926–1956–2006*. Kolozsvár, 19–27.
- L. Balogh Béni – Olti Ágoston 2006: A román–magyar lakosságcsere kérdése 1940–1947 között. *Kisebbségkutatás* (15.) 4. 597–620.
- Bárdi Nándor 2003: Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai. *Magyar Kisebbség* (Új folyam) (8.) 2–3. 93–114.
- Bárdi Nándor 2004: Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére – A magyar elképzelések 1918–1940. *Magyar Kisebbség* (Új folyam) (9.) 1–2. 329–376.
- Benkő Levente 2002: Magyar nemzetiségpolitika Észak-Erdélyben 1940–44. *Pro Minoritate* (8.) 3. 7–41.
- Bethlen István 1912: *Az oláhok birtokvásárlásai Magyarországon az utolsó 5 évben*. Kolozsvár.
- Csösz László 2005: Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon – európai perspektívában*. Budapest, 176–192.
- Darkó Zoltán 1938: *A román agrárreform és az erdélyi egyházak*. Debrecen.
- Demel Aladár 1944: A földbirtokpolitikai rendelkezések lebonyolítása. In: Mártonffy Károly (szerk.): *A mai magyar földművelésügyi igazgatás*. Budapest, 703–713.

- Demeter Béla – Venczel József 1940: *Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája a román impérium alatt*. Budapest.
- Drecin, Mihai 1982: *Banca „Albina” din Sibiu. Instituție Națională a românilor Transilvaniei (1871-1918)*. [A nagyszebeni „Albina” Bank. Az erdélyi románok nemzeti intézménye.] Cluj-Napoca.
- Dulgău, Bujor – Porumbăcean, Claudiu 2000: *Oameni din Sătmar. [Szatmári emberek.] Satu Mare*.
- Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc (szerk.) 1991: *Magyarországi pártprogramok 1914–1944*. Budapest.
- Horváth Sz. Ferenc 2006: Határon innen és határon túl. Népegyezés és áttelepítés mint az erdélyi kérdés megoldási lehetőségei (1937–1942). *Limes* (18.) 2. 7–18.
- Keményfi Róbert 2006: *A magyar nemzeti tér megszerkesztése. Térképzetek, térképek, fogalomtár*. Budapest.
- Kenéz Béla 1917: *Nép és föld*. Budapest.
- Nagy Mihály Zoltán – Olti Ágoston 2005: *Érdekképviselet vagy pártpolitika. Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez (1944–1953)*. Csíkszereda.
- Nagy Ödön 1938: Szórvány és beolvadás. *Hitel*. (3.) 4. 257–276.
- Nasta, Andrei 1925: *Problema colonizării*. [A telepítés kérdése.] București.
- Sárándi Tamás 2010: Kisebbségpolitika a közigazgatási gyakorlatban a katonai közigazgatás idején Észak-Erdélyben. *Limes* (23.) 2. 57–75.
- Romsics Ignác 1986: Az agrárkérdés nemzeti-nemzetiségi aspektusa 1890–1918 között. *Forrás* (18.) 1. 26–30.
- A. Sajti Enikő 1984: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában, 1941*. Budapest.
- Sebess Dénes 1905: *Emlékirat az erdélyrészi telepítésről*. Marosvásárhely.
- Szathmáry Lajos 1937: Gyakorlati hozzászólás a magyar szórványügyhöz. *Magyar Kisebbség* (16.) 12. 305–326.
- Tilkovszky Lóránt 1964: A csehszlovák földreform magyar revíziója az első bécsi döntéssel átcsatolt területen (1935–45). *Agrártörténeti Szemle* (6.) 1–2. 113–138.
- Tokaji László 1913a: *Eladó ország*. Kolozsvár.
- Tokaji László 1913b: *Új honfoglalás Erdélyben*. Kolozsvár.
- Tóth Pál Péter 1999: *Szórványban*. Budapest.
- Venczel József 1942: Az erdélyi román földbirtokreform. In: *Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1941–1942*. Kolozsvár, 309–465.
- Venczel József 1943: *Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája 1941–1942-ben*. Kolozsvár.
- Venczel József 1944: *A volt határeözredek vagyónának sorsa*. Kolozsvár.

Eiler Ferenc

A németek „számonkérése”*

Társadalmi, gazdasági következmények Hartán, 1945–1959

A II. világháború után több mint 200 000 németet telepítettek ki az országból a magyar hatóságok. Az 1945–1948 közötti események nemzetközi és magyarországi politikai, valamint gazdasági összefüggései mára már jórészt ismertek. Jelen tanulmány arra keresi a választ, hogy a nagypolitikai döntések milyen következményekkel jártak egy konkrét, többségében németek által lakott településen, a Budapesttől 100 km-re délre, a Duna bal partján fekvő Hartán.

A tanulmány első része a két világháború közötti hartai társadalom belső tagozódására és ezzel szoros összefüggésben a falu gazdasági viszonyaira koncentrálna, felvillantva a Volksbund tagságának a lakosság többi részéhez viszonyított anyagi helyzetét is. A vizsgálat fókuszában azonban a helyi társadalomban és gazdaságban a németek számonkérése alatti években (1945–1948) bekövetkezett azonnali változások, valamint ezeknek az ötvenes évekre is kiható következményei állnak. Az elemzés záró időpontja 1959, a magán földtulajdon és a tszcs-k felszámolásának, a téészek alapításának éve, amely ismét új időszámítás kezdete lett a település túlnyomórészt földműveléssel foglalkozó lakosainak életében.

HÁTTÉR: EGY NÉMET FALU A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Etnikai összetétel és a német szervezetek törekvései

Harta Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye dunavecsei járásának egyetlen többségében német anyanyelvű lakosok által lakott települése volt a 20. század első felében. Az 1723-ban, Ráday Pál birtokán alapított dunamelléki falu a 18. században még tisztán német községnek számított, eltekintve néhány szlovák családtól, akik néhány évtized alatt beolvadtak az alapítók közösségébe, s azok nyelvét is átvették. A 19. század végi, 20. század eleji népszámlálási adatfelvételek azonban már egyre nagyobb arányú magyar lakosság jelenlétét regisztrálták a településen (1. táblázat).

* A tanulmány a szerző *Németek, helyi társadalom és hatalom, Harta 1920–1989* című, 2011-ben megjelent monográfiája alapján készült.

1. táblázat

A hartai lakosság anyanyelvi megoszlása 1880–1941¹

Év	Anyanyelv			
	Összlakosság	Német	Magyar	Egyéb
1880	3794 (100%)	2678 (70,6%)	866 (22,8%)	250 (6,6%)
1890	4402 (100%)	3020 (68,6%)	1325 (30,1%)	57 (1,3%)
1900	4767 (100%)	3110 (65,2%)	1561 (32,8%)	96 (2,0%)
1910	4967 (100%)	2962 (59,6%)	1968 (39,6%)	37 (0,8%)
1920	5035 (100%)	3494 (69,4%)	1480 (29,4%)	61 (1,2%)
1930	5419 (100%)	3568 (65,8%)	1767 (32,6%)	84 (1,6%)
1941	5815 (100%)	3574 (61,5%)	2181 (37,5%)	60 (1,0%)

A községsoros adatfelvételek pusztai számsorai ugyanakkor elfedik azt a tényt, hogy maga a falu a környező közép- és nagybirtokok Hartához csatolása következtében megnövekedett külterületének lakosságát nem számítva majdnem tisztán német település maradt a két világháború közötti időszakban is. Az 1930-as népszámlálás a Harta közigazgatási területén élők 65,8%-át találta német anyanyelvűnek. A külterületeken élők számát és etnikai összetételét figyelembe véve azonban megállapítható, hogy a harmincas évek elején a 3316 lakosú falu 91%-a volt német.²

Az 1941-es népszámláláson felvett ívek tanúsága szerint a hartaiak 91,3%-a ekkor már tudott magyarul.³ Ha a német anyanyelvű lakosság arányát összevetjük a fenti arányszámmal, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy a német anyanyelvűek 86%-a beszélt magyarul. A fennmaradó 14% feltehetően a kisgyerekekből és esetleg néhány idősebb asszonyból tevődött össze. A közösségen belüli kommunikáció, az evangélikus és református istentiszteletek nyelve a német volt ugyan, a férfiak túlnyomó többsége viszont már a századfordulón is beszélt az államnyelvet, jelentős részben a katonaság intézményének, valamint a szomszéd falvak lakosaival való érintkezés szükségességének köszönhetően. Ezt a tendenciát tovább erősítette, hogy a közigazgatás, de mindenekelőtt az egyházi oktatási intézményekben zajló tanítás nyelve – az óvodában és az iskolában a harmadik osztálytól felfelé – már a 19. század utolsó harmadától magyarra változott.⁴ A magyar nyelv elsajátítása tehát jelentős részben külső direkt és indirekt kényszerek hatására történt. Gyakran azonban mégis inkább felvállalt és tudatos stratégia eredménye

¹ *Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtára* 1996: 77–78.

² *Az 1930. évi népszámlálás*. II. rész. 1934: 426; Bercsényi 1983: 126.

³ *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint*. 1947: 583.

⁴ Halasi 2003: 77; Polster Gyula a püspöknek. Harta, 1932. augusztus 6. EOL BEEK 263. d. 1115/1932.

volt. Sokan ugyanis azért küldték gyerekeiket a szomszéd magyar településekre cselédnek, hogy azok ott „rendesen” megtanulják a nyelvet.⁵

A magyarországi népszámlálások történetében a nemzetiségi hovatartozásra először 1941-ben kérdeztek rá. Ekkor 1347 személy vallotta magát vagy kis-korú hozzátartozóit német nemzetiségűnek, ami a község teljes lakosságának 23, a német anyanyelvűeknek pedig 38%-át tette ki.⁶

A német nemzetiségi ébredést célul kitűző mozgalom csak az 1930-as évek elején érte el Hartát. 1932 és 1940 között, a Magyarországi Német Népművelő-dési Egyesület (MNNE) helyi csoportjának aktivitása idején a német közösségen belül emiatt kialakult törésvonal még nem volt különösebben jelentős, a Volksbund színre lépésével azonban a helyi társadalmon belüli ellentétek elmélyültek.

Az MNNE országos vezetésének bábáskodása mellett 1932-ben megalakult helyi csoport még csupán nyelvi törekvéseket fogalmazott meg. Szerette volna elérni a német nyelvű evangélikus istentiszteletek számának növelését, s értelem-szerűen a magyar nyelvűek csökkentését.⁷ Emellett az addig C-típusú, lényegében csak nyelvvoktatásra szorító oktatás felváltását szorgalmazta a B-típusú, az órák felét magyarul, másik felét németül tartó tanítási renddel. Az egyesület harmadik kívánsága a német dobolási nyelv visszaállítása volt, amit egy főszolgabírói rendelet még 1922-ben változtatott németről magyarra.⁸

A helyi csoportnak lényegében egyik törekvését sem sikerült megvalósítania. A nagypolitikai háttér gyengesége mellett ebben kulcsszerepet játszottak a német mozgalom működésének gyengítésében aktívan szerepet vállaló aktorok is: a közigazgatás helyi, járási és megyei tisztviselői, az evangélikus lelkész és a helyi értelmiség tagjai, valamint a Magyar Országos Véderő Egylet helyi, megyei és országos vezetői.

A Volksbund már jóval aktívabb és koncepciózusabb volt az MNNE helyi csoportjánál. Nem vitás, hogy a két egyesület tevékenysége közötti eltérés mindenekelőtt az országos szervezetek nagypolitikai háttérében, szervezetszervezésében és társadalmi beágyazottságában megfigyelhető különbségekben gyökerezett.⁹ A Volksbund markánsabb arcú alakított ki, s a budapesti központ, valamint a kerületi vezetők aktív támogatását maga mögött tudva sokkal tudatosabban és határozottabban lépett fel céljai megvalósításáért. Az olykor arrogáns tagtoborzó akciók, a tagság számára fenntartott rendezvények, a sokak vallási érzületét sértő és az evangélikus lelkéssel szembeni elutasító alapállás, a németországi Hitler-jugend-gyerekek pénzért történő elszállásolása, s főleg az SS-toborzásokban,

⁵ Fél 1935: 126.

⁶ Czibulka – Heinz – Lakatos (szerk.) 2004: 292.

⁷ Raffay Sándor evangélikus püspök 1927-es vizitációja során elrendelte, hogy a vasárnaponként tartandó két istentisztelet egyikét az évszázados hagyományoktól eltérően magyarul kell megtartani. Egyházlátogatási jegyzőkönyv. Harta, 1927. április 23. EOL BEEK Egyházlátogatási Jegyzőkönyvek. 3. d. 2.

⁸ A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1933. május. 14. PML PPSK IV. 401. a. 19/1934.

⁹ A Volksbund törekvéseiről és történetéről lásd Tilkovszky 1978; Spannenberger 2005.

illetve az 1944-es kényszersorozásban való részvétel azonban a harmincas évekhez képest sokkal inkább megozotta a hartai német társadalmat.

Hartán kb. 550 fő lépett be a Volksbundba.¹⁰ Amennyiben a Volksbund taglétszámát rávetítjük a német anyanyelvűek számára, megállapíthatjuk, hogy a német anyanyelvűek nagyjából 16%-a léphetett be a szervezetbe. Ha azonban az életkori viszonyokat is szem előtt tartjuk, akkor megállapítható, hogy a magát német anyanyelvűnek valló, 15 évnél idősebb lakosság nagyjából 30%-a lehetett tagja a helyi csoportnak.¹¹ A helyi társadalomból a foglalkozáscsoportokat tekintve természetesen a földművesek léptek be legnagyobb számban az új szervezetbe. Az 1942-ben nyilvántartott keresztyén iparosoknak 23, a kereskedőknek pedig 13%-a volt Volksbund-tag.¹² A helyi értelmiség egységesen távolmaradt a szervezettől.

A hartai alapszervezet aktivitását tekintve négy alapvető témakör különíthető el. Az elsőbe azok a rendezvények, akciók és események sorolhatók, amelyek a belső kohézió megteremtésére, illetve erősítésére, valamint a közösség belső életének szervezésére irányultak. Ezek közé sorolhatók az előadások, táncmulatságok, a télisegély-akciók, a fiatalok képzése és a németországi gyerekek fogadása. A második témakörbe az istentiszteleteken és az oktatásban használt nyelv megváltoztatására irányuló törekvés tartozott. A harmadik törekvés a képviselőtestület feletti ellenőrzés megszerzésére, tehát a helyi szintű politikai reprezentáció biztosítására, a negyedik pedig az SS-toborzások, illetve sorozás sikerességének előmozdítására vonatkozott. A községen belüli politikai reprezentációt végül nem sikerült megteremteni, valamint a dobolás és az evangélikus istentiszteletek nyelvének kérdésében is kudarcot vallott a szervezet. A német nyelvű oktatás bevezetése elvileg megtörtént ugyan, de ez egyrészt egy központi, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendeletének volt köszönhető, másrészt a végrehajtását évekig halasztották, s végül csak egy hatvan fős csoport esetében valósították meg.¹³ A két Waffen SS-toborzás népszerűsítésében ugyan tevékenyen részt vett a Volksbund, de a szülők ellenállása miatt mindössze nyolc fiatal vonult be önként a német hadseregbe.¹⁴

Az 1944. június 19–22. között lezajlott kényszersorozás azonban már a végleteleg megozotta a helyi német társadalmat. Hartán 744 férfit akartak

¹⁰ Az 1948 elején összeállított, a kitelepítés kapcsán valamilyen módon érintettek számbavételét célzó belügyminisztériumi íveken (névjegyzékeken) hivatalosan 755 személy szerepelt hartai Volksbund tagként. MOL XIX-B-1-at. 13. d. 319/1948. Ennek a számnak a hitelességét azonban már az akkori hartai előjáróság is kétségbe vonta és csupán kb. 550 fő esetében találta a névsort pontosnak.

¹¹ Ez az arány lényegében megegyezik azzal a becsléssel, amit egy Hartára látogató Volksbund vezető 1942-ben közölt az evangélikus lelkésszel, s amit a szervezet országos napilapja, a *Deutsche Zeitung* is tényként közölt olvasóival. Palotay Raffay püspöknek. Harta, 1942. március 17. EOL BEEK 389. d. 728/1942; Klein 1942.

¹² MOL XIX-B-1-at. 13. d. 319/1948.

¹³ Tóth 1998: 36.

¹⁴ Névjegyzék a német haderő kötelékébe bevonult volt hartai lakosokról. Harta, 1943. február 12. BKMÖL V. 336. 17. d. 860/1943.

sorozóbizottság elé állítani, de végül csupán 206 személy számára állítottak ki behívási parancsot. Közülük mindössze 78-an vették át a behívójegyet. A faluban kész tényként kezelték, hogy a Volksbund helyi aktivistái személyesen is közreműködtek a behívási listák összeállításában.¹⁵ A levéltári források alapján nem állapítható meg, hogy mindez megfelelt-e a valóságnak vagy csak szóbeszéd volt. A hírek német közösségre gyakorolt hatása azonban elementáris erjűnek bizonyult, s végleg megosztotta az addig a hétköznapi élet kényszerei és a rokoni kapcsolatok által még többé-kevésbé összetartó közösséget. Ettől kezdve a csendőrségnek emelt létszámmal kellett járőröznie a faluban a nyugalom fenntartása érdekében.¹⁶ A visszavonuló német csapatokkal végül mindössze 40 család vonult tovább nyugatra 1944. október végén.¹⁷

A hartai társadalom tagozódása és a falu gazdasági viszonyai

A lakosság túlnyomó többsége Hartán és a járás többi településén is mezőgazdaságból élt (2. táblázat).

2. táblázat
*A keresők száma gazdasági áganként, foglalkozási viszonyok szerint 1941-ben*¹⁸

	Harta	Dunapataj	Solt	Szalkszentmárton
Mezőgazdaság	1789 (77,7%)	2024 (73,6%)	2829 (80%)	1455 (79,8%)
Ipar	119 (5,2%)	191 (6,9%)	211 (6,0%)	94 (5,2%)
Építőipar	18 (0,8%)	34 (1,2%)	51 (1,4%)	27 (1,5%)
Közlekedés	69 (3,0%)	49 (1,8%)	56 (1,6%)	30 (1,7%)
Kereskedelem	69 (3,0%)	81 (2,9%)	76 (2,2%)	39 (2,1%)
Szolgáltatás	61 (2,7%)	83 (3,0%)	111 (3,1%)	51 (2,8%)
Közszolgálat	109 (4,7%)	92 (3,3%)	115 (3,3%)	71 (3,9%)
Egyéb ágazat	10 (0,4%)	30 (1,1%)	7 (0,2%)	2 (0,1%)
Nyugdíjas	59 (2,3%)	168 (6,1%)	82 (2,3%)	55 (3,0%)
Összes kereső	2303 (100%)	2752 (100%)	3538 (100%)	1824 (100%)

Az 1935-ös földbirtok-statisztika szerint a hartai földterület 59%-át 9 darab 500 kat. hold feletti birtok képezte.¹⁹ Ennek ellenpontjaként 18,9% volt az

¹⁵ Palotay Raffay püspöknek. Harta, 1944. június 22. EOL BEEK 424. d. 1250/1944. 2.

¹⁶ A jegyző a főszolgabíróknak. Harta, 1944. augusztus 16. BKMÖL V. 336. 21. d. 44. biz. /1944. 2.

¹⁷ A hartai bíró levele a Honvédelmi Miniszternek. Harta, 1945. március 26. BKMÖL XXII. 337. 1. d. 70/1945.

¹⁸ *Az 1941. évi népszámlálás. I. Foglalkozási adatok községek szerint.* 1975: 518–520.

¹⁹ A hartai földekből 1930-ban a 100 kat. holdnál nagyobb földbirtokkal rendelkezők a következők voltak. 7 legeltetési társulat rendelkezett tulajdonjoggal: az akasztói, a szakmári, a hartai, a heténypusztai, a harta-tetétleni, a kismiklai és a mikla-bojári. Két község, Dunapataj és

1 kat. holdnál kisebb, és 53,1% az 1–5 kat. hold közötti földbirtokok aránya. Előbbi a birtokok összterületéből csupán 0,6%-kal, utóbbi pedig mindössze 7%-kal részesedett (3. táblázat).

3. táblázat
*A földbirtokok száma és területe a járás nagyobb településein kat. holdban*²⁰

	Harta		Dunapataj		Dunavecse		Solt		Szalkszentmárton	
0–1 kat. hold	307	– 170	537	– 301	339	– 181	661	– 390	215	– 123
1–5 kat. hold	864	– 2025	721	– 1695	607	– 1472	1256	– 3501	558	– 1500
5–50 kat. hold	418	– 5668	525	– 7951	299	– 3899	736	– 9446	405	– 5088
50–100 kat. hold	16	– 1040	17	– 1127	14	– 1020	26	– 1712	4	– 325
100–500 kat. hold	13	– 3087	11	– 1781	8	– 1613	17	– 3947	4	– 655
500–1000 kat. hold	5	– 2568	–	–	3	– 2121	3	– 1855	2	– 1273
1000–3000 kat. hold	2	– 3715	2	– 3598	1	– 1340	2	– 2416	–	–
3000 kat. hold felett	2	– 10674	–	–	–	–	1	– 4274	1	– 6585
Összesen	1627	– 28947	1813	– 16453	1271	– 11646	2702	– 27102	1189	– 15549

A járásban a földbirtokviszonyokra általánosan jellemző volt a nagyarányú tagoltság. Az öröklések és a vásárlások miatt viszonylag ritkán fordult elő, hogy valakinek a birtoka egy tagban lett volna. Extrém példaként az is előfordult, hogy egy földbirtok több mint 60 részből tevődött össze.²¹ Ez a tendencia ugyanakkor országos probléma is volt, ezért a harmincas években elindult egy tagosítási folyamat, ami azonban a világháború kitörése miatt már nem zárult le. Hartán az 1627 földbirtok 15 321 tagból tevődött össze. A birtokok közül csupán 477 állt egy tagból, ezek összterülete 15 808 kat. holdat tett ki. Hasonló jelenség

Harta is 100 kat. holdon felüli birtokot tudhatott magáénak. A Hartai Királyi Országos Büntetőintézet (Állampuszta) és a Magyar Tudományos Akadémia is – ez utóbbi is az Állampusztának adta bérbe földjeit – jelentős birtokkal rendelkezett Hartán; előbbi 2517 kat. holddal, utóbbi 647 kat. holddal. A Kalocsai Római Katolikus Érsekség 6672 kat. holdas birtokának nagy részét 25 olyan bérlő között osztotta fel, akik 100 kat. hold feletti gazdaságokat üzemeltettek. A fennmaradó több mint 1500 kat. holdat kisbérlőknek adta ki. A magánszemélyek közül hárman voltak vidéki illetőségűek: Boronkay György (Budapest, 710 kat. hold), Törley Bálint és neje (Solt, 698 kat. hold) és Rauszek E. Jenő (Budapest, 169 kat. hold). A helyi lakosok közül gr. Teleki Józsefnek 4002 kat. holdja, Miskey Károlynának pedig 512 kat. holdja volt. Hartán ekkor a település paraszti lakosai közül csupán hárman rendelkeztek 100 és 200 kat. hold közötti földbirtokkal: Arrasz Kristóf 122 kat. holddal (ebből 112-t kiadott kisbérlőbe), Gottschall János 194 kat. holddal és özv. Schneider Jánosné 115 kat. holddal (Schnautigel Andrásnak adta bérletbe). Schnautigel Péternek a község területén ugyancsak 52 holdja volt, Akasztón azonban további 515 kat. holdja. *Magyarország Földbirtokosai és földbérlői. 1937: 199–200.*

²⁰ *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint 1936. 174.*

²¹ Fél 1935: 31.

figyelhető meg azonban a járás többi településén is, különösen Solton, Szalkszenmártonban és Dunapatajon.²²

A hartai mezőgazdasági népesség viszonylag kis hányada tartozott a közép- és gazdagparaszti réteghez. Az önálló termelőtevékenységet folytatók, segítő családtagjaik és eltartottjaik mindössze 23,5%-a élt 20 kat. holdnál nagyobb területből.²³ Ez a járás egyéb településeivel összehasonlítva kétségtelenül jelentős arányszám. A mezőgazdasági népesség belső viszonyait tekintve azonban jelentősen elmarad a 0–5 kat. holdat művelők napszámos munkára is rákényszerülő 36,8%-ától, valamint a kimondottan fizikai foglalkozásúak – jelentős részben, de nem kizárólag a külterületeken lévő nagybirtokokon dolgozók – 36%-ától (4. táblázat).

4. táblázat

*A mezőgazdasági népesség megoszlása a gazdaság nagysága és foglalkozási viszony szerint*²⁴

	Harta	Dunapataj	Dunavecse	Solt
Népesség	3808 (100%)	4204 (100%)	2754 (100%)	6064 (100%)
Önállóak	1829 (48,0%)	2056 (48,9%)	1380 (50,1%)	2635 (43,5%)
Segítő családtag	597 (15,7%)	555 (13,2%)	265 (9,6%)	765 (12,6%)
<i>Összesen</i>	<i>2426 (63,7%)</i>	<i>2611 (62,1%)</i>	<i>1645 (59,7%)</i>	<i>3400 (56,1%)</i>
0–1 kat. hold (Önállóak és segítő családtagok)	164 (6,9%)	343 (13,1%)	150 (9,1%)	327 (9,6%)
1–3 kat. hold	429 (17,9%)	606 (23,2%)	348 (21,2%)	863 (25,4%)
3–5 kat. hold	290 (12,0%)	338 (12,9%)	277 (16,8%)	525 (15,4%)
5–10 kat. hold	426 (17,6%)	599 (22,9%)	306 (18,4%)	649 (19,1%)
10–20 kat. hold	493 (20,3%)	450 (17,2%)	313 (19,0%)	577 (17,0%)
20–50 kat. hold	297 (12,2%)	190 (7,3%)	165 (10,0%)	325 (9,6%)
50 kat. hold felett	274 (11,3%)	70 (2,7%)	59 (3,6%)	68 (2,0%)
Egyéb önálló és segítő	53 (2,2%)	15 (0,6%)	27 (1,6%)	66 (1,9%)
Fizikai foglalkozású	1374 (36,1%)	1591 (37,9%)	1106 (40,2%)	2653 (43,8%)
Szellemi foglalkozású	8 (0,2%)	2 (0%)	3 (0,1%)	11 (1,0%)

²² Dunapatajon a földbirtoktagok száma 10 322, Solton 11 108, Szalkszenmártonban pedig 12 644 volt. *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint* 1936. 176.

²³ Bár a földbirtok-statisztika kétségtelenül fontos információkkal szolgál az egykori mezőgazdasági viszonyokat illetően, a mezőgazdaság művelési egységeiről a mezőgazdasági üzemek (gazdaságok) statisztikája nyújt realisabb képet. A földbirtokkal szemben ez a tényleges gazdasági viszonyokat mérte fel, s egysége a földbirtokkal szemben a gazdaság, a mezőgazdasági üzem volt. Előnye, hogy figyelembe vette a haszonbérleti viszonyokat is.

²⁴ *Az 1941. évi népszámlálás. I. Foglalkozási adatok községek szerint.* 1975: 204–206.

A népszámlálási adatokból élénk táruló kép azonban jelentősen torzít. Csupán a Harta közigazgatási területén belüli viszonyokat adja ugyanis vissza, miközben a falu takarékos német lakossága a szomszéd települések közigazgatási fennhatósága alá tartozó, eladásra felkínált földekből is felvásárolt amennyit csak lehetett. Ez a tény pedig az egy személyhez, illetve családnak köthető földbirtokok, valamint a mezőgazdasági üzemek tényleges területét minden kategóriában felfelé módosította.

A hartai jegyző hozzátvetőleg 3 kat. holdban látta azt a birtoknagyságot 1934-ben, amely biztosította egy család megélhetését.²⁵ Ez azonban minden bizonnyal csupán az alapvető élelmezéshez szükséges földbirtok nagyságára utalt. A jórészt gabonatermesztéssel foglalkozó gazdaságok esetében ugyanis kb. 15–20 kat. holdnál húzódtott az a határ, amely garantálta, hogy a család önellátása már egyáltalán nem jelentett gondot, s a gazda terményével minden évben megjelenhetett a piacon is.²⁶

A paraszti értékvilág fókuszában a föld, valamint az előrejutás egyetlen eszközeként elismert munka állt. Ez szociális helyzetből, nemi hovatartozástól függetlenül a földműves lakosság teljes körére igaz volt Hartán.²⁷ A település már a századfordulón is ismert volt lakóinak szorgalmáról.²⁸ Néhány évtized múlva pedig Erdei Ferenc is elismerően nyilatkozott az itteni németek munkabírájáról: „Sok hartainak Patajon túl van földje a pusztákon, fölkel hajnal két órakor és keresztülhajt a falun, mielőtt a patajiak fölkelnek.”²⁹

A jómódú német családok tagjai és családfői sem szakadtak el a napi munkától, s tevékenységük nem korlátozódott csupán a gazdaságban folyó munka szervezésére. Alkalmazottaikkal többnyire együtt dolgoztak a földeken. „A nagyapámék közül az egyik száz, a másik hatvan holdas volt. Ugyanúgy dolgoztak, mint a többiek. A különbség abban látszott, hogy nagy ház volt, nagyobb tanya, meg 4 pár ló.”³⁰

Erdei Ferenc a harmincas évek első felében Hartán járva nem érzékelt komoly, kitapintható ellentétet a szegény és a gazdagabb paraszti rétegek között.³¹ A csak lefojtva, de azért meglévő, lappangó társadalmi feszültség Hartán nem fenyegetett nyílt ellenségeskedéssel, hiszen a vagyoni helyzet által megrajzolt társadalmi

²⁵ Király 1981: 53.

²⁶ Interjú P. G.-vel. 3.

²⁷ „Míg Patajon és Akasztón nem, Kiskőrösön és Hartán keményen kivették részüket a gazdasági munkákból az asszonyok is. A hartai hajósok feleségei maguk irányították az itteni gazdaságot.” Sz. Kőrösi 1992: 88.

²⁸ Mészáros Gyula: Harta, Dunapataj, Kalocsa. (Kézirat, dátum nélkül, feltehetően a századforduló táján) Néprajzi Múzeum, Etnográfiai Adattár. 000.732.

²⁹ Erdei 1977: 233.

³⁰ Interjú J. G.-vel. 2.

³¹ Erdei 1977: 233.

hierarchiára a helyiek adottságként tekintettek. Az ebből való kitörésre vagy a földvásárlás útján nyílt korlátozott lehetőség, vagy pedig a falu elhagyásával.³²

Egy 1942-es községi kimutatás 88 önálló, engedéllyel rendelkező keresztény iparost és 39 kereskedelmi tevékenységgel foglalkozó személyt sorolt fel.³³ Az iparosok és a kereskedők jövedelmi viszonyai között rendkívül nagy volt a szórás. Voltak közöttük kifejezetten jómódúak, de voltak olyanok is, akiknek a jövedelme csak szerény megélhetést biztosított (vándorkofák). Az iparosok a földműves adózók átlagához képest azonban többnyire nagyobb összeget fizettek be az adóügyi jegyzőnél.³⁴ Legtöbb egyenes adót a bércséplők, hentesek, kovácsok és kocsmárosok fizettek. Égel György kovács például 487 pengő éves adójával a lista 56. helyén, Szurma János hentes 400 pengőjével a 78. helyen állt, Gillich János szabó pedig 232 pengővel a 148. helyen. 480 pengő adót ekkoriban Hartán egy nagyjából 45–50 kat. holddal rendelkező gazda fizetett, 400 pengőt a kb. 35–40 kat. holdas, 230 pengőt pedig a 25–30 kat. holdas földművesek adóztak. Az iparosok nagy része természetesen ennél jóval szerényebb körülmények között élt. Brenner Kristóf bognár, Frei János borbély például 60-60, Gröb János kőműves 56, Krausz Henrik kádár 53, Pfundt Henrik cipész 50, Gröb Péter cipész 40, Schmehl György kőműves pedig 30 pengő adót fizetett az 1939-es évben. A kereskedők jövedelmi viszonyai között is rendkívül nagy volt a különbség. Volt közöttük két személy, a gabonakereskedelemmel foglalkozó malomtulajdonos Volenik János és Löwy Ignác, akik a község leggazdagabb lakosai közé tartoztak. 1939-ben előbbi 3775, utóbbi 1217 pengő adót fizetett. Mindketten a gabonakereskedelem kulcsszereplői voltak, és egyfajta természetbeni bank funkcióját is ellátták a mezőgazdasági ciklusoknak kiszolgáltató termelők felé. „Volt egy Volenik malmos [...] az olyan volt, mint egy közraktár. Nem számolták el a gabonát. Ha pénz kellett, lehetett menni a Volenikhez. A nagypapa 1938-ban fejezte a háza az építését, és ő mindig onnan építkezett. Akkor számoltak el, amikor mind a kettőnek jó volt az ár.”³⁵ A kereskedők többségének azonban néhány gabona- és vegyeskereskedőtől eltekintve, sokkal szerényebb jövedelemmel és alacsonyabb életszínvonallal kellett megelégednie. A vegyeskereskedők egy része például csupán 50 pengő körüli adót fizetett évente – persze ez még mindig jóval több volt, mint amennyit a hartai adófizető földművesek többsége adózott.

A közlekedési ágazatban 1941-ben 69-en dolgoztak. Eltekintve a néhány vasutastól, ezek a férfiak mind hajósok voltak. A hartaiak általában fűtőként dolgoztak a Magyar Folyami és Tengerhajózási Rt. vagy az osztrák Dunai Gőz-

³² „Hartai családnevek felbukkannak Budapest különböző kerületeiben, de legfőképpen a pesti oldalon. Főleg Pesterzsébeten, Kispesten, meg hát a belvárosi részen dolgoztak. Az én apám is ott született, »beszkártos« volt. Apámnak az apja ment el a faluból. [...] Ezek a Pestre került hartaiak [...] evangélikus közösségekhez illeszkedtek. Leginkább pesti németajkú evangélikus közösségekhez.” Interjú P. G.-vel. 1.

³³ Kimutatás a Harta község területén levő keresztény iparosokról és kereskedőkről. BKMÖL V. 366. 825/1942.

³⁴ BKMÖL V. 366. 78. d. Adóbeszedési naplók. 1939.

³⁵ Interjú J. G.-vel. 8.

hajózási Társaság járatain, de akadt közöttük kormányos és matróz is.³⁶ A hajósok társadalmi megbecsültsége az iparosokéval volt egy szinten. Helyzetük abból a szempontból számított irigylésre méltónak, hogy amellet, hogy havonta fix fizetést kaptak a társaságoktól, és földjeiket akár ki is adhatták haszonbérletbe, a lakosság túlnyomó többségével ellentétben nyugdíjra is jogosultak voltak.

A helyi társadalmon belül a helyi értelmiség meglehetősen szűk rétegéhez tartozott az evangélikus és a református lelkész, a felekezeti iskolák hat evangélikus és két református tanára, az óvónő, a községi jegyzők, a pénztári ellenőr, az orvos és a körállatorvos, a takarékpénztár vezetője, a vasútállomás és a hajóállomás főnöke, valamint a postamester kisasszony. Sokan közülük nem voltak hartai születésűek, többüknek nem is német volt az anyanyelve, de a lakossággal való érintkezés miatt mindannyian beszéltek németül. Ehhez a réteghez a falu lakossága tiszteletteljes távolságtartással viszonyult.³⁷ A két lelkésznek a helyi társadalomban betöltött szerepe és beágyazottsága ugyanakkor jelentősen eltért a többi értelmiségietől az egyház faluközösségbeli kulcsszerepe, a lelkészek lelki vezetői szerepköre és az iskolák egyházi fenntartása miatt.

A lelkészek és tanítók javadalmazása az egyházakra, illetve a gyülekezetekre hárult (az óvónőket az állam fizette), míg a községhezán dolgozók és a község alkalmazásában állók fizetését maga a község fedezte a befolyt adókból. Az 1934. évben Pintér Péter vezető jegyző összes készpénzjárandósága 3290 pengő, Szendrey Lajos adóügyi jegyzőé 2263, Vértessy István orvosé 2304, Várady Károly körállatorvosé 2100, Schettrér Péter ellenőré pedig 2008 pengő volt.³⁸

A hartai Volksbund-tagok gazdasági helyzete

A Volksbund-tagok helyi társadalmon belüli anyagi helyzetét tekintve az 1939-es egyenes adófizetési nyilvántartás nyújt némi – bár természetesen erősen korlátozott – fogódnót.³⁹ Maguk a Volksbund vezetői az adózók felső 1/3-ába tartoztak az 1939-es adózási évben. Voltak azonban közöttük olyanok is, akik kifejezetten jómódúnak számítottak, s mint ilyenek, az első 50 hely valamelyikén szerepeltek. Georg Arrasz pénztáros fizette a legtöbb adót a Volksbund-tagok közül 1939-ben, és az adólistán a 22. helyet foglalta el 1032 pengővel. A szervezet vezetője, Johann Gillich ugyanakkor a 148. volt a listán (232 pengő)⁴⁰ (5. táblázat).

³⁶ Schmel 1983: 47.

³⁷ Interjú P. G.-vel. 4.

³⁸ Harta község költségvetése. BKMÖL V. 336. 41.449/1933.

³⁹ BKMÖL V. 366. 78. d. Adóbeszedési naplók. 1939.

⁴⁰ Ebben az évben a legtöbb adót a Kalocsai érsekség (37 881 pengő) és gr. Teleki József (27 233 pengő) fizette.

5. táblázat
*A Volksbund-tagok aránya az 1939-es adóíveken szereplő adózók között*⁴¹

Adózók listáján	Fizetett adó (P)	Volksbund-tag	Volksbund-tagok az összes adózó %-ában	Volksbund-tag adózók %-a
1–50.	–500	6	12%	2,5%
1–100.	–302	16	16%	6,7%
1–250.	–142	40	16%	16,7%
1–500.	–65	89	18%	37,1%
1–750.	–38	130	17%	54,2%
1–1000.	–22	160	16%	66,7%
1–1250.	–12	193	15%	80,4%
1–1500.	–4	224	15%	93,3%
1–1696.	–0,1	240	14%	100,0%

Az 1939-ben egyenes adót fizető, beazonosítható hartai lakosok 14%-a, 240 fő volt Volksbund-tag.⁴² 37%-uk tartozott a legtöbbet fizetők 1/3-ába, amely kategória alsó értéke valamivel az országos átlagot fizető adózók kategóriája felett húzódott. Ugyanez a kategória a nem Volksbund-tag adófizetők esetében 28%-ot tett ki. (Az 50 legmagasabb adót fizető személy esetében a képet jelentősen árnyalja, hogy közülük mindössze harmincöten voltak hartai németek. A fennmaradó 15 tételen a nem német földbirtokosok és legeltetési társulások osztoztak. Ha őket figyelmen kívül hagyjuk, akkor a Volksbundhoz tartozó hartai adózók tényleges aránya ebben a sávban nem 12, hanem 17%-ot tett ki.) Az adótábla középső harmadában mindkét csoport 30-30%-a képviseltette magát. A legkevesebb adót fizető 1/3-ba pedig a Volksbund-tagok 33, a Volksbundhoz nem tartozók 44%-a tartozott.

Az az akkoriban gyakran hangoztatott megállapítás tehát, hogy a Volksbundba főleg a helyi társadalom legszegényebb egyénei/családjai léptek be, Harta esetében sem fedi a valóságot. A helyi társadalom minden vagyoni osztálya jelen volt ugyanis a tagok között, a leggazdagabb családoktól kezdve a középrétegeken át a legszegényebkekig.

⁴¹ A táblázat az adóbeszedési napló és a kitelepítési jegyzék összevetésével készült. BKMÖL V. 366. 78. d. Adóbeszedési naplók. 1939; MOL XIX-B-1-at. 13. d. 319/1948.

⁴² Az adóíveken nem szereplő Volksbund-tagok nők, a család által eltartott idősek, vagy pedig önálló gazdasággal még nem rendelkező fiatalok – és természetesen a nincstelenek lehettek. A csoporton belüli arányok meghatározására ma már a források hiánya miatt nincs lehetőség.

A HARTAI NÉMETEK ÉS A „SZÁMONKÉRÉS” IDŐSZAKA

Az 1945 és 1949 közötti fél évtized a hartai történelem legtöbb változást hozó, a közösség addigi életét radikálisan átalakító korszaka volt. A hartai németek kollektív emlékezetében ez az időszak az államhatalommal szembeni teljes kiszolgáltatottság, az egzisztenciális veszteségek koraként maradt meg.

A németek „felelősségre vonása” több lépcsőben történt. A szovjet hadsereg parancsa és az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete értelmében 1944–1945 fordulóján tízezreket szállítottak el Magyarországról *malenkij robotra* a Szovjetunió területére. Ezután a Volksbund-tagsággal gyanúsítottakat népbírószági eljárás alá vonták és szabadságvesztésre, valamint vagyonekkobzásra ítélték. Amikor pedig 1945 év végén bizonyossá vált, hogy Magyarország területéről is megkezdhetik a kitelepítést, a kormány az 1941-es népszámláláson magukat német nemzetiségűnek és/vagy anyanyelvűnek vallók kitelepítése mellett döntött. A „német kérdés” radikális rendezésével kapcsolatban kétségtelenül léteztek külpolitikai kényszerek, de tagadhatatlan, hogy a magyar kormánypártok maguk is szorgalmazták a magyarországi németek Németországba való áttelepítését, jelentős mértékben az etnikai homogenizáció, valamint a belső és külső telepítések okozta gazdasági és társadalmi feszültség enyhítésének reményében.

Hartán a *malenkij robotra* összegyűjtendő kontingenst több lépésben állították össze. Először 40 férfit állítottak elő január 2-án, majd január 5-én házról-házra haladva szedték össze a következő elszállítandó csoport tagjait.⁴³ Egy visszaemlékezés szerint azonban volt még legalább egy akció január 21-én, amikor 22 férfit és 3 nőt hurcoltak el.⁴⁴ A közvetlenül érintettek számáról a mai napig nincs konszenzus. Egyes források 393 személyről számolnak be.⁴⁵ Ezzel szemben a hartai előljáróság 1945. március 26-án 269 személyt számolt össze,⁴⁶ decemberre pedig 251 főre módosították az adatokat (6. táblázat).

6. táblázat

*A malenkij robotra elhurcolt hartai polgári személyek*⁴⁷

Hartáról elszállított polgári férfiak	149
Hartáról elszállított polgári nők	78
Más községekből elszállított hartai polgári személyek	24
Elszállított hartai polgári lakosság összesen	251

⁴³ Halasi 2003: 213.

⁴⁴ John Knodel: *The Beginning of the Following Sorrowful Story*. DVHH Homepage. (http://www.dvhh.org/batschka/knodel_1945.htm – Utolsó letöltés: 2012. február 26.)

⁴⁵ Zielbauer 1990: 24.

⁴⁶ Harta község Elöljárósága a Honvédelmi Minisztériumnak. Harta, 1945. március 26. BKMÖL XXII. 337. 1. d. 70/1945.

⁴⁷ Harta község Elöljárósága az alispánnak. Harta, 1945. december 6. BKMÖL XXII. 337. 2. d. 3200/1945.

A Szovjetunióból első körben a betegek tértek haza 1947 áprilisában. Ezután október 29-én 53 nő tért vissza a faluba. 1949 végén újabb szabaduló csoportok érkeztek Hartára, de voltak olyanok, akik csak 1950–1951-ben léphettek ismét Magyarország területére.⁴⁸ A Szovjetunióban életüket vesztettek számáról nem áll rendelkezésre pontos adat, mivel az elhurcoltak száma sem tisztázódott megnyugtatóan, és az sem tudható, hogy közülük hányat küldtek a szovjet hatóságok Magyarországra helyett egyenesen Németországba.

A hartai „volksbundista gyanús” személyek közül 1945 februárja és május 30-a között negyvenen kerültek előzetes letartóztatásba. A dunavecsei járás rendőr-főkapitányságának politikai nyomozó osztálya kihallgatta a gyanúsítottakat, majd nagy részüket ideiglenesen a dunavecsei internálótáborban gyűjtötte össze. Rövid idő után átszállították őket a kalocsai internálótáborba, s ügyüket is ott helyben, a kalocsai népbíróságon tárgyalták.⁴⁹ A júniusban folytatott akció során három hullámban szállították el a faluból a Volksbund-tagsággal vádoltakat Dunavecsére, Kecskemétre és Kalocsára.⁵⁰ Utóbb a Kecskemétre kerülők ügyeinek nagy része is átkerült a kalocsai népbírósághoz. A pontos számok nem rekonstruálhatók ugyan, de Palotay Gyula lelkész augusztusban egy püspöknek írt levelében összesen kb. 200 internált személyt említett, s eszerint májust követően még minimum 150 fő került vizsgálati fogságba.⁵¹

A népbíróságok és a hartai közigazgatási iratok fondjaiban mindössze 154 személy tárgyalási jegyzőkönyve található meg. Sok per végződött felmentéssel, a 154-ből 49. A felmentett személyek is hónapokat töltöttek vizsgálati fogságban, tehát annak ellenére, hogy ártatlanságuk bizonyítást nyert, a megaláztatásból ők is kivették részüket. A hartaiak esetében a Volksbund-tagságot a legtöbb esetben vagyonelkobzással, hat hónap börtönnel és tíz év közügyektől való eltiltással büntették.⁵²

Az 1945. július 1-én megjelent 3820/1945. M. E. sz. rendelet értelmében a dunavecsei járásban is felállították a nemzethűséget vizsgáló igazolóbizottságot. Az igazolóbizottság végül októberben kezdte meg tevékenységét Hartán. 31 személyről megállapította, hogy a Volksbundban vezető szerepet játszott (ezért internálás, vagyonelkobzás járt), 166 személyt a szervezet tagjaként azonosított (ami munkaszolgálatot, vagyonelkobzást vont maga után), 5-en pedig Volksbund támo-

⁴⁸ Halasi 2003: 218.

⁴⁹ A főjegyző a főszolgabírónak, tiszti értekezletre. Kimutatás Hartáról. 1945. május 30. BKMÖL XXII. 337. 4. d. 879/1946.

⁵⁰ Palotay Kapi Béla püspöknek. Harta, 1945. június 16. EOL Dunán Innei Egyházkerület közigazgatási iratai. 21. d. 168/1945. Mindössze a június elején zajló akcióról vannak pontos adataink: ekkor 49 személyt vettek őrizetbe Hartán és szállítottak el Kecskemétre. Czibulka Márton rendőrpáncsnok a járási főjegyzőnek. Harta, 1945. június 9. BKMÖL XXI. 102. 708/1945.

⁵¹ Palotay Ordass püspöknek. Harta, 1945. augusztus 10. EOL BEEK 434. d. 778/1945.

⁵² Tánczos-Szabó 2005: 324.

gatonak bizonyultak (ami áttelepítési lehetőséget jelentett más községbe). A Volksbund gyanúsak jegyzékén szereplők már korábban igazolásra kerültek.⁵³

Az érintettnek talált családok esetében megkezdődött az ingó és ingatlan vagyonok leltározása, összegyűjtése, valamint az összeköltöztetés.⁵⁴ A kilakoltatás és a vagyon leltározása történhetett rendőrhatalósági intézkedés alkalmával (például internálás esetében), illetve akkor, amikor a Hartára érkező telepesek számára kívánták az ingatlanokat igénybe venni.⁵⁵ Nem egyszerre történt tehát az intézkedés foganatosítása, hanem lényegében folyamatosan. Amíg az érintettek ingatlanait nem vették igénybe, azok kötelesek voltak földjeiket a jó gazda gondosságával művelni.

A kitelepítésre való felkészítés szempontjából azonban a nemzethűségi vizsgálatok nem bizonyultak végleges jelentőségűnek, mivel a kormány 1945. december végén kiterjesztette a kitelepítendőkhöz az 1941-es népszámláláson magukat német nemzetiségűnek és/vagy anyanyelvűnek valló személyekre is.

A kitelepítés hartai menete a fennmaradt dokumentumokból többé-kevésbé rekonstruálható. A kitelepítettek pontos számának meghatározása azonban a források töredékessége, illetve ellentmondásai miatt teljes körűen ma már nem lehetséges. A hartai emlékezet egy a községi tanács irattárából származó 1966. augusztus 4-i – általam meg nem talált – beszámoló alapján 287 családot tart számon kitelepítettként.⁵⁶

Hartát a kitelepítés viszonylag későn, 1947 elején érte el, miután beindult a csehszlovák–magyar lakosságcsere. Addigra már lezajlott a Volksbund-tagok számonkérése, és ezzel szoros összefüggésben komoly méreteket öltött a községbe irányuló magyar nemzetiségű (a megyéből, illetve Vajdaságból áttelepült) szegényparaszttság betelepítése is. Az igazolóbizottsági vizsgálatok pedig tovább bővítették azoknak a körét, akiknek az ingó és ingatlan vagyonát igénybe lehetett venni a folyamatosan érkező telepesek számára.

A kitelepítés Hartán több lépésben történt, s nagyobb megszakításokkal lényegében másfél évig tartott. 1947. január végén megérkeztek a községbe a kalocsai mentesítő bizottság tagjai, akiknek a segítségével összeállították azokat a listákat, amelyek a tervezett kitelepítés alapjául szolgáltak.

„Az elsősorban kitelepítendőkhöz névjegyzékén, mely nagy A betűvel van jelezve, összesen 1147 személy szerepel. Utána a német anyanyelvet, de magyar nemzetiséget vallottak szintén A, ill. A/1 jelzéssel: 1452 személy. A távollévők/hadifoglyok, Ukrajnába

⁵³ A Dunavecsei Járás Igazoló Bizottság Harta község Elöljáróságának. Harta, 1945. december 13. BKMÖL XXII. 337. 3. d. 3435/1945.

⁵⁴ Harta község Elöljárósága a Népgondozó Hivatal kerületi elöljáróságának. Harta, 1945. november 26. BKMÖL XXII. 337. 2. d. 2242/1945.

⁵⁵ Harta község Földigénylő Bizottságától a Nemzeti Bizottságnak. Harta, 1946. február 28. BKMÖL XVII. 36. 57NB/1946.

⁵⁶ Nagy 1969: 32.

szállítottak, internáltak C jegyzékén 1166 személy van, végül a még nyomozásra szoruló és E jelzéssel ellátott listán 883 személy van feltüntetve.⁵⁷

Miután a Mentésítő Bizottság elhagyta a települést, a III. sz. Áttelepítési Oszlop március 29-én 22 fővel megérkezett a faluba. A német nemzetiségű és anyanyelvű, volksbundista vagy SS katonát adó családokból mintegy 550 főt költöztettek össze Gara és Vaskút községekben.⁵⁸ A Hartán maradt, de kitelepítésre előjegyzettek összeköltöztetése is elkezdődött. Az idő ugyanis sürgetett, mivel április harmadik hetére várták az első nagyobb létszámú csehszlovákiai magyar betelepülő kontingenst. Bár a hatóság nagy erővel vonult ki a településre, nem sikerült minden listára felkerült személyt elérni. Sokan megszöktek a községből vagy ismerősöknél bújtak el, s így vonták ki magukat a hivatalos intézkedés alól. Az ő ingatlanait elkobozták és állataik eltartására zárgondnokot rendeltek ki.⁵⁹

Augusztus 13-án ismét nagy létszámú rendőri alakulat jelent meg a községben, s újra kezdődött a községből való végleges eltávolításra szánt lakosok összegyűjtése.⁶⁰ Az ő számukra és az április óta Vaskúton és Garán várakozó hartaiak közül azok számára, akik nem szöktek meg, ekkor vált valósággá a Németországba való kitelepítés. Augusztus 19-én indultak el a térségből az első vonatok Németország szovjet zónájába. A Kecelről kigördülő első szerelvénybe mintegy 1700 embert vagoníroztak be Hartáról, Császártöltésről, Hajósról és Nemesnádudvarról.⁶¹

1948. január 21-én és 28-án éjjel a rendőrség ismét razziát tartott a községben, és több mint 360 főt állított elő a kultúrházban.⁶² Az előírásnak megfelelően mindenki 20 kg élelmiszert és 80 kg egyéb poggyászt vihetett magával. A begyűjtötteket Budapestre szállították internálótáborba, ahol többségük csaknem egy hónapot várt a Németországba való elszállításra. Mivel a szovjet övezet nem kívánt 60 évesnél idősebbeket befogadni, 52 személyt visszaküldtek Hartára azzal a megjegyzéssel, hogy egy hozzátartozó vagy egy szomszéd eltartási nyilatkozata ellenében végleg mentesülnek a kitelepítés alól.⁶³

⁵⁷ Palotay Ordass püspöknek. Harta, 1947. február 21. EOL BEEK 453. d. 341/1947.

⁵⁸ Az Elöljáróság és a Nemzeti Bizottság levele a belügyminiszternek. Harta, 1948. március 20. BKMÖL XXII. 337. 14. d. 1053/1948; Jelentés a hartai közállapotokról. A vezetőjegyző a járási főjegyzőnek. Harta, 1947. április 19. BKMÖL XXII. 337. 7. d. 665/1947.

⁵⁹ Kimutatás azokról a kitelepítés alá eső személyekről, akik lakhelyüket elhagyták és élő állataik eltartására zárgondnokot rendelt ki az előljáróság. Harta, 1947. április 6. BKMÖL XXII. 337. 9. d. 1045/1947.

⁶⁰ A hartai vezetőjegyző a III. sz. Kitelepítési Oszlop Gazdasági Hivatalának. Harta, 1947. október 10. BKMÖL XXII. 337. 11. d. 3709/1947.

⁶¹ Sváb földből magyar föld. 1947.

⁶² A hartai javadalmak leltározása. Kecskemét, 1948. február 14. BKMÖL XXIV. 204. 50. d. 30468/1948.

⁶³ Vándor József miniszteri osztálytanácsos a hartai Elöljáróságnak. Budapest, 1948. február 21. BKMÖL XXIV. 204. 50. d. 30512/1948. Az érintettek vagyoni jogi szempontból ugyanolyan elbírálás alá estek, mint az áttelepítettek.

A községben tartózkodó német lakosság létszáma a későbbiekben is folyamatosan változott. Voltak, akik időről időre visszatértek a faluba, míg sokan megalapozott vagy rémhírek hatására elhagyták a települést.⁶⁴ 1948. április 5-ről 6-ra virradó éjjel a rendőrség ismételten razzitát tartott a községben, s mindenkit összegyűjtött, aki az áttelepítésre kötelezettek listáján szerepelt.⁶⁵ A kitelepítések végül csak 1948 nyarán zárultak le, miután Németország szovjet megszállási övezete nem fogadott többé magyarországi németeket.

A SZÁMONKÉRÉS TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI KÖVETKEZMÉNYEI

Az 1949 után Hartán megfigyelhető társadalmi és gazdasági folyamatok csak részben hozhatók összefüggésbe a németek kitelepítésével. A hatalomra került párt társadalmi és gazdasági „modernizációs programja” az alapvető változásokat illetően hasonlóan érintette a nem német származású falvakat is. A telepes községekben azonban kétségkívül bonyolultabb volt a helyzet, mivel a lakosság személyi összetétele 1945 és 1949 között radikálisan megváltozott, s eltérő anyanyelvű, kulturális hátterű csoportok kerültek egymás mellé. Ráadásul az újonnan érkezők a német közösség rovására jutottak ingatlanhoz, új egzisztenciájukat a kitelepítettek, s a helyben maradók egy része magántulajdonának rovására teremtették meg – s ebből a szempontból lényegében nem volt jelentősége annak, hogy saját kezdeményezésre vagy kényszermigránsként érkeztek a településre. Ez a körülmény a személy- és csoportközi viszonyokra még évtizedeken át rányomta a bélyegét.

A lakosság etnikai összetételének megváltozása, az együttélés problémái

Harta etnikai összetételének radikális megváltozása ellentétes irányú, részben önkéntességen alapuló, részben külső kényszerek által meghatározott migrációs folyamatok eredményeként történt. A németek kitelepítése mellett – részben azzal párhuzamosan – több mint 280, korábban más illetőségű, magyar nemzetiségű család telepedett le a faluban. A településre irányuló migráció anyagi előfeltételét a földreform és a Németországba való áttelepítésre kiszemelt németek ingatlanainak elkobzása teremtette meg. A tulajdonviszonyok radikális átrendezése (a földek, üzletek, házak, állatállomány „újraelosztása”) gyakorlatilag 1945 áprilisától 1948 októberéig zajlott kisebb-nagyobb megszakításokkal és intenzitással.

⁶⁴ A vezetőjegyző a Belügyminisztérium Népgondozó Osztályának. Harta, 1948. március 13. BKMÖL XXII. 337. 13. d. 481/1948.

⁶⁵ A vezetőjegyző a járási főjegyzőnek. Harta, 1945. április 23. BKMÖL XXIII. 732/d. 2. d. 52-82/1950.

1945 nyarának végéig főleg a nagybirtokok szétoztásából részesültek a hartai és környékbeli nincstelen vagy szegény (többnyire magyar nemzetiségű) parasztcsaládok. Voltak azonban már a földosztás kezdetén is olyanok, akik nem akartak a volt Teleki-uradalom területére költözni, hanem kifejezetten azt kérték a helyi Földigénylő Bizottságtól, hogy a faluban juttassanak nekik házat és birtokot a németek elkobzott vagy a jövőben még elkobzandó ingatlanaiából.⁶⁶ A legelső telepes-hullámmal érkező, Délvidékről menekült családok kívánságát a bizottság májusban maradéktalanul teljesítette is.⁶⁷

A Hartán új illetőséget szerzett magyar nemzetiségű lakosság származási helyét, szociális háttérét és motivációit tekintve nem volt homogén. A belső telepítések időszakában (1945. áprilisa és 1947. márciusa között) a migránsok egy része a régió településeiről érkezett, másik csoportjuk Jugoszláviából menekült. Az utóbbiak többsége még a világháború alatt költözött Vajdaságba, a szerb lakosság ingatlanaira. A másik kompakt csoport a székely áttelepítési program keretében érkezett a negyvenes évek elején Bukovinából a Délvidékre. Utóbbiak túlnyomó része nem maradt sokáig Hartán, hanem két hét tartózkodás után továbbköltözött a Dunántúlra.⁶⁸ 1947 márciusától már csak a Dél-Szlovákiából áttelepített magyar családok kaphattak ingatlant a településen.

A belső telepítés időszakában érkezők fő motivációja a nyomor előli menekülés volt. A megyei igénylők – jórészt sokgyerekes – nincstelen vagy kifejezetten szegény parasztok voltak, akik kihasználták a történelmi helyzetet, és a kitelepítendő németek ingatlanaiba való behelyezéstől remélték sorsuk jobbra fordulását. A Délvidékről menekültek helyzete hasonló volt, mert a háború alatt szerzett ingatlanokat és ingóságait nagy részét elvesztették és földönfutókká váltak. A felvidékiek ezzel szemben maguk is kitelepítettek voltak, akik nem anyagi haszonszerzés reményében, ráadásul nem is saját kérésükre, hanem irányítottan kerültek Hartára. Otthoni szociális háttérük az előző csoportokhoz képest kifejezetten jónak volt mondható. Ők nem nincstelenként érkeztek Hartára, ingóságait és állataikat magukkal hozhatták Csehszlovákiából.

A telepesek viszonyát és a különböző háttérű telepes csoportok kapcsolatát alapvetően meghatározták a tulajdonviszonyok átrendezése kapcsán szükség-szerűen felmerülő problémák. 1948-ban a hartai jegyző a telepesek attitűdjét a következőképpen foglalta össze:

„Községem társadalmát érintő fontosabb probléma az, hogy a község telepes község, melynek lakossága az ország különböző helyeiről, a Délvidékről és a Felvidékről

⁶⁶ Jegyzőkönyv a Pestmegyei Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tanácsának 1945. április 27-i üléséről. Kecskemét, 1945. április 27. BKMÖL XVII. 501. 10. d. 373/1945.

⁶⁷ Jegyzőkönyv a Pestmegyei Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tanácsának 1945. május 4-i üléséről. Kecskemét, 1945. május 4. BKMÖL XVII. 501. 10. d. 528/1945.

⁶⁸ Május 4-én 47 Bácskából kitelepített család érkezett Hartára. Május 12-én 20 székely család el is hagyta a települést. A hartai Földigénylő Bizottság a Pestmegyei Földbirtokrendező Tanácsnak. Harta, 1945. május 14. BKMÖL XVII. 501. 10. d. 610/1945.

került ide. Ezeknek egybeolvadása igen nehezen megy, csoportok alakultak ki, mely csoportok egymás elől elzárkózva igyekeznek kizárólag a maguk érdekeit szolgálni és érdekköreiket kibővíteni. Az egyéni önzés vezet nagyon sok, a demokrácia által kiemelt egyént, akik sajnos a közérdekről sokszor megfeledkeznek.”⁶⁹

A számonkérésből kimaradó és a kitelepítésére váró német lakosság viszonya a telepésekkel rendkívül feszült volt. A jogfosztott, ingatlanait vesztett őslakosok, valamint a kívülről érkező, mások ingatlanaiába behelyezettek még hosszú éveken át ferde szemmel néztek egymásra. A telepés csoportok megítélése azonban – főleg az idő múlásával – nem volt teljesen egységes a németek körében. Amíg a felvidékiek Hartára kerülését – a még sokáig élő ellenérzések dacára is – külső kényszernek látták, addig a környékbeli falvakból vagy a megye más településeiről érkezőket általában megvetették, hiszen azok önként jelentkezve, tudatosan akartak más tulajdonából részesülni.⁷⁰ A negyvenes években felnövő német lakosság sohasem felejtette el sérelmeit, a családok szétszakítását, az egzisztenciális veszteségeket. Életük végéig számon tartották, hogy melyik család házába kik költöztek be és a földjeiket kiknek osztották szét.

A falu őslakosai és a betelepültek közösségei lényegében sokáig egymás mellett éltek. Bár az első vegyes házasság már 1948-ban megkötöttet, a családok még hosszú évekig rossz szemmel néztek az eltérő etnikai hátterű fiatalok kapcsolatára.⁷¹ A vegyes házasságok száma valójában csak a hatvanas években nőtt meg.

Az elkülönülésre még az ötvenes években is lehetőséget kínált, hogy a termelőszövetkezeti csoportok (tszcs) összeállásakor a politika nem gördített akadályt az elé, hogy tisztán vagy többségében németekből álló tszcs-k jöjjenek létre. Ez a tévesztés utolsó fázisáig (Hartán 1959-ig), a magánföldtulajdon felszámolásáig, sőt, lényegében még pár évvel az után is így maradt.

A közösségek egymástól való elhatárolódását egy ideig erősítette az az adottság is, hogy a betelepültek nagy része római katolikus, kisebb része pedig református volt. Az evangélikus egyházközség hívei szinte kivétel nélkül németek maradtak. Bár az istentiszteletek nyelve 1945-től kezdődően magyar volt, a közösség számára még az ötvenes években is lehetőség nyílt arra, hogy az istentiszteletek keretében megemlékezzenek a Hartát elhagyni kényszerülő rokonokról és ismerősökről.⁷²

A német származású hartaiak többsége a politika által szervezett „társadalmi események”-től ha csak tehetett, távol tartotta magát. Részben dacból, az átélt negatív élmények hatására, ugyanakkor részben óvatosságból, mivel az 1945–1948 között történelemből azt a tanulságot vonták le, hogy a németek jobban teszik, ha távol maradnak minden politikai állásfoglalást igénylő felnőtt és

⁶⁹ A vezetőjegyző a járás főjegyzőjének. Harta, 1948. május 3. BKMÖL XXIII. 732/d. 2. d. 52-82/1950.

⁷⁰ Interjú M. S.-sel és P. V.-vel. 3.

⁷¹ H. Barta 1999: 41.

⁷² Halasi 2003: 225.

ifjúsági szervezettől.⁷³ Ez a defenzív, inkább csak reagáló attitűd – ha enyhült is a hetvenes-nyolcvanas évekre – az idősebb generáció számára evidencia maradt élete végéig.

A németek részvétele a helyi hatalomban a kitelepítés és a tulajdonviszonyok átalakítása idején

A helyi hatalom szerkezete 1945–1948 között Hartán is jelentősen átalakult, a két világháború közötti struktúrával összevetve nehezen átláthatóvá és többszereplőssé vált. A virilizmus intézményét felszámolták, az egyházak direkt vagy indirekt befolyása a napi ügyekre háttérbe szorult, majd 1947 után meg is szűnt. A község életét irányító legfontosabb új helyi hatalmi központ lett az előljáróság, a nemzeti bizottság és a földigénylő bizottság, valamint a közigazgatás irányítását ellátó jegyző és az ő hivatala.

Az előző évtizedekkel szemben ebben az időszakban a pártpolitika közvetlenül megjelent a településen, ami az előljáróságok és a nemzeti bizottságok összetételében azonnal le is csapódott.⁷⁴ Az országos trendeknek megfelelően a Kiszgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt vezetésében Hartán is helyet kaptak a politikailag „feddhetetlenek” találtatott német őslakosok, míg a Magyar Kommunista Párt (MKP) és a Nemzeti Parasztpárt vezetésében és tagságában meghatározóan magyar nemzetiségű, többnyire telepesként Hartára érkező személyek tevékenykedtek. Nem véletlen, hiszen ez a két párt szorgalmazta a radikálisabban a németek számonkérését és kitelepítését. A kitelepítés megkezdése és a betelepülés előrehaladása során azonban a pártok delegáltjaiból álló hartai előljáróságon és nemzeti bizottságban radikálisan csökkent a németek aránya.

A német lakosság választójogát mind az 1945-ös nemzetgyűlési, mind az 1947-es országgyűlési választást szabályozó törvényekben jelentősen korlátozták. 1945-ben a Volksbund vezetőit, tagjait és támogatóit, valamint a magukat 1941-ben német nemzetiségűnek vallókat is kizárták a voksolásból,⁷⁵ két évvel később pedig azokat is, akik rákerültek a kitelepítendőket nyilvántartó listákra.⁷⁶ Az 1947-es választáson emiatt 1183 személy nem szavazhatott Hartán.⁷⁷

⁷³ „Az ő testvérei is vele együtt agrárproletárok voltak. Most mindegyiknek szép háza van, a TSZ-ben jól keresnek és a pártba mégsem akarnak belépni, mert mindegyiknek vagy felesége, vagy apósa, sógora érintve volt a kitelepítésnél.” Jegyzőkönyv a Hartai Új Élet Tsz MSZMP Alapszervezetének vezetőségválasztó üléséről. Harta, 1966. szeptember 2. BKMÖL XXXV. 4. 17. f. 8. őe. 98.

⁷⁴ Hartán is megjelentek a pártok programjait népszerűsítő agitátorok. Gottschall Péter közlése. Harta, 2011. augusztus 9.

⁷⁵ 1945. évi VIII. törvény a nemzetgyűlési választásokról. II. fejezet, 5. § (10). A német nemzetiségűek kizárását a 20550/1945. BM. sz. rendelet külön megerősítette 1945. október 4-én.

⁷⁶ 1947. évi XXII. törvény az országgyűlési választásokról. 6. § (4).

⁷⁷ Ideiglenes névjegyzék a parlamenti választásokhoz. Harta, 1947. augusztus 12. BKMÖL XXII. 337. 10. d. 2843/1947.

Az előjáróságot ekkor már nem választották, tagjait a nemzeti bizottság koordinálásával, a paritás elve alapján a pártok jelölték, ám tagságuk a község autonómiájának 1946 eleji felfüggesztése után szigorúan a járási főjegyző engedélyéhez volt kötve.

A fennmaradt közigazgatási iratok arról tanúskodnak, hogy az első testületben még jelentős részben megmaradtak a háború alatt választott német esküdtek, s csak elenyésző számban kerültek be nem német származásúak, jórészt az MKP delegáltjaiként.⁷⁸ Az előjáróság etnikai összetételének megváltoztatása Hartán több lépcsőben történt. A község autonómiájának korlátozásával lényegében egy időben, 1946. február 9-én a nemzeti bizottság javaslatára a járási főjegyző bejegyzésével újralakult a testület. Ekkor már a tagok 40%-a magyar nemzetiségű személy lett.⁷⁹ Mivel azonban a földigénylő bizottság panaszának a nemzeti bizottság helyt adott, a második bíró és az előjáróság két másik német származású tagja helyére is magyar nemzetiségű telepéseket neveztek ki.⁸⁰ A következő lépés 1947. november közepén történt, mivel az előjáróság több német származású tagja a német anyanyelvűek, tehát kitelepítendőek listájára került. Ekkortól a bírón kívül már csak két német származású helyi lakos maradt a testületben.⁸¹

A nemzeti bizottság tagjait a pártok és szakszervezetek delegálták és társadalomszervező, ellenőrző funkciókat látott el. A bizottság tevékenysége szerteágazó volt. Első lépésként újralakította a községi képviselőtestületet. A testület jogköreinek 1946. január 31-i felfüggesztése után a bizottság tett javaslatot a járási főjegyzőnek az Előjáróság névsorára is. Emellett később meghatározó szerepet játszott az igazolási eljárásokban és a különböző, a településen működő bizottságok létrehozásában is, de a község napi szintű működéséhez szükséges döntésekből is kivette a részét. Az előjárósággal és a termelési bizottsággal rendszeresen megbeszélte az aratással vagy a vetéssel kapcsolatos kérdéseket, az erdőgazdasági ügyeket vagy éppen a tejbeszolgáltatás rendjét. Kezdetben a nemzeti bizottság tagjainak többsége is hartai német volt, ám ezt a testületet is többször átalakították a következő években, és ennek során egyre több magyar származású telepés képviselő került be a tagok közé.⁸²

A földigénylő bizottság szintén sokrétű tevékenységet folytatott. Összeírta az elkobzás vagy megváltás alá kerülő földbirtokokat, a helyi földigénylőket, el kellett bírálania, hogy azok a hatályos rendelkezések szerint jogosultak-e földjuttatásra. Emellett közreműködött az ingatlanok felosztásában, és

⁷⁸ Képviselőtestületi jegyzőkönyv. Harta, 1945. június 10. BKMÖL XXII. 337. 1. d. 1/1945.

⁷⁹ A járási főjegyző a hartai Nemzeti Bizottságnak. Harta, 1946. február 9. BKMÖL XXII. 337. 4. d. 439/1946.

⁸⁰ Jegyzőkönyv a hartai Nemzeti Bizottság és a Földigénylő Bizottság választmányának egyesített üléséről. Harta, 1946. február 18. BKMÖL XXII. 337. 4. d. 633/1946.

⁸¹ Jegyzőkönyv a kitelepítés és más okok miatt megüresedett előjárói tisztségi állások betöltése tárgyában tartott pártvezetői értekezletről. Harta, 1947. november 12. BKMÖL XXII. 337. 10. d. 2668/1947.

⁸² Jegyzőkönyv a hartai Nemzeti Bizottság 1945. április 13-i üléséről. Harta, 1945. április 13. BKMÖL XVII. 36. 12. d. 1/1945.

a földhözjuttatottak ideiglenes birtokba helyezésében is. Abban a kérdésben is állást kellett foglalnia, hogy a Megyei Földbirtokrendező Tanács által igényjogosultnak elismert, más településekről származó gazdák hartai betelepítésének előfeltételei biztosítottak-e.

Hartán 1945 áprilisa és májusa között az első és második földigénylő bizottság vezetője és tagjainak túlnyomó többsége német származású, többnyire kisgazdapárti őslakos volt.⁸³ A későbbiekben e bizottságból négy személy Volksbund-tagsága, négy további pedig német nemzetisége miatt kitelepítésre került.⁸⁴ Az Országos Földbirtokrendező Tanács 1945. május 24-én felfüggesztette a Pest megyei német településeken működő földigénylő bizottságok működését, és elrendelte új bizottságok alakítását. A Pest megyei Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsa 1945. június 7-i hartai kihelyezett ülésén nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy a bizottság tagjainak jelentős része még mindig német anyanyelvű lakosokból áll.⁸⁵ A bizottság összetételének radikális megváltoztatása végül 1945. december elején történt meg, a Pest megyei Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsának ismételt kihelyezett ülésén, amikor minden német származású személy kikerült a testületből. Ekkor vált véglegessé az is, hogy a hartai német származású „nemzethű” földigénylők csak a magyar jelentkezők igényeinek maradéktalan kielégítése után kaphatnak földet.⁸⁶

A hartai földigénylő bizottság viszonya az előljárással nem volt felhőtlen, különösen az után, hogy egyre nagyobb számban kerültek tagjai közé a községbe érkező telepesek. Az előljárásság őslakos tagjai érthető módon sokkal érzékenyebben reagáltak a hartai németeket érintő diszkriminációra és jogfosztásra, mint a telepesek, akik végeredményben ennek a helyzetnek köszönhették, hogy egy számukra addig ismeretlen településen új egzisztenciát teremthettek. Míg az előljárásság német származású tagjai – amennyire csak lehetett – igyekeztek a (német) közösséget fenyegető károkat minimalizálni, a telepesek elégedetlenek voltak, amikor esetenként hónapok teltek el Hartára kerülésük óta, s még mindig nem helyezték be őket hivatalosan új birtokukba, illetve a termelés anyagi feltételeinek megteremtése is akadozott. A helyzetet ráadásul tovább nehezítette, hogy a testületek hatáskörei nem voltak megfelelően elhatárolva egymástól, viszont együttműködésre voltak kényszerítve. A földigénylő bizottság körében időről időre felmerülő korrupció sem tett jót az emberi kapcsolatoknak.

1949 után a helyi hatalom szerkezete az előző évek kaotikus viszonyaihoz képest leegyszerűsödött. A hatalom immár a párt és a közigazgatás párt által

⁸³ Bercsényi 1983: 136.

⁸⁴ Az Előljárásság által kiadott igazolás a hartai Földműves Szövetkezetnek. Harta, 1947. május 5. BKMÖL XXII. 337. 8. d. 1465/1947.

⁸⁵ Jegyzőkönyv a Pestvármegyei Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsának hartai kihelyezett üléséről. Harta, 1945. június 7. BKMÖL XXII. 337. 1. d. 1356/1945.

⁸⁶ Jegyzőkönyv a Délpestvármegyei Földbirtokrendező Tanács hartai helyszíni tárgyalásáról. Harta, 1945. december 15. BKMÖL XVII. 36. 47/1945.

támogatott, egyben ellenőrzött vezetőinek kezében összpontosult. A tanácsrendszerre való áttérésnek megfelelően Hartán 1950. október 26-án alakult meg a községi tanács. A végrehajtó bizottsági (vb) tagok személyére a Hazafias Népfront tett javaslatot. Az elnök hartai őslakos lett, az MKP-, majd Magyar Dolgozók Pártja- (MDP) tag Kővári (Kachschtädter) Péter, a tagok között azonban kisebbségben voltak a német származásúak (Himpelmann Henrik, Nánai András – utóbbi járási tanács tag is lett, a kereskedelmi és ipari állandó bizottságot vezette).⁸⁷ A német származásúak alulreprezentáltsága csupán a hetvenes évek elejére szűnt meg.

A hartai pártvezetésben és a helyi tanácsban tehát kezdettől fogva voltak német származásúak, ők azonban természetesen nem a két világháború között a falu életét irányító jómódú családokból kerültek ki. A párttagok között a magyar származásúak és a betelepültek aránya még sokáig felülreprezentált maradt. A hivatalos pártrendezvények látogatottsága a németek részéről kifejezetten alacsonynak volt mondható. A helyi politikai elit kiválasztásának fontos jellemzője volt és maradt az egész szocialista időszakban, hogy a párttitkár és a tanács első embere sohasem lehetett egyszerre hartai őslakos, német származású személy.

Az új helyi politikai elitnek valóban komoly kihívással kellett szembenéznie, amikor arra törekedett, hogy az elmúlt évek különböző élményanyagai által befolyásolt közösségek közötti válaszfalak minél előbb leomoljanak. Az ideológiai előfeltevések is ezt követelték tőlük, de a gazdasági élet „szocialista”, a többség által egyáltalán nem rokonszenvesnek tartott újrászervezése is ezt diktálta számukra.

Gazdasági következmények

A hartai gazdaságok radikális átrajzolását egy 1951-ben kelt összesítés foglalja össze. A gazdaságok nagyságának vizsgálatakor az 1935-ös állapothoz képest az a legszembetűnőbb változás, hogy a 25 kat. hold feletti gazdaságok végleg eltűntek. Az 5 kat. hold alattiak számaránya 70%-ról 59%-ra csökkent, míg az 5–10, és a 10–20 kat. hold közöttieké jelentősen nőtt, előbbi 10,6%-ról 25%-ra, utóbbi pedig 8,6%-ról 23%-ra. A statisztika az agrárproletárok számát 1951-ben 133-ra tette.⁸⁸ A táblázatból nem rekonstruálhatók külön a német származású hartai őslakosok birtokviszonyai, de a gazdaságok nagyságában történt átrendeződés az általános kiegyenlítődés felé mutatott, és a korábban Hartára (is) jellemző óriási különbségek jelentősen csökkentek (7. táblázat).

⁸⁷ Jegyzőkönyv a Községi Tanács 1950. október 26-i megalakulásáról. Harta, 1950. október 26. BKMÖL XXIII. 732/a. 1. d.; Nánai András: Életutam (részletek). (H. Barta 1999: 102.)

⁸⁸ A pillanatfelvétel 38 iparosról, 16 kereskedőről, 64 ipari munkásról, 260 gyári munkásról, 160 közalkalmazotról és 23 egyéb személyről emlékezik meg. Harta község Tanácsa VB. a Dunavecsei Járási Tanács VB. elnökének. Harta, 1951. december 23. BKMÖL XXIII. 732/d. 2. d. 52-120/1951.

7. táblázat

A gazdaságok száma és nagysága Hartán 1951-ben⁸⁹

Gazdaságok nagysága	Gazdaságok száma	Gazdaságok összterülete (kat. hold)
1 kat. hold alatt	106	56
1–3 kat. hold	298	513
3–5 kat. hold	195	661
5–8 kat. hold	200	1134
8–10 kat. hold	95	767
10–15 kat. hold	188	2071
15–20. kat. hold	80	1227
20–25 kat. hold	11	207
Összesen	1173	6636

A Harta közigazgatása alá tartozó terület a negyvenes évek második felében jelentősen csökkent. Az első földigénylő bizottság ugyanis a település birtokállományából több mint 3 ezer kat. holdat átengedett Fülöpszállásnak és Akasztónak, hogy az ottaniak földéhségét kielégítsék.⁹⁰ Emellett 1947 áprilisában Dunatétlen néven a volt Teleki-uradalom területe is elszakadt Hartától, ott túlnyomó többségben a birtok korábbi alkalmazottai (250 család) kaptak saját földet a földosztáskor.⁹¹ Az új település 875 fővel kezdett önálló életet.⁹²

A Hartára betelepülők számára juttatott földbirtok átlagos nagysága egy 1947. májusi összesítés szerint 6 kat. hold volt.⁹³ Ez a birtoknagyság azonban nem volt kőbe vésve és szigorúan csak átlagnak tekinthető. A birtokok nagyságát alapvetően – a korrupciót nem számítva – az éppen rendelkezésre álló, szétosztható terület nagysága mellett a föld minősége, az eltartandó gyerekek száma határozta meg. A dél-szlovákiai betelepülőknek juttatott ingatlan nagysága átlagosan már 10–15 kat. hold között mozgott. A fenti kritériumok természetesen ez esetben is befolyásolták a földbirtokok nagyságát: a legkisebb juttatott földbirtok 2, a legnagyobb 25 kat. hold volt.⁹⁴ (Az eredetileg kitelepítésre szánt, de Magyarországon maradt németek tulajdonviszonyai is rendeződtek az ötvenes

⁸⁹ Harta község Tanácsa VB. a Dunavecsei Járási Tanács VB. elnökének. Harta, 1951. december 23. BKMÖL XXIII. 732/d. 1. d. 52-120/1951.

⁹⁰ Harta község Elöljárósága. Bizonyítvány. Harta, 1947. május 5. BKMÖL XXII. 337. 8.d. 1456/1947.

⁹¹ A vezetőjegyző a Dunavecsei Járás Szociális Titkárának. Harta, dátum nélkül. BKMÖL XXII. 337. 11. d. 3832/1947.

⁹² *Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtára. 8. kötet.* 61.

⁹³ Délpestvármegyei Földhivatal. Megyei telepítési összesítés. Kimutatás. Kecskemét, 1947. május 31. BKMÖL XXIV. 204. 18. d. 6335/1947.

⁹⁴ Macho György telepítési biztos a Délpestvármegyei Földhivatalnak. Harta, 1948. március 14. BKMÖL XXIV. 204. 51. d. 30.822/1948.

évek elejére. A megyei tanács mezőgazdasági osztályának földbirtokrendező csoportja a 25 000/1948. I.M. és a 15 020/1949. F.M. sz. rendeletek alapján 141, korábban a korlátozó rendelkezések hatálya alá eső hartai német tulajdonos részére visszahagyta az általuk birtokolt, 10 kat. holdat azonban meg nem haladó ingatlant.⁹⁵⁾

A tulajdonviszonyok erőszakos átrendezése kapcsán felmerülő problémák természetesen lecsapódtak a telepesek egymáshoz való viszonyában, sőt, a különböző háterű telepes csoportok kapcsolatában is. Az elégedetlenség legfőbb forrása természetesen a házak, az ingóságok, az állatállomány és a földtulajdon juttatásának kérdése volt. Az ellentétek már a betelepítés első fázisában is jelentkeztek, s nemritkán panaszlevelek megírásához is vezettek. T. D.-né például 1945. november 2-án felpanaszolta, hogy a Vajdaságból érkezők összetartanak és mások rovására egymást részesítik előnyben, miközben az ő már folyamatban lévő juttatását leállították. Felhívta a figyelmet egy sor elkövetett szabálytalanságra is, többek között arra, hogy a jugoszláviai csoport vezetői már másodszor vagy harmadszor cserélnek házat megérkezésük óta.⁹⁶

A konfliktusok tovább mélyültek, miután 1947–1948-ban megérkeztek Hartára a felvidéki telepesek, akik sérelmesnek tartották, hogy a legtöbb család az otthon hagyott földeknek csupán a töredékét kapta meg, s felülvizsgálatot kértek a házak elosztásának ügyében is. „A korábbi telepítésű délvidékiek és nincstelen beltelepesek a legjobb sváb ingatlanokat már igénybe vették. Szükségesnek tartanánk, hogy ha a lakóházakban való elhelyezés kérdését a kormánybiztosságnak egy külön szerve bírálná el és ennek során biztosítanák részünkre azt a lehetőséget, hogy mi, akik vagyont hagyunk Szlovákiában, elsősorban lennénk igényeinknek megfelelő módon kielégítve.”⁹⁷ Érdekeik hatékonyabb képviseletének érdekében megkísérelték elmozdítani az egyébként Jugoszláviából, de nem a telepesekkel érkezett telepfelügyelőt is, és egy velük érkezett honfitársukat akarták a helyére ültetni.⁹⁸ Kezdeményezésük azonban nem járt sikerrel, mert a Délpestvármegyei Földhivatal a telepfelügyelő munkájával meg volt elégedve.

A felvidékiek sem képeztek azonban homogén egységet, s azért hogy az egyes településekről érkezettek lehetőleg ne kerüljenek hátrányos helyzetbe az ingatlanok szétosztásakor, a kérdésért felelős telepítési bizottságban egy-egy diószegi,

⁹⁵ A Bács-Kiskun Megyei Tanács Mezőgazdasági Osztály Földbirtokrendezési Csoportjának határozata. Kecskemét, 1950. augusztus 10. BKMÖL XXIII. 732/d. 3. d. 81-206/1951.

⁹⁶ T. D.-né panasza. Harta, 1945. november 2. BKMÖL XXII. 337. 2. d. 2859/1945.

⁹⁷ A felvidéki telepesek levele a Miniszterelnöknek. Harta, 1947. július 29. BKMÖL XXII. 337. 10. d. 2636/1947.

⁹⁸ Jegyzőkönyv. Harta, 1947. augusztus 18. BKMÖL XXII. 337. 10. d. 2903/1947. A telepfelügyelőket a tulajdonviszonyok átalakításának szakszerűbbé és zökkenőmentesebbé tételére, valamint a termelés folyamatosságának biztosítására, a telepesek gazdálkodásának irányítására nevezték ki. Hartán 1946 júniusában nevezték ki a telepfelügyelőt, Ember Jánost.

nagyfödemesi, nagymácsédi, gútori, csölösztői, tejfalui, garamlöki és ágonyíri gazda is helyet kapott.⁹⁹

Az ötvenes évek elején végül több olyan német személy is visszatért Hartára, aki korábban évekre eltűnt a településről. Voltak közöttük olyanok, akiket annak idején más falvakba telepítettek ki, de voltak olyanok is, akik a kitelepítések lezárulásáig illegálisan tartózkodtak a szomszéd falvakban, kivonva magukat ezzel az otthon maradtakat sújtó rendelkezések alól. 1950 után megtorlás nélkül visszatérhettek a községbe, s bár mindenüket elvesztették, ismét hartai lakosok lehettek. Közülük jó néhányan idővel visszavásárolták a telepesektől házaikat és földjeiket is.

A hartai telepeseknek megérkezésük és a birtokba való behelyezésük után több, gazdálkodással kapcsolatos gyakorlati problémával kellett szembesülniük az 1940-es évek második felében. Sokuk számára gondot okozott, hogy nem válhattak gyorsan a számukra kijelölt ingatlan tulajdonosaivá, és egy ideig csak művelésre kapták meg a földet. A kusza bérleti viszonyok miatt ráadásul az is többször előfordult, hogy a kiutalt területet feles részben már művelte valaki.¹⁰⁰ Mindemellett a termelési körülmények sem voltak ideálisak. Egyfelől sokuk számára ismeretlenek voltak a helyi adottságok, s ez már eleve korlátozta a munka hatékonyságát, másfelől ebben az időben folyamatosan kevés volt a vetőmag és a talaj előkészítéséhez szükséges igásállat; arról nem is beszélve, hogy a korábban nincstelen vagy csupán egy-két holdon gazdálkodó telepesek eleve nem rendelkeztek azzal a generációról-generációra átörökített tudással és tapasztalattal, amely a birtokok hatékony műveléséhez elengedhetetlenül szükséges volt. Mivel takarmányból sem állt elegendő mennyiség rendelkezésre, a hartai telepfelügyelőnek és a jegyzőnek többször is interveniálnia kellett az illetékes megyei hatóságoknál, hogy a Dél-Szlovákiából áttelepítettek állatainak biztosítsanak élelmet.¹⁰¹

A fenti problémák mellett egyes telepesek termeléshez való hozzáállása is komoly kívánnivalót hagyott maga után. A korabeli dokumentumokban gyakran visszaköszönő megjegyzés, hogy a juttatottak egy része nem műveli földjét, sőt, némelyek a vetőmagot borra cserélik el. Az is előfordult, hogy a nagy nehezen beszerzett trágyát eladták a szomszédos települések gazdáinak. Török János, a megye kommunista országgyűlési képviselője a fennálló problémák miatt az MKP Dunavecsei Járási Titkárságához fordult, kérve, hogy vizsgálják ki a hartai állapotokat.

„Nagy megdöbbenéssel értesültem arról, hogy a Harta községben lakó telepesek túlnyomó részben a földjeiket nem művelték meg, és így óriási földterületek maradtak bevetetlenül. Számosan a telepesek közül a vetőmagot borért cserélték be, amit megittak, az illetékesekkel pedig azt akarták elhíttetni, hogy a búzát ugyan elvetették,

⁹⁹ A Betelepítő Csoport vezetője a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság Sajtóosztályának. Harta, 1948. március 2. BKMÖL XXIV. 204. 50. d. 5. t. 30614/1948.

¹⁰⁰ A felvidéki telepesek levele a Miniszterelnöknek. Harta, 1947. július 29. BKMÖL XXII. 337. 10. d. 2636/1947.

¹⁰¹ A vezetőjegyző a főispánnak. Harta, 1947. július 6. BKMÖL XXII. 337. 9. d. 2313/1945.

de a varjak kiszedték. Amíg a sváb házakban visszahagyott élelmiszerkészletből tartott, addig ettek-ittak, de nem dolgoztak és semmi hajlandóságot nem mutattak arra, hogy beilleszkedjenek a termelésbe és megbecsüljék a demokrácia ajándékát: a földet, amit kaptak.”¹⁰²

Török sommás megállapítása természetesen nem fedte teljesen a valóságot, még ha kétségtelenül voltak is olyan telepések szép számmal, akik esetében a helyzetértékelés pontos volt. Ezek egy részét ki is mozdították az ingatlanokból. A telepések jelentős részét – mindenekelőtt a Felvidékről érkező családfőket – azonban sokkal inkább a fent említett termelési problémák akadályozták az eredményes földművelésben.

A földművesszövetkezet 1946. március 10-én alakult meg Hartán 30 fő belépésével. Egy kivétellel mindannyian telepések voltak, akiket a Volksbund-tagok elkobzott házaiban helyeztek el, viszont még nem rendelkeztek saját földdel. A szövetkezetbe egy darabig nem léphettek be azok a német őslakosok, akik nem részesültek földjuttatásban, később viszont már nem is akartak tagok lenni, mert néhány év múlva új szövetkezeti formákban kezdték meg a termelést.¹⁰³ A földművesszövetkezet 1949-ig párhuzamosan működött az 1100 taggal rendelkező, lényegében tetszhalott állapotban lévő Hangya-szövetkezettel. Ekkor központi rendelkezésre összehívták a helyi Hangya utolsó közgyűlését és a néhány megjelent üzletrésztulajdonossal kimondatták a két szövetkezet egyesülését – lényegében a Hangya felszámolását.¹⁰⁴

1949. november 19-én alakult meg a 3-as típusú (tulajdonképpen termelőszövetkezet) Lenin tszcs, amelynek tagsága vegyes volt. Túlnyomórészt magyar származásúak (főleg délvidékiek és néhány felvidéki) léptek be, de a szegényebb hartai németek közül is csatlakoztak az új, zömével gyenge földekkel rendelkező szövetkezethez.¹⁰⁵ A belépést választók számára a döntésben meghatározó érv a gazdasági kényszer volt. Többségük ugyanis nem rendelkezett fogattal, gazdasági felszereléssel, sőt, termelési tapasztalattal sem. Az sem volt elhanyagolható szempont, hogy a tagosítások során kedvezményekhez juthattak oly módon, hogy a gazdasági közösség „privilegizált” státusa révén jobb földekhez is hozzájuthatott.¹⁰⁶

Az ötvenes évek elején aztán egyre-másra alakultak a 2-es típusú termelőszövetkezeti csoportok, szám szerint 12. Ezek között voltak vegyes tagságúak is, ám a belépést többségében alapvetően a különböző származású közösségekhez való tartozás határozta meg.¹⁰⁷ Így alakultak tisztán német tszcs-k és

¹⁰²Török János országgyűlési képviselő levele az MKP Járási Titkárságának. Harta, 1948. január 14. BKMÖL XXXV. 4. 12. óe. 172.

¹⁰³Bercsényi 1983: 140, 145.

¹⁰⁴Paládi-Kovács 2007: 220.

¹⁰⁵Nagy 1969: 32.

¹⁰⁶Hatvani 1983: 14.

¹⁰⁷Hatvani 1983: 15; R. T. 1959.

voltak olyanok is, amelyek főleg felvidékiekből vagy délvidékiekből szerveződtek. Ezek a szövetkezetek viszonylag kis művelési területtel rendelkező egységek voltak, ahol a tagok a legfontosabb talajelőkészítő munkákat együtt végezték ugyan a közös táblákon és a vetésforgót is egyeztették, ezen túl azonban önállóan dolgozhattak. „A német parasztok a tszcs-kben benne voltak, mert azt még bevette a gyomruk, hogy a saját kocsijukkal, lovukkal mehettek dolgozni.”¹⁰⁸ Ennek a társulási formának is megvolt az az előnye, hogy védelmet nyújtott a további tagosítások fenyegetésével szemben. Ráadásul a tagság ténye már önmagában is mérsékelte a beadási terheket.¹⁰⁹ Nem mindegyik tszcs bizonyult azonban életképesnek, néhány közülük rövid idő elteltével feloszlott vagy beolvadt egy másikba.

A korszakra jellemző beszolgáltatási kényszertől – származástól függetlenül – a falu több gazdája szenvedett. A kötelező beadás, az állami felvásárlás, az irracionálisan magas adók és büntetések a hartai parasztságot is a kétségbeesés szélére sodorták. A „kulákság elleni harcnak” valójában nem voltak etnikai aspektusai. Nemcsak német származásúak kerültek fel ugyanis a listára, kitéve ezzel őket a fokozott zaklatásnak, az erőn felüli beszolgáltatás kényszerének, hanem a Felvidékről és Délvidékről érkezettek is.¹¹⁰

Azoknak a jelentős részben német származású földműveseknek, akik a negyvenes évek második felében elvesztették földjeiket, vagy akik az új viszonyok között nem kívántak, esetleg nem tudtak többé mezőgazdaságból élni, hosszú ideig az iparosítás kínált menekülő útvonalat. Egy 1951-es, decemberi tanácsi nyilvántartás szerint ekkortájt 304 hartai illetőségű ipari és gyári munkás volt bejelentve a településen.¹¹¹ Ők vagy az épülő Sztálinvárosban, vagy pedig Budapesten próbáltak szerencsét.¹¹²

1956 Hartán is felkavarta az indulatokat. Október 26-án tüntetést szerveztek és ledöntötték a szovjet emlékművet, a középületekről pedig eltávolították a kommunista jelképeket.¹¹³ A forradalomnak mindenekelőtt rendszerkritikus aspektusa volt, és a lakosság alapvetően a tszcs-k feloszlását kívánta elérni. Mivel azonban a tulajdonviszonyok erőszakos átrajzolása a negyvenes évek második felében még élénken élt az egykori német tulajdonosok emlékezetében, többükben felvetődött a betelepítések előtti állapotok helyreállításának gondolata is. A kultúrházban összegyűlt tömeget azonban az evangélikus lelkész sikeresen lecsendesítette, így bár néhány megjelent csizmaszárában ott voltak a kések, a gyűlésen végül nem történt erőszak.¹¹⁴ Mindössze annyi történt, hogy

¹⁰⁸Interjú P. G.-vel. 7.

¹⁰⁹Hatvani 1983: 15.

¹¹⁰Rabai József felvidéki gazda például 13 kat. holdon, míg a Délvidékről áttelepült Fricsa József 9 fős családjával 14 kat. holdon gazdálkodott. Hatvani 1983: 13.

¹¹¹Harta Község Tanácsa VB. a Dunavecsei Járásai Tanács VB. elnökének. Harta, 1951. december 23. BKMÖL XXIII. 732/d. 1. d. 52-120/1951.

¹¹²Közülük sokan később, a térszek virágzása idején visszatértek és a településen vállaltak munkát.

¹¹³Tóth (szerk.) 2001: 463.

¹¹⁴Halasi 2003: 227.

a frissen alakult nemzeti bizottság kiszorította a község vezetőségéből a kommunistákat.¹¹⁵ A tszcs-k közül állítólag egyedül a német tagságú Hunyadi bomlott fel ebben a két hétben, míg az Új Élet felosztotta a közös állatállományt a tagok között.¹¹⁶

A forradalom után a falu életét leginkább befolyásoló állami intézkedés a magán földtulajdon végleges felszámolása és a mezőgazdasági népesség új típusú téeszekbe kényszerítése volt.¹¹⁷ Hartán ez a folyamat 1959 elején zajlott le. A tszcs-k felszámolásával a jórészt német származású középparasztokból álló Új Élet vezetőit is döntés elé állították: vagy egy új típusú termelőszövetkezetet alakítanak, vagy a községben már korábban megalakult Lenin Tsz-be, vagy a szintén politikai nyomással átalakult, Tóth V. Imre által irányított vegyes tagságú Béke Tsz-be lépnek be.¹¹⁸ Mivel a vezetőség szeretett volna „egyívású” etnikai közösségben tovább dolgozni, a saját téesz-alapítás mellett döntött.¹¹⁹ Az Új Élet tagjai azonban úgy határoztak, hogy megválogatják, kit vesznek fel a jelentkezők közül és csak a komoly termelési tapasztalattal rendelkező német középparasztok csatlakozását támogatták.¹²⁰ A többi tszcs habozó tagságát – meggyőzéssel vagy szükség esetén nyomásgyakorlással – beléptették az engedélyezett három Tsz valamelyikébe.¹²¹

A gazdasági kényszerek hatása miatt azonban a főleg német tagságú Új Élet Tsz sem őrizte meg sokáig etnikai homogenitását. A terjeszkedés, a növekvő munkaerőszükséglet, a dunatetőtleni, tisztán magyar tagságú Rákóczi Ferenc Tsz-szel való 1963-as egyesülés eredményeként lényegében ez is vegyes tagságúvá vált.¹²²

¹¹⁵Beszámoló az 1959. október 9-i taggyűlés elé. Név és dátum nélkül. BKMÖL XXXV. 4. 4. f. 17. cs. 3. óe. 10.

¹¹⁶Hatvani 1983: 15.

¹¹⁷A kollektivizálásról, s annak gazdasági és társadalmi összefüggéseiről lásd Varga 2001.

¹¹⁸H. Barta 1999: 61.

¹¹⁹H. Barta 1999: 61. „A 3. téesz nagyon nehezen állt össze. A sváb gazdag parasztok, azok passzív rezisztenciát választottak. Addig csúrték-csavarták, hogy még mindig nem alakult meg... A legkeményebb népi németajkú hartaiak bekeményítettek, és nem mentek se az erdélyihez (Oláh Pál, Lenin Tsz – E. F.), se a bácskaihoz (Tóth V. Imre, Béke Tsz – E. F.), hanem... a Romvári Henrik bácsi, egy Knodel, aki a járási tanácsnak a mezőgazdasági osztályán dolgozott, megszervezte ügyes diplomataként, hogy csinálunk mi gyorsan egy másik Tsz-t.” Interjú P. G.-vel. 7.

¹²⁰Hatvani 1983: 18.

¹²¹„Éppen a vőtársamnál tanyáztam, amikor jöttek az agitátorok. Traktorosok a Solti Gépállomásról. Eleinte még szépen mondogatják – ha már ott vagyok, nekem is – később azonban, hogy nem hajlunk a szóra, begorombulnak. Egyikük előkapja a pisztolyát, és az orromnál lóbázza...” Hatvani 1983: 17.

¹²²1959-ben az Új Életnek 77 alapító tagja volt, 1960-ra a taglétszám felszökött 250-re. A létszám ettől kezdve folyamatosan emelkedett. Hatvani 1983: 18.

KITEKINTÉS

Az 1960-as évektől kezdve megindult a hartai lakosság különböző etnikai háttérű és eltérő élményanyaggal rendelkező csoportjainak összecsiszolódása. A negyvenes évek diszkriminatív légkörét és az egzisztenciális veszteségeket az akkoriban már felnőtt német lakosság persze sohasem feledte el (és számon is tartotta), de az évtizedek múlásával az ellenérzések fokozatosan oldódtak. Ennek persze több oka is volt. Egyfelől az érintettek folyamatosan érezték a párt szabad véleménynyilvánítást akadályozó, a negyvenes évek eseményeinek nyilvános megvitatását tabusító, reguláló akaratát. Másfelől a egyes házasságok egyre növekvő aránya, és a fiatalabb, már közös iskolában tanuló generációk baráti kapcsolatai is a lassú megbékélés irányába hatottak. A feszültség oldásában természetesen a közös munkahelyek is fontos szerepet játszottak.

A mezőgazdaság 1959-es átszervezésére a kezdeti ellenérzések és nehézségek dacára sikertörténetként emlékeznek Hartán. A hartai téészek a hetvenes évekre már egyértelműen az ország legsikeresebb nagyüzemei közé tartoztak, s a gazdasági eredmények viszonylag gyorsan lecsapódtak a lakosság életszínvonalában is, mivel a foglalkoztatottak jelentős része (az idővel a háztáji gazdaságot is engedélyező) valamelyik téész alkalmazásában állt. „Az 1970–80-as években a falu prosperált, és az infrastruktúrában, életminőségben a magyarországi átlagnál kicsit jobb helyzetbe jutottunk.”¹²³

A Lenin és a Béke Tsz-ben kezdettől fogva dolgoztak német származású őslakosok, de az Új Élet is vegyes tagságúvá vált a hatvanas évek közepére. Ráadásul a két önmagában is erős téész, az egykori Béke és az Új Élet, a hatékonyság növelése érdekében 1974-ben egyesült Erdei Ferenc Tsz néven. A mezőgazdasági üzemek így egyfajta kohóként is funkcionáltak: a napi érintkezés „kényszere” miatt szükségszerűen oldották a német származású őslakosok és a betelepült családok közötti ellenérzéseket.

Az 1945–1989 közötti időszak egyik fontos következménye volt azonban, hogy felgyorsult a német lakosság asszimilációja. Az anyanyelv használata fokozatosan visszaszorult a privát szférába, majd az idősebb generáció kihalásával a nyolcvanas évekre egyre kevesebben maradtak, akik egymás között még németül beszéltek. A kétségkívül pozitív erőfeszítések ellenére (nemzetiségi táncegyüttes, német nyelvoktatás az iskolában, helytörténeti múzeum és szakkör alapítása) a korábbi falusi társadalom felbomlásával, a gazdasági keretek és az életforma radikális átalakulásával, valamint a vegyes házasságok számának növekedésével az egykor német közösség identitásában a rendszerváltás idejére az anyanyelv helyett a kultúrához való kötődés, a közös származás tudata, valamint a szocialista érában is jelentős gazdasági sikereket felmutató szülőfaluhoz fűződő érzelmi kötélekek váltak dominánssá.¹²⁴

¹²³Interjú P. G.-vel. 8.

¹²⁴A 2001-es népszámlálás adatfelvételekor már csak 246-an (5,4%) vallották magukat német nemzetiségűnek, anyanyelvűnek pedig 68-an (1,5%). A német kultúrához és hagyományokhoz

FORRÁSOK

Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (BKMÖL)

V. 336. Harta Község iratai.

XVII. 36. Néphatalmi és különleges feladatokra alakult bizottságok. A Hartai Nemzeti Bizottság iratai.

XVII. 501. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsának iratai.

XXI. 102. A dunavecsei járás főjegyzőjének iratai.

XXII. 337. Harta község iratai.

XXIII. 732/a. Harta Község Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek.

XXIII. 732/d. Harta Község Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok.

XXIV. 204. A közigazgatás területi szakszervei. A Dél-Pest megyei Földhivatal iratai.

XXXV. 4. Az MKP–MDP–MSZP iratok gyűjteménye. Az MSZMP Dunavecsei Járási Bizottsága és alapszervezeteinek iratai.

Evangélikus Országos Levéltár (EOL)

Bányai Evangélikus Egyházkerület (BEEK) Püspöki Hivatal iratai

Dunán Inneni Egyházkerület közigazgatási iratai

Magyar Országos Levéltár (MOL)

XIX-B-1-at. 13. d. 319/1948. Belügyminisztérium Bevándorlási és Állampolgársági Hivatalának iratai. Hartai kitelepítési névjegyzék.

Néprajzi Múzeum, Etnográfiai Adattár

000.732. Mészáros Gyula: Harta, Dunapataj, Kalocsa. (Kézirat, dátum nélkül, feltehetően a századforduló táján.)

Pest Megyei Levéltár (PML)

PPSK IV. 401. a. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Főispánjának bizalmas iratai

Interjú P. G.-vel, 2006. január 5-én, készítette Eiler Ferenc. MTA TK Kisebbségkutató Intézet

Interjú M. S.-sel és P. V.-vel, 2006. november 25-én, készítette Eiler Ferenc. MTA TK Kisebbségkutató Intézet

Interjú J. G.-vel, 2007. március 4-én, készítette Eiler Ferenc. MTA TK Kisebbségkutató Intézet

John Knodel: *The Beginning of the Following Sorrowful Story. DVHH Homepage.* (http://www.dvhh.org/batschka/knodel_1945.htm – Utolsó letöltés: 2012. február 26.)

Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok község és külterületi lakott helyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, 1934.

Az 1941. évi népszámlálás. I. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975.

Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest 1947.

Az 1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990. Budapest, 1993.

410-en kötődtek (9%), és családi, illetve baráti körben 167-en (3,7%) használták a német nyelvet. *Népszámlálás 2001. 4. Nemzetiségi kötődés.* 2002. 167.

- Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós (szerk.) 2004: *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Budapest.
- Magyarország Földbirtokosai és földbérlei. (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján.* 1937. Budapest.
- Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtára.* 8. kötet. Bács-Kiskun megye. Budapest, 1996.
- Népszámlálás 2001. 4. Nemzetiségi kötődés.* Budapest, 2002.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bercsényi József 1983: A hartaiak és a szövetkezés. In: Gallé Tibor (szerk.): *Adalékok Harta történetéhez*. Budapest, 124–150.
- Erdei Ferenc 1977: *Futóhomok*. Budapest.
- Fél Edit 1935: *Harta néprajza*. Budapest.
- H. Barta Lajos 1999: *Harta... és hartaiak mondják kétezer küszöbén*. Solymár.
- Halasi László 2003: *A Hartai Evangélikus Egyház története 1723–2003*. Harta.
- Hatvani Dániel 1983: *Negyedszázad után a hartai Erdei Ferenc Tsz.* Kecskemét.
- Király László 1981: Az „amerikai utas” agrárfejlődés Bács-Kiskunban a második világháború előtt. In: Király László (szerk.): *A kapitalizmus kora*. Kecskemét, 5–69.
- Klein, Bruno 1942: Hartnäckig und eisern entschieden sind die Batschkadeutschen. *Deutsche Zeitung* 1942. május 13. 4.
- Nagy Béla 1969: *20 éves a hartai „Lenin” Tsz. Adalékok Harta község és a hartai „Lenin” Mezőgazdasági Termelőszövetkezet történelméhez*. Budapest.
- Paládi-Kovács Attila 2007: Azok az ötvenes évek falun. *Ethnographia* (118) 2–3. 219–225.
- Schmel Péter 1983: Harta. In: Gallé Tibor (szerk.): *Adalékok Harta történetéhez*. Budapest, 9–58.
- Spannenberger Norbert 2005: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest.
- Sváb földből magyar föld. *Szabad Nép* 1947. augusztus 24. 7.
- Sz. Körösi Ilona 1992: Paraszti értékrend két nemzetiségi közösségben. In: Bárh János (szerk.): *Dunatáji találkozás*. Kecskemét, 85–90.
- Tánczos-Szabó Ágota 2005: Népbíróságok működése a mai Bács-Kiskun megye területén 1945 és 1948 között. In: Szabó Attila (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XX*. Kecskemét, 315–332.
- Tilkovszky Loránt 1978: *Ez volt a Volksbund: A német népcsoport-politika és Magyarország: 1938–1945*. Budapest.
- Tóth Ágnes 1998: *Nemzetiségi népiskolák Magyarországon az 1943/44-es tanévben*. Kecskemét.
- Tóth Ágnes (szerk.) 2001: *1956. Bács-Kiskun megyei kronológiája és személyi adattára*. 2. kötet. Kecskemét.
- Varga Zsuzsanna 2001: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Budapest.
- Zielbauer György 1990: *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955*. Szombathely – Vép.

Bozsonyi Károly – Horváth Zsolt – Kmetty Zoltán

A hatalom hálója

A Kádár-kori hatalmi elit hálózati struktúrája az együttvadászási szokások alapján

A vadászat tekintetében az 1945 után kiépült úgynevezett szocialista rendszer időszaka folytonosságot mutat a korábbi korszakokkal: a vadászat a kiváltságos kevesek költséges tevékenységként ugyanúgy része lett az uralmi elit életformájának, mint ahogy az 1945 előtti rendszerekben az volt, annak ellenére, hogy a kommunista pártállam és annak vezetői – az ideológiával összefüggésben – a közvélemény előtt puritán képet jelenítettek meg magukról. A párt- és állami vezetők vadászatainak feltételeit a legmagasabb szintű kormányzati szervek biztosították, a kérdés nem egyszer még a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) egyik legfontosabb döntéshozó testülete, a Politikai Bizottság (PB) napirendjén is szerepelt.

Tanulmányunkban a Kádár-kori hatalmi elit strukturális sajátosságait kívánjuk megvizsgálni a vadászataik során kialakult viszonyok elemzésével. Ehhez alapadatokkal a budapesti Egyetértés Vadásztársaság trófeabemutatói¹ szolgálnak. Magyarországon az 1989–90-es rendszerváltozás előtt a hatalmi elitnek két reprezentatív vadásztársasága volt. Az egyik társaság a párt- és állami vezetők számára megalakított Egyetértés, a másik pedig a Honvédelmi Minisztérium vadásztársasága (utóbbit Zalka Mátéról nevezték el). Előbbi az állami erdő- és vadgazdaságok vadvédelmi területein – azaz kiemelt jelentőségű, állami tulajdonú földterületeken, Gemencen, Gyulajon, Gödöllőn, Telkin, Gyarmatpusztán és a Mezőföldön – működött, míg utóbbi tagjai a Honvédelmi Minisztérium erdőgazdaságai kezelésében lévő földterületeken – így Kaszópusztán, Uzsán, Sütőn, Lovasberényben, Bujákon – vadászhattak.² Az Egyetértés megalakításáról a PB hozott állásfoglalást 1963-ban,³ majd az 1964-es tényleges megalakuláskor a 18 alapító tag között találjuk a legfelső szintű politikusgarnitúra olyan tagjait, mint Apró Antal, Benkei András, Biszku Béla, Czinege Lajos, Fehér Lajos, Fock Jenő, Gáspár Sándor, Kádár János, Losonczy Pál, Németh Károly, Pap János.

¹ Adatainkat a vadásztársaság évente 70–200 példányban elkészített, kezdetben az Erdészeti Műszaki és Szervezési Irodában, majd 1977-től az Erdészeti és Faipari Tervező és Szervező Irodában sokszorosított trófeabemutató füzetéből nyertük. Az 1968 és 1986 közötti nyomtatványok álltak rendelkezésünkre, melyeket egy, az állami erdő- és vadgazdaságok alkalmazásában állt hivatásos vadász családja őrzött meg és bocsátott rendelkezésünkre. Segtségüket ezúton is köszönjük.

² Zoltán 1996: 14–18; 70. Tóth 1998: 76.

³ Majtényi 2009: 101–102, vö. az Egyetértés Vadásztársaság 1989. évi megszűntetéséről szóló, az MSZMP KB Gazdaság- és Szociálpolitikai Osztálya által készített, a PB által az 1989. február 7-i ülésen tudomásul vett 1989. február 1-jei tájékoztatót. (http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=24398&MT=1 – Utolsó letöltés: 2012. június 1.)

E vadásztársaságokba természetesen kizárólag meghívással lehetett bekerülni, és csak a hatalmi elit csúcán lévők vehettek részt a vadászati eseményeken.⁴

A vadászat tehát kitüntetett szerepet kapott a szocializmus kori magyar elit életében. Azt, hogy ki kivel vadászhatott, ki milyen vadat lőhetett ki, szigorú hierarchikus rend szabályozta. A vadászatok megszervezésénél egyrésztől figyeltek arra, hogy kit (és hányszor) hívnak meg, másrésztől a kísérő hivatásos vadászok azt is felügyelték, hogy ki milyen vadat lőhet le. Ebből következően az együttvadászás ténye – és a lőtt vadak trófeáinak pontszáma, minősítése – politikatörténeti adalékokkal is szolgál, és lehetőséget nyújt a hatalmi elit strukturálódásának vizsgálatára.

Tanulmányunkban az Egyetértés Vadásztársaság trófeakimutatásait vizsgáljuk – a leíró adatok alapján bemutatjuk a legfontosabb szereplőket, illetve az adatokból kinyerhető primer információkat. Ezt követően pedig kísérletet teszünk arra, hogy az együttvadászások alapján felrajzoljuk a hatalmi elit vadászati hálózatát. A vizsgált időszakot a politikatörténet eseményei alapján három részre bontjuk. A különböző időszakok elemzése lehetőséget nyújt arra is, hogy megállapítsuk, egyes személyek mikor és milyen mértékben voltak központi helyen a hálózati struktúrában. Ez véleményünk szerint árnyalni tudja az elit egyes szereplői felemelkedési, illetve bukási pályájának dinamikáját. Megvizsgáljuk, hogy a különböző időszakokban a hálózat strukturális paraméterei mennyiben változnak meg. A hálózatelemzés módszertanát kiegészítve a hálózat külső zavaró tényezőkkel szembeni stabilitására is kitérünk a három lehatárolt időszakban. Az általunk használt hálózatkutatói módszertan nem ismeretlen a történettudomány számára, azonban mindeddig kevés munka használta ezt az elemzési eszköztárat. A hálózatelemleti megközelítés lehetővé teszi, hogy a különböző tudományterületek ugyanazt a nyelvet beszélve jussanak el bizonyos kérdések vizsgálatához – ami nagyban növeli az interdiszciplináris elemzések lehetőségét. A hálózatelemzés kezdeteitől fogva jelen volt a történettudományi problémák vizsgálatában.⁵ Ennek egyik eklatáns példája a Mediciek felemelkedését vizsgáló kutatás, ami mára a hálózatelemzési kézikönyvek egyik mintapéldájává vált.⁶ A magyarországi történettudomány eddig kevésbé használta a hálózatelemzés módszerét, inkább az volt a jellemző, hogy társadalomtudósok vizsgáltak hálózatelemzési módszerekkel történettudományi határterületen elhelyezkedő kérdéseket.⁷ A magyarországi társadalomtudósok az 1990-es évek elején kezdték felfedezni annak a lehetőségét, hogy a társadalmi kérdéseket hálózati szempontból is vizsgálják. A hálózati megközelítés alapvetően szociológiai témájú elemzésekben jelent meg először, főleg a társadalmitőke-elméletek kapcsán; e területen a háló-

⁴ Majtényi 2008, 2009. (A nyugdíjba került, háttérbe szorult politikusok számára az Egyetértésbeli tagság megszűnte után idővel létrehozták az „elfekvőnek” tekintett Barátság Vadásztársaságot.) Majtényi 2009: 108–109.

⁵ Wellman – Wetherell 1996.

⁶ Padgett – Ansell 1993.

⁷ Albert – Dávid – Kőrösi 2000; Sík 2001; Cserpes 2012.

zati jellemzők fontossága gyakorlatilag alapvetéssé vált az utóbbi évtizedekben.⁸ A téma egyik magyarországi úttörője, Tardos Róbert szerint a módszer alkalmazása „segíthet áthidalni azt a szakadékot, amely a mikro- és a makroszociológiai elemzést gyakran mereven elválasztja egymástól”.⁹ Az egyéni szintű cselekvések megértésén túl a hálózati szempont lehetővé teszi, hogy a különböző strukturális folyamatokat is értelmezhesük. Kutatásunkban azt is célul tűztük ki, hogy elemzésünk példáján keresztül rámutassunk: a történettudomány is sokat nyerhet a hálózati módszerek használatával.

AZ ADATBÁZIS

Az elemzés alapját az Egyetértés Vadásztársaság 1968–1986 között készült *trófeabemutatói* adják. Az éves kimutatások az egyéni nagyvadadászatok lőlapjai alapján készültek. A trófeabemutató annyiban különbözik egy teljes vadásznaplótól, hogy csupán a gím- és a dámszarvas-elejtések adatait közli, a többi vadét – az ugyancsak egyénileg elejtett vaddisznókét, őzekét stb. – és a társas vadadászatok – fácán, nyúl, róka, vadkacsa, esetenként vaddisznó stb. – adatait nem. A trófeabemutatók alapján 2323 nagyvad lelövését lehetett rekonstruálni. A lőlap tartalmazta az elejtő nevét, az elejtés idejét és helyét, egyes esetekben az agancs ágszámát, súlyát, a vadfaját, a trófea nemzetközi pontszámát, Nadler-pontszámát¹⁰ és azt, hogy érmes volt-e a trófea (bronz, ezüst, arany). Az adatbázis időben nem fedi le az Egyetértés Vadásztársaság teljes működését, hiszen a társaság már 1964-ben megalakult, és egészen 1989-es megszűnéséig változatlan formában működött. A szakirodalom¹¹ és egy korabeli közreműködőtől¹² kapott információ alapján azt mondhatjuk, hogy az összesített trófeabemutató a trófeaelejtések szempontjából érvényes adatforrásnak tekinthető.

A 2323 nagyvad elejtése 152 szereplőhöz köthető. A kilövések száma azonban nagyon „ferde” – egyenlőtlen – eloszlást mutat. 46 személynél csak egy vad elejtése van feljegyezve, és a vadászok felének (77 fő) öt vagy kevesebb kilövés köthető a nevéhez. Ezzel szemben a legtöbbet vadászó 10 ember mindegyike 50 feletti vadat lőtt ki. Kádár János 43 trófeával szerepel e listán a 12. helyen – a számokat tekintve tehát nem szerepel a legaktívabb vadászok között. Ugyanakkor a legmagasabbra értékelt trófeák tekintetében már az élbolyban találjuk.

⁸ Bourdieu 1997; Burt 1992; McAllister – Fischer 1978; Marsden 1987; Lin – Dumin 1986; Lin – Erikson 2008; Flap 1991; Gaag 2005.

⁹ Angelusz – Tardos 1991: 7.

¹⁰ Herbert Nadler által kidolgozott pontozási rendszer, a szarvasagancsok bírálatához.

¹¹ Zoltán 1996; Tóth 1998; Majtényi 2008, 2009.

¹² Aranyosi Andrea, a Gödöllői Állami Erdő- és Vadgazdaság vadászházainak volt gondnoknőjének (férje egykori kerületvezető vadász) szóbeli közlése, melyet ezúton is köszönünk.

1. táblázat¹³*A legtöbb trófeás vadat lövő személyek
(teljes vizsgálati időszak)*

Név	Lelőtt vadak száma
Fock Jenő	106
Veres József	83
Aczél György	71
Timár Mátyás	65
Szűcs Ferenc	62
K. Papp József	58
Cseterki Lajos	57
Papp Lajos	53
Losonczi Pál	52
Gergely István	51

Az 1. táblázatban a 10 legtöbb vadat ejtő vadász látható. Az első Fock Jenő – 1967–1975 között a minisztertanács elnöke – egymaga 106 vadat lőtt ki, a második Veres József – az MSZMP Központi Bizottsága (KB) tagja volt 1959-től egészen a testület 1989-es megszűnéséig – 83-at, a harmadik Aczél György, a korszak meghatározó kultúrpolitikus és emblematikus figurája pedig 71-et.

A kilőtt vadak nagy többsége (80%) (gím)szarvasbika volt, 20% pedig dám-bika. Az esetek 68%-ában jegyezték fel, milyen a minősítése a lelőtt vad trófeájának: 277 bika arany-, 388 ezüst-, 557 pedig bronzérmes minősítést kapott. Aranyérmes bikát összesen 80 vadász lőtt a vizsgált 19 év alatt. A legtöbbet, 11–11-et Kádár János és Fock Jenő lőtte, a harmadik legtöbbet pedig Losonczi Pál: 9-et. Losonczi szintén a Kádár-rendszer emblematikus politikusának számított, 1957-től folyamatosan tagja a pártvezetésnek, az 1960-as évek kollektivizálási kampánya idején agrár-miniszter, majd 1967-től 1987-ig az Elnöki Tanács elnöke volt.

A kimutatásokban két pontszámot is feltüntettek az elejtett vadak mellett. Egyrészt feljegyezték az agancsbírálat nemzetközi pontszámát és a csak szarvasbikákra értelmezett Nadler-pontszámot is (Nadler-pont az elejtések harmadánál van feljegyezve, nemzetközi pontszám pedig kétharmadánál). A két pontszám, bár nagyon erősen korrelál egymással (0,82 korreláció), nem egyezik teljesen. A Nadler-pontszámítás szerinti legrangosabb trófeát Kádár János lőtte 1976. szeptember 12-én Telkiben, míg a nemzetközi pontszámítás szerint Szűcs Ferenc – egykor a Nemzeti Parasztpártból indult, Kádárral jó viszonyt ápoló politikus, 1962-től vezérőrnagyi, 1983-tól altábornagyi rangban a vezérkari főnök helyettese 1989. évi nyugdíjazásáig¹⁴ – 1974. szeptember 14-én Gemencen elejtett szarvasbikája volt a legrangosabb trófea.

¹³ A tanulmányban található összes táblázat és ábra forrása az Egyetértés Vadásztársaság 1968–1986 évekről összeállított trófeabemutatóiból készített adatbázis.

¹⁴ Zoltán 1996: 9–10; Majtényi 2009: 112–113.

2. táblázat

Legrangosabb trófeák

Név	Helyszín	Időpont	Nadler-pont
Kádár János	Telki	1976. szeptember 12.	231,70
Kazareczky Kálmán	Gemenc	1975. szeptember 19.	231,10
Németh Károly	Telki	1975. szeptember 13.	230,18
			Nemzetközi Pont
Szűcs Ferenc	Gemenc	1974. szeptember 14.	249
Papp Árpád	Gyarmatpuszta	1970. szeptember 17.	247
Kazareczky Kálmán	Gemenc	1975. szeptember 19.	247

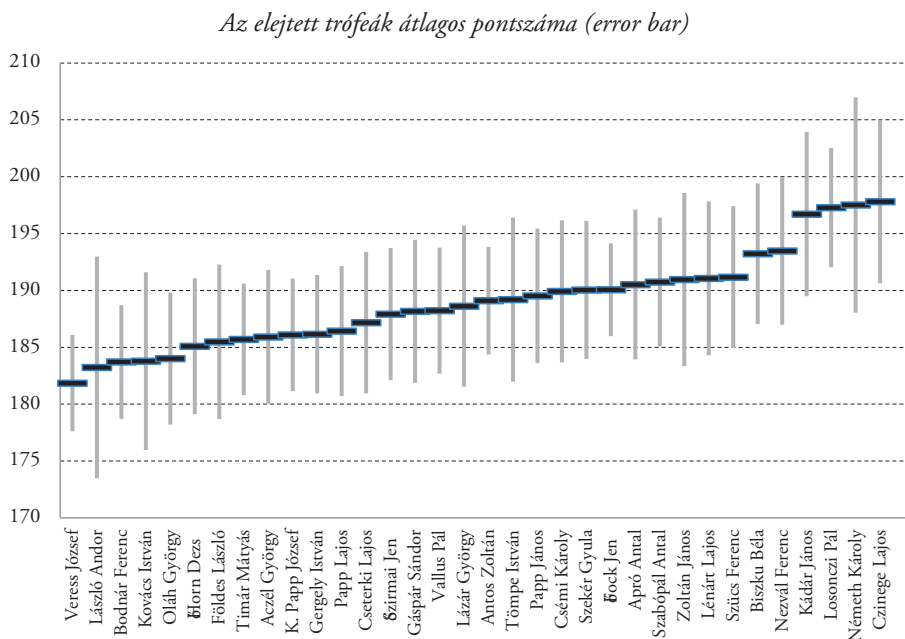
Az érmes trófeák kilövése szigorúan szabályozott volt a vadásztársaságon belül. Minden évben előre rögzítették, hogy ki hány arany-, ezüst- és bronz-érmes bikát lőhet ki: 2-3 évente minden Egyetértésben vadásznak jutott egy aranyérmes bika. Ezt a rendet ugyanakkor megtörték a különböző jeles évfordulók (például az ötvenedik vagy hatvanadik születésnap), illetve azok az alkalmak, amikor valamilyen különleges bikát fedeztek fel a vadállományban a hivatásos vadászok. Ekkor a tagok gyakran „közfelkiáltással” megszavazták, hogy ki lőheti ki az adott vadat – általában a párt vezető funkcionáriusainak juttatva ezt a dicsőséget.¹⁵ Az 1. ábra a legalább 30 vadat kilövő tagok esetében mutatja be az átlagos nemzetközi pontszámot, amit az általuk lelőtt bikák trófeája elért. A grafikonon ábrázoltuk a pontszámok szóródását is. Az így kirajzolódó „error bar”¹⁶ mutatja, mely vadászok esetében tapasztalható szignifikáns – azaz statisztikai számításal kimutatható – eltérés a kilőtt vadak trófeaminősége között. Az, hogy egy vadász milyen pontszámú trófeát tud lőni, részben a véletlen, részben pedig a szervezésen múlik. Az „error bar” a véletlen hatását mutatja az átlaghoz képest. Ha két vadász pontszámának nem ér össze az intervalluma, azt jelzi, hogy az eltérésük szignifikáns, tehát nem a véletlennek köszönhető.

A nemzetközi pontszámok szóródását vizsgálva egyrésről jól látszik, hogy a legtöbb vadász esetében nem lehet szignifikáns különbséget megállapítani a trófeák pontszáma között, 180 és 200 pont között szóródik mindenkinek az átlagteljesítménye. Azonban ha megfigyeljük a lista élmezőnyét, kitűnik, hogy a vezető pozíciókat a pártelit tagjai foglalják el, az élen Kádárral, Czinege Lajossal (az adatbázis által lefedett teljes időszakban a KB tagja volt, 1960-tól honvédelmi miniszter), Németh Károllyal (1962–1965-ig mezőgazdasági, 1974–1978-ig gazdaságpolitikai KB-titkár, 1970-től a PB tagja, 1985–1987-ben pártfőtitkár-helyettes, majd 1988-ig az Elnöki Tanács elnöke) és Losonczi Pállal.

¹⁵ Zoltán 1996: 97.

¹⁶ Az „error bar” típusú grafikon nemcsak az átlagot mutatja be, hanem az átlaghoz tartozó konfidencia intervallumot is, ezáltal lehetőség van a szignifikáns eltérések megkülönböztetésére.

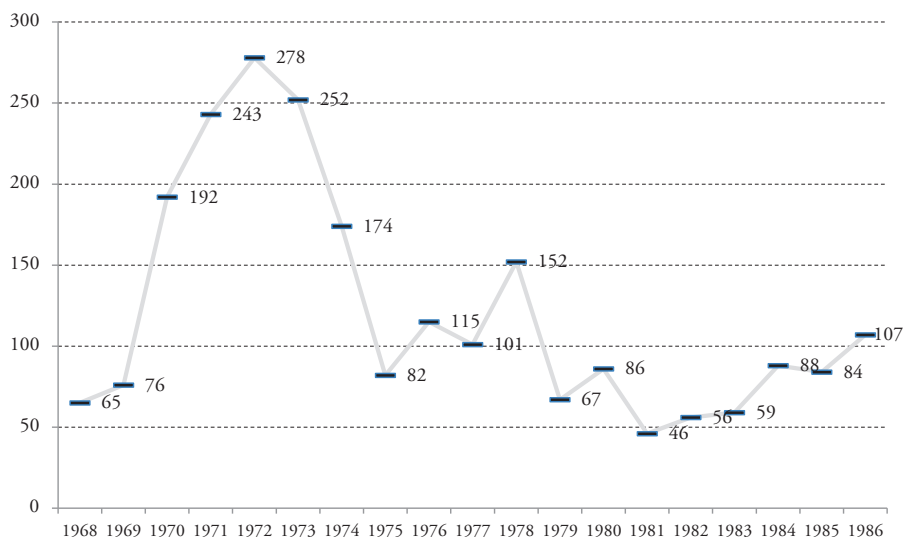
1. ábra

Az adatbázis által felölelt időszakban (2. ábra) a legkevesebb elejtést 1981-ből jegyezték fel (46), a legtöbbet pedig 1972-ből (278). Az időszak elején több volt az éves elejtések száma, mint a vége felé közeledve. Ez indikátora lehet annak, hogy a szocialista rendszer végére a vadászat egyre inkább elveszítette jelentőségét a pártvezetők szemében (aminek az is oka lehet, hogy a nagy vadász hírében álló Kádár egyre kevesebbet vadászott). De nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az elit a politikai struktúra merevsége miatt kevésbé cserélődött, így az egyre idősebb politikusok fizikai korlátaik miatt kényszerültek egyre kevesebb időt tölteni az erdőkben.

Az adatbázis által felölelt időszakot három részre bontottuk annak érdekében, hogy az adatokból kibontakozó időbeli dinamikát is felrajzolhassuk. A három időperiódus kijelölésénél a politikátörténet cezúráit próbáltuk követni. Ezért a határokat az MSZMP kongresszusaihoz és a kormányokhoz igazítottuk. Az első időszak az 1968–1974 közötti periódus, ez tartalmazza a legtöbb vadászatot – az összes elejtés 55%-át. A második korszakot 1975–1979 közé helyeztük, ebbe az időszakba a vadászatok 22%-a tartozik. 1975-ben tartották a XI. pártkongresszust, országgyűlési választásokat is rendeztek, és ettől az évtől vette át – mintegy a konzervatív gazdaságpolitikai fordulatot szimbolizálva – a kormányfőséget a gazdasági reform hívének tekintett Fock Jenőtől Lázár György. A harmadik időperiódus az 1980 utáni szakasz – a vadászatok 23%-a esett erre a korszakra; 1980-ban volt a XII. pártkongresszus, valamint újabb parlamenti ciklus indult, ezek jelölték ki az utolsó cezúrákat.

2. ábra

Az elejtett trófeás vadak száma évenként

A vizsgált 19 év alatt jelentősen változott több személy pozíciója és „ereje” a pártstruktúrában, amit részben a vadászatok is tükröznek.

3. táblázat

A legtöbbet vadászó személyek a három periódusban

1968–1974		1975–1979		1980–1986	
Fock Jenő	83	Veres József	23	Veres József	27
Aczél György	47	Borbély Sándor	20	Papp Lajos	22
Cseterki Lajos	41	Oláh György	18	Krasznai Lajos	19
Losonczi Pál	38	Gergely István	16	Timár Mátyás	19
K. Papp József	36	Szűcs Ferenc	16	Földes László	16
Gergely István	35	Timár Mátyás	16	Szakali József	16

Az első időszak legtöbbet vadászó személyei eltűnnek a második és harmadik korszak élmezőnyéből. Ez különösen feltűnő Fock Jenő esetében, aki kiemelkedően sokat vadászott 1968 és 1974 között. Ahogy Fock irányvonala háttérbe szorult, amit az elveszített kormányfőség is jelzett, úgy veszítette el a vadászatban is betöltött központi szerepét. A második két periódusban az állandóságot Veres József képviseli, aki mindkét időszakban a legtöbb nagyvadat ejtette el. Rajta kívül Timár Mátyás maradt a legtöbbet vadászók között 1975 után. Timár ebben az időszakban a Magyar Nemzeti Bank elnökeként

pályája csúcsára ért, míg az idősebb korosztályhoz tartozó Veres politikai befolyása, bár már 1970-ben nyugalomba vonult, részben megmaradt, ezt KB-tag-sága is jelzi. Fock Jenő az első időszakban nemcsak sokat vadászott, de ő lőtte a legtöbb aranyérmes bikát is, szám szerint kilencet; őt követte Kádár János héttel és Csémi Károly¹⁷ hattal. A második periódusban Nezvál Ferenc¹⁸ lőtte ki a legtöbb aranyérmes bikát, szám szerint ötöt, Biszku Béla, Földes László¹⁹ és Losonczi Pál pedig négyet-négyet. Nezvál vezető helyezése némileg meglepő, mivel ő 1966-ban nyugdíjba vonult, és ezután nem vett részt a párt vezetésében. A harmadik periódusban – ahogy csökkent a vadászatok száma – sokkal kevesebb aranyérmes bika kilövése szerepel az adatbázisban, egyedül Szakali József²⁰ lőtt hármat.

A nagyvadadászatok időben mindig az év második felére estek, követve a bikák bőgési idejét. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a vadelejtések 62%-a szeptemberre esett, 37%-a pedig októberre.

A sikeres nagyvadadászatok 47%-a esett hétvégére, több mint 50%-a pedig hétköznapra (bár ebből 14% pénteki vadászat volt, ami már részben hétvéginek is tekinthető). A három időszakban nem volt változás a hét napjaira eső vadászatok megoszlásában, viszont a vadászok esetében jelentős különbségek figyelhetők meg. Kádár szinte kizárólag csak hétvégén vadászott, és Németh Károly vadászatainak jelentős része is szombatra, illetve vasárnapra esett. Ezzel szemben voltak olyan tagok, akik hétvégén alig vadásztak, ilyen volt például Nezvál vagy a Tolna megyei tanácselnök Szabópál Antal. Érthető módon a hétköznap vadászók leginkább azok közül kerültek ki, akik a vizsgált időszak egy részében vagy egészében nyugdíjasok voltak, ezért nem kellett hétköznap aktívan „politizálniuk”. Szabópál pedig, Tolna megyei lévén, a munkaidő végeztével rövid időn belül kint lehetett a terepen.

Az adatok későbbi hálózatszemponitú vizsgálatához nagyon fontos információ, hogy mely területeken vadásztak a társaság tagjai.

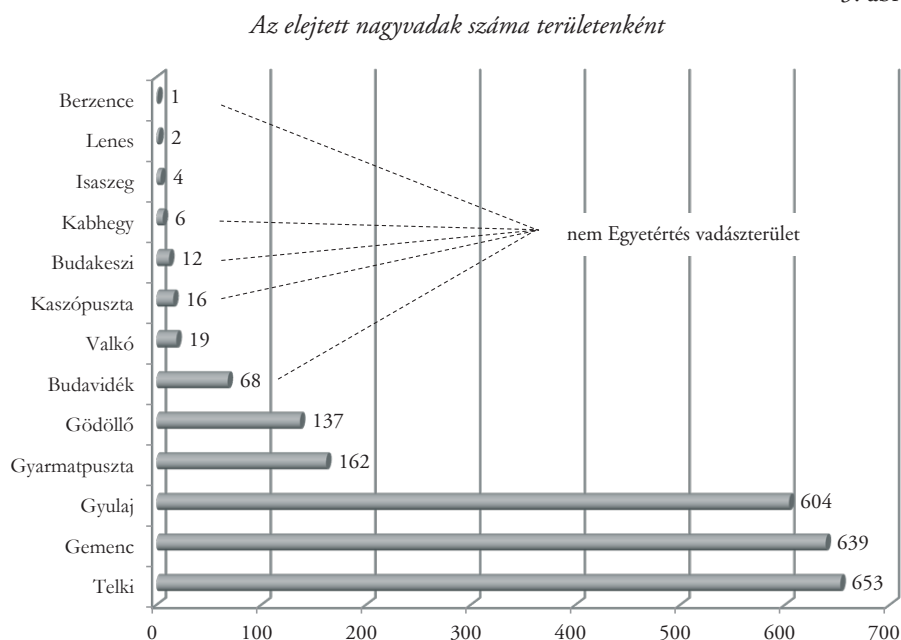
¹⁷ Csémi Károly (1922–1992) 1963–1973-ig a Magyar Néphadsereg vezérkari főnöke, 1966-ig honvédelmi miniszterhelyettes, ezután a miniszter első helyettese, majd 1973-tól 1984. évi nyugdíjazásáig a Honvédelmi Minisztérium államtitkára, 1978-tól vezérezredes. 1966–1985-ig a KB tagja

¹⁸ Nezvál Ferenc (1909–1987) 1954–1956-ig a város- és községgazdálkodási miniszter első helyettese. 1956–1966 között igazságügy-miniszter. 1957–1966-ig a KB tagja.

¹⁹ Földes László (1914–2000) 1948-tól a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetősége (KV) káderosztálya helyettes vezetője. 1951–1954-ben az épülő Sztálinváros, majd a csepeli vasmű párttitkára. 1955–1956-ban külkereskedelmi miniszterhelyettes. 1956–1958-ban a KB káderosztályát vezette, majd 1964-ig belügyminiszter-helyettes. 1964–1967-ben az Erdészeti Főigazgatóság vezetője, majd 1971-ig mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszterhelyettes. 1956-ban az MDP KV pót-, majd 1970-ig az MSZMP KB rendes tagja.

²⁰ Szakali József (1925–2003) 1961–1967-ben a Pest megyei, majd 1977-ig a Budapest X. kerületi pártbizottság első titkára. 1977–1986-ig a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság elnöke. 1975–1988-ig a KB tagja.

3. ábra

A három központi helyszín Telki, Gemenc és Gyulaj volt. Telki volt az egyik Budapesthez legközelebb elhelyezkedő vadászterület, ami az Egyetértéshez tartozott, Gemenc pedig a vadállománya miatt volt nagyon kedvelt. Telkiben egy jól felszerelt szálló is várta a vendégeket, Gemencen pedig öt vendégház működött.²¹ Ezek egyike, Lenes külön is szerepel az adatbázisban két vadelejtéssel. A harmadik legtöbb nagyvadelejtés a Tolna megyei Gyulajon volt, ahol 1982-ig egy kisebb vendégház, majd egy nagyobb méretű ház állt a vadászok rendelkezésére. E három területhez kapcsolódott a vadászatok több mint 80%-a. Gyarmatpusztán egy régi kastély szolgált szállásként, majd 1984-től egy vendégház is üzemelt. A Gödöllő környéki területhez három vendégház is tartozott – Gödöllő (Zöld ház), Isaszeg, Valkó –, ezek mindegyike külön szerepelt a trófeabemutatókban. Ezek mellett voltak olyan területek, amelyek elsődlegesen nem az Egyetértéshez tartoztak, mégis engedélyezve volt, hogy a társaság tagjai időnként ott is vadásszanak. Ezeket külön jelöltük a grafikonon. Volt két olyan vadászterület – Mezőföld és Martonvásár –, ami az Egyetértéshez tartozott ugyan, az adatbázisban azonban nem szerepelt. Ezek alapvetően apróvadás területek, így itt nem kerülhetett sor trófeás vad elejtésére.

²¹ Zoltán 1996: 14–18.

A HÁLÓZATI STRUKTÚRA KIALAKÍTÁSA

A hálózatkutatásnak kevés történeti alkalmazása volt Magyarországon. Az Egyetértés trófeabemutatói azonban lehetőséget nyújtanak arra, hogy (bizonyos korlátok között) azonosítsuk a Kádár-kori elit szereplőinek kapcsolatrendszerét. Ezzel az állítással kapcsolatban azonban két nagyon fontos kitétel is meg kell fogalmaznunk. Egyrészt, bár a szocializmus kori elit nagy része vadászott, ez nem volt kötelező, több olyan fontos szereplőt ismerünk, akivel kapcsolatban nem találunk adatokat a trófeabemutatókban – ilyen volt például Benkei András (1963–1980 között belügyminiszter), aki pedig alapító tag az Egyetértésben. Másrészt a vadászatot kedvelő politikusok egy része a másik elit vadásztársaság tagja volt, amely a honvédséghez tartozott. Bár egyik vadásztársaság sem kizárólagos módon szerveződött, viszonylag kevesen voltak mindkettőben tagok. Ilyen ritka kivétel volt Zoltán János sebészorvos (orvos jelenléte a társas vadászatok alkalmával nélkülözhetetlen) vagy Czinege Lajos honvédelmi miniszter. Azt is fontos továbbá kiemelni, hogy az elemzés csak a trófeás vadak kilövésén alapul. Az adatbázist képező adatok miatt le kellett mondani arról, hogy azonosítsuk a társas vadászatokon együtt megjelenő személyeket. A forrás lehetőségei tehát mindenképpen szűkítik az eredmények érvényességi körét. Ennek kapcsán fontos hangsúlyoznunk, hogy bár a trófeás vad elejtése egyéni vadászaton történt, ez nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy a vadászat előtt vagy után, a vadászházakban találkozzanak a tagok. Sőt, egy visszaemlékező meg is jegyzi, hogy egyes nagyvadadásokra kifejezetten a barátaival utazott el.²² A vadászházak igen olcsón kínáltak magas komfortfokozatú pihenési lehetőséget a tagoknak, akik nemegyszer családjukkal együtt érkeztek. A nagyvadadászati szezon rövidege szintén azt valószínűsíti, hogy egy időben több személy is megjelenhetett ugyanazon a helyszínen. A vadászházakat és az időpontot előre le kellett foglalni, ezért kevéssé feltételezhető, hogy egymással rossz viszonyban lévő tagok egy vadászházba keveredtek volna valamely estére. Mivel az egyes vadászatokon megjelenő személyek neve nem ismert, abból tudtunk kiindulni, hogy kik azok, akik egy napon, ugyanazon a helyszínen ejtettek el valamilyen nagyvadat. Ezen szereplők között valószínűsítettünk kapcsolatokat, vagyis „éleket” a hálózatban. Úgy alakítottuk ki a hálózatunkat, hogy a vadászok a csúcspontok, és ha egy napon, illetve egy helyszínen ejtett el két vadász valamilyen bikát, akkor közöttük egy egységnyi élt valószínűsítettünk. Tehát a vadászokból és a vadászatokból készítettünk egy irányítatlan gráfot. Az „irányítatlanság” azt jelenti, hogy ebben a gráfban nem volt szerepe annak, hogy „A” személy vadászott „B” személlyel vagy fordítva. Ebből az adatstruktúrából értelemszerűen nem derülhet ki, ha két ember úgy volt jelen egy helyszínen, hogy csak az egyikük lőtt vadat. Ezen esetleg segíthetne, ha az együttvadászás időtartamát nem egy napra szűkítenénk, hanem ha 1–2 nap különbséggel egy helyen lő két vadász valamilyen nagyvadat, akkor is valószínűsíténénk közöttük kapcsolatot. A visszaemlékezések azonban rámutattak

²² Zoltán 1996: 92.

arra, hogy a nagyvadadászat alkalmából többnyire csak egy napot töltöttek a helyszínen a tagok, az elejtés után sokszor még vacsora után, késő este hazautaztak. Természetesen az sem biztosítja feltétlenül a tagok találkozását, ha egy nap egy helyen lőttek valamilyen vadat, de a korábbi gondolatmenet alapján azzal a feltételezéssel éltünk, hogy a szereplők ebben az esetben töltöttek el együtt időt. Tehát a relációs adatok nem az együttvadászásra vonatkoznak, hanem arra, hogy a tagok milyen gyakran találkozhattak a trófeás vadászataik során. Az adatok elemzését nehezíti, hogy volt néhány olyan terület, ahol több vendégház is állt, illetve vadásztak olyan területen is, ami nem az Egyetértéshez tartozott. Mivel utóbbi esetből nagyon kevés fordul elő az adatbázisban, ezeket kihagyjuk a hálózat kialakításából. Előbbi problémát azonban mindenképpen kezelniünk kellett. Ezt úgy oldottuk meg, hogy a találkozás valószínűségét minden esetben elosztottuk a területen lévő vendégházak számával. Mivel a vendégházak száma időben változott, ezért ezt a tényezőt is figyelembe kellett vennünk. A következő táblázat összefoglalja, melyik vadászterületen hány vendégházzal számoltunk.

4. táblázat

*A vadászházak száma*²³

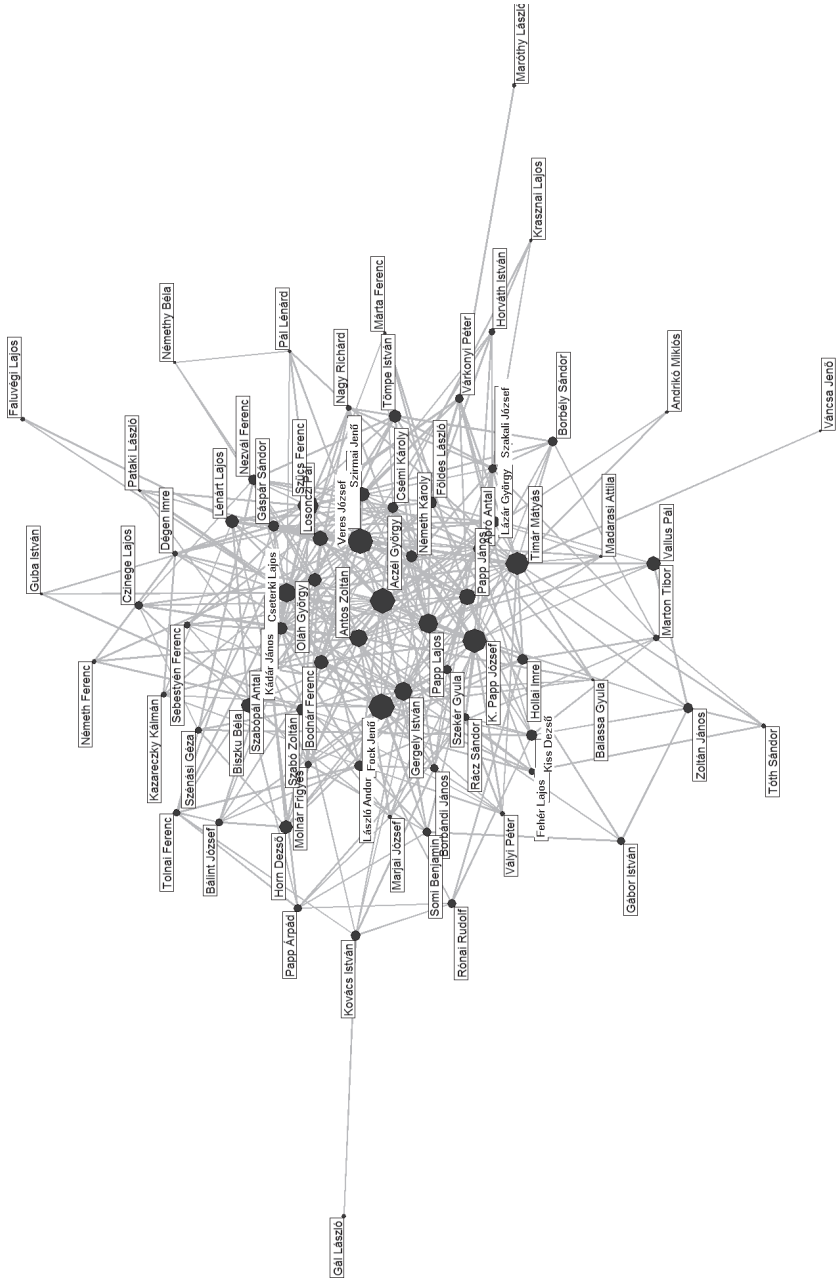
Vadászterület/vadászház	Vadászházak száma
Telki	1
Gemenc (idetartozott Lenes is)	5
Gyulaj	1, majd 1982-től 2
Gyarmatpuszta	1, majd 1984-től 2
Gödöllő	1
Isaszeg (gödöllői vadászterület)	1
Valkó (gödöllői vadászterület)	1

A gráf megalkotásakor további szűkítéseket is alkalmaztunk. Csak azok a vadászok kerülhettek be a hálózatba, akik legalább 5 vadat ejtettek el a vizsgált időszakban. Ezzel a szűkítéssel az volt a célunk, hogy kiszűrjük a hálózatból a nem tagokat és a meghívott vendégeket. Ha egy személy ugyanazon a helyen, azonos napon egynél több vadat lőtt, akkor természetesen csak egy vadászatát számoltuk be a gráfba (387 vadászatot szűrtünk ki ezzel a lépéssel). Azokat a vadászatokat szintén nem vettük figyelembe, amikor egy személy egy nap két helyszínen is lőtt vadat (12 eset). A gráf a szűkítések után 74 személy 1609 vadászata alapján készült el.²⁴

²³ Zoltán 1996: 14–18.

²⁴ Az elemzésekhez R statisztikai programot használtuk, a hálózati adatokhoz pedig az „igraph” és „SNA” csomagot használtuk fel. (R Development Core Team: R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, 2010. ISBN 3-900051-07-0, <http://www.R-project.org/>; <http://igraph.sourceforge.net>; <http://erzuli.ss.uci.edu/R.stuff/> – Utolsó letöltés: 2011. május 25.)

4. ábra

A teljes időszak együttvadásási gráfja²⁵

²⁵ A csúcsok nagysága a hálózatban a lelőtt vadak száma az adott időszakban, az élek nagysága pedig a csúcsok közötti összeköttetés súlyozott valószínűsége. A hálózat kirajzoláskor a Fruchterman–Reingold-módszert alkalmaztuk. (Fruchterman – Reingold 1991.)

A HÁLÓZATI STRUKTÚRA ALAPJÁN KIRAJZOLÓDÓ EREDMÉNYEK

A teljes vizsgálati időszakban összesen 454 egy helyen történt vadászatot sikerült azonosítani. A helyszínek szerinti együttvadászási sorrend várakozásainknak megfelelően leképezte a helyszínek teljes vadászati számát. A vadászhelyek között szereplő Isaszegen nem volt egy olyan alkalom sem, amikor azonos időben két vadász is lőtt volna trófeás nagyvadat. Mind a 74 szereplő esetében, akit számításba vettünk a hálózatgeneráláskor, volt legalább 1 közös vadászat más taggal. A teljes időszakra vetített vadászati gráf a viszonylag sok szereplő és az élsűrűség miatt első ránézésre nehezen értelmezhető.

A 74 szereplő között 397 élt tudtunk azonosítani, ez alapján a gráf sűrűsége²⁶ 0,15. A gráf diamétere²⁷ 5, és a szereplők közötti átlagos legrövidebb távolság²⁸ 2,13. A gráf klaszterezettsége²⁹ 0,2.³⁰ Az átlagos fokszám³¹ 10,7 a gráfban.

A gráf szereplőihez rendelhető strukturális tulajdonságok (fokszám, közelség, közöttség, Burt koefficiens) segítik azonosítani, kiket tekinthetünk a gráf központi szereplőinek. A fokszám (degree) alapján a legtöbb együttvadászással Timár Mátyás rendelkezik (30), őt Cseterki Lajos³² (28) és Fock Jenő (26) követi. Kádár János 17 másik szereplővel vadászott együtt a teljes időszakban, ezzel a lista 13. helyén áll. A közelség mutató³³ hasonló eredményeket jelez. Ez alapján is Timár áll a központi helyen, őt követi Cseterki, Gergely István³⁴,

²⁶ Gráf sűrűsége: a lehetséges élek száma elosztva a megvalósult élek számával. Ha nem lenne él a gráfban, akkor nulla lenne a sűrűség, ha mindenki kapcsolatba lenne mindenkivel, akkor 1. Minél nagyobb az érték, annál több kapcsolat van a hálózatban.

²⁷ Diaméter: a két legtávolabbi szereplő közötti legrövidebb út, minimumértéke 1, a maximuma korlátlan lehet.

²⁸ Legrövidebb távolság: hány közbülső csúcson kell minimálisan keresztül menni ahhoz, hogy egy kiválasztott csúcstról a másikhoz jussunk.

²⁹ Gráf klaszterezettsége: a mutatónak több értelmezése is létezik, jelen tanulmányban a triádok (egymással teljesen összekötött hármass csúcsrendszer) arányát értjük a fogalom alatt. A mutató minimuma 0, a maximuma 1. Minél magasabb értékű, annál több lokális csomósodás figyelhető meg a gráfban.

³⁰ A mutatók kapcsán lásd Wasserman – Faust 1994.

³¹ Fokszám: az egy csúcsra jutó élek száma.

³² Cseterki Lajos (1921–1983) 1957–1961 között a Fejér, majd 1963-ig a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei pártbizottság első titkára. 1959–1980-ig a KB tagja, 1962–1966 között a PB póttagja, 1963–1967-ig a KB kulturális titkára. 1967-től 1978. évi nyugdíjazásáig az Elnöki Tanács titkára.

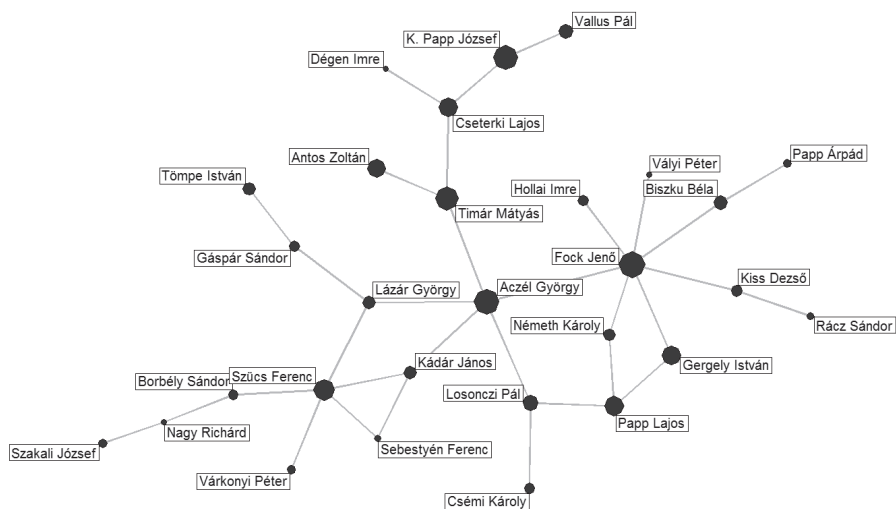
³³ Matematikailag ez a mérőszám azt mutatja meg, hogy mekkora egy pont minden más csomópontra irányuló legrövidebb távolságainak összege normalizálva. Az index értékeként tehát egy 0 és 1 közötti számot kapunk, amely minél magasabb, annál inkább központi szereplő az adott személy. (Freeman 1979.)

³⁴ Gergely István (1930–1980) 1965–1967-ig a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium főosztályvezetője, majd 1972-ig miniszterhelyettes. 1972–1975-ig a Szolnok megyei pártbizottság első titkára, majd 1975-től államtitkári rangban az Országos Vízügyi Hivatal elnöke. 1975-től a KB tagja.

Aczél és Papp Lajos³⁵. A mérőszám alapján a fontos szereplők között nincsenek nagy különbségek. A közöttség mutató³⁶ szintén nem azonosít „váratlan”, azaz alacsonyabb pozícióban lévő szereplőket, a toplista megegyezik az előzőben bemutatottakkal, bár ez alapján Aczél némileg hátrébb szorul, Antos Zoltán³⁷ pedig jelentősen előbbre kerül. Utóbbinak az lehet az egyik legfontosabb oka, hogy nagyon közel volt Timár Mátyáshoz a hálózati struktúrában. Az utolsó központiságot mérő mutató a Burt koefficiens³⁸. Bár ez a mutató különbözik leginkább a korábban bemutatott indikátoroktól, az „élmezőny” itt sem változik jelentősen, Cseterki értéke a legalacsonyabb, tehát ő van központi helyzetben, őt Timár és Fock követi.

5. ábra

Teljes időszak erős blokkok

³⁵ Papp Lajos (1924–2001) 1963–1968-ig a Borsod Megyei Tanács elnöke, 1970-ig a minisztertanács tanácsi szervek osztálya vezetője, majd 1970–1987-ig (1971-től államtitkári rangban) a Tanácsi Hivatal elnöke.

³⁶ Ez a mutató azt jelzi, hogy az adott csúcs a többi csúcs közül tetszőlegesen kiválasztott ket-tő-kettő közti legrövidebb utak hány százalékába esik bele – vagy másként fogalmazva, milyen valószínűséggel érinti az adott csúcsot két másik közti legrövidebb út. Ez a mutató is 0 és 1 közötti értéket vehet fel, minél magasabb, annál inkább központi szerepelő az illető.

³⁷ Antos Zoltán (1904–1990) az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal elnöke, 1954–1962 között a Magyar Vadászok Országos Szövetsége intézőbizottsági tagja.

³⁸ Ez a mutató azt jelzi, hogy az ego mennyire helyezkedik el olyan pozícióban, hogy eltávolítása növelné a távolságokat a gráfon belül. 0 és 1 közötti értéket vehet fel, és minél kisebb az értéke, annál fontosabb szerepben van a személy a gráf összefüggőségének szempontjából. (Burt 2004.)

A szereplők helyét még jobban árnyalja a gráfban, ha csak az egymáshoz erősebben kötődő személyeket ábrázoljuk. A következő gráfra (5. ábra) csak azok kerültek fel, akik több mint 1 alkalommal vadásztak együtt (ebben az esetben is súlyozott valószínűséget vizsgáltunk).

Az abszolút központi szereplő a gráf közepén Aczél György, ami történeti ismereteink szerint nem meglepő eredmény. Aczél híres volt arról, hogy nagyon jól szervezte kapcsolati tőkéjét,³⁹ és az informális hálózatok egyik központi szereplője volt. Az ő hálózatból való kivételével gyakorlatilag szétesne a vadászati gráf erős blokkja (több egymással nem összekötött komponens keletkezne). Érdekes Fock Jenő helyzete is, akihez 7 szereplő is kapcsolódik erősen, ezen szereplők között viszont nincs kapcsolat. Aczélhoz csak 5 szereplő kapcsolódik, és ők sem kötődnek egymáshoz. Ahogy korábban is utaltunk rá, Timárhoz kapcsolódik Antos Zoltán. Kádár Aczélhoz, Szűcs Ferenchez, az egyik legszenvédélyesebb vadászhoz⁴⁰ és Sebestyén Ferenchez, a kormányőrség parancsnokához kapcsolódik erősebben.

1968–1974

Az 1968–1974 közötti időszakban (6. ábra) a gráf strukturális tulajdonságai nem különböztek jelentősen a teljes időszak adataitól. Másként megfogalmazva: összességében az első időszak határozta meg gyakorlatilag a teljes gráf szerkezetét, mivel ekkor lehetett a legtöbb együttvadászatot azonosítani.

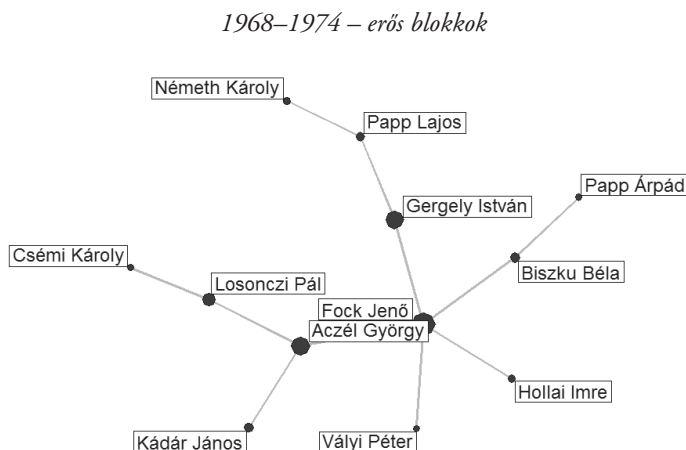
Ebben az időszakban 63 olyan szereplő volt, akinek volt mással közös vadászata, közöttük 268 élt lehetett kimutatni. A gráf sűrűsége 0,14 volt, az átlagos legrövidebb távolság 2,27, a diaméter 5, a klaszterezettségi együtttható pedig 0,19. A foksámok alapján Cseterki, Gergely és Timár volt a három leginkább központi szereplő, őket Fock és Aczél követte. A közelség és a közöttség mutatója szerint is ugyanazok a vadászok szerepeltek a központban. A Burt koefficiens az egyedüli, ahol jelentősebb eltéréseket lehet bemutatni, ezen mutató alapján Kádár a harmadik legfontosabb helyre került.

Az erősebben kötődő blokk (7. ábra) bemutatása tovább árnyalja az eddigi eredményeket. Ebben a gráfban az abszolút központi szereplő az akkori miniszterelnök, Fock Jenő, a sokat vadászó Timár és Cseterki fel sem került az ábrára. Aczél ebben a gráfban is fontos helyet foglal el, Kádár csak rajta keresztül kötődik a hálózathoz.

³⁹ Sík 2001.

⁴⁰ Zoltán 1996: 9–10; Majtényi 2009: 112–113.

7. ábra

1975–1979

A második korszak több szempontból is jelentős eltéréseket mutat az első időszakhoz képest. A gráf (8. ábra) sokkal hígabb struktúrát mutat, mint az első periódusban. Összesen 51 csúcs és 81 él került a második időszak hálózati ábrájába. A gráf sűrűsége 0,06, az átlagos legrövidebb távolság 3,5, a diaméter 8, a klaszterezettség pedig 0,08. Szűcs Ferenc rendelkezik a legmagasabb fokszámmal (8), öt Pap János⁴¹ és Oláh György⁴² (7-7) követi, és viszonylag sok szereplőnek van 6 kapcsolata. A közelség mutató ugyanakkor új központi szereplőket rajzol ki, a legmagasabb értékkel Nagy Richárd rendelkezik, öt Oláh György, Lázár György és Rác Sándor⁴³ követi. Nagy Richárd megjelenése nem meglepő, mivel ő 1975-től került be a KB-ba, akárcsak Rác Sándor. Oláh György megjelenése a gráf közepén már váratlanabb esemény, mivel ő 1975-ig volt a KB tagja, és 1976-ban nyugdíjba vonult. Vadászatai azt mutatják, hogy visszavonulása ellenére megtartotta kapcsolatrendszerének egy részét. Lázár György központi helyen történő megjelenése szintén várható volt a történelmi események fényében: bár már 1970-től KB-tag volt, de 1975-től ő lett a minisztertanács

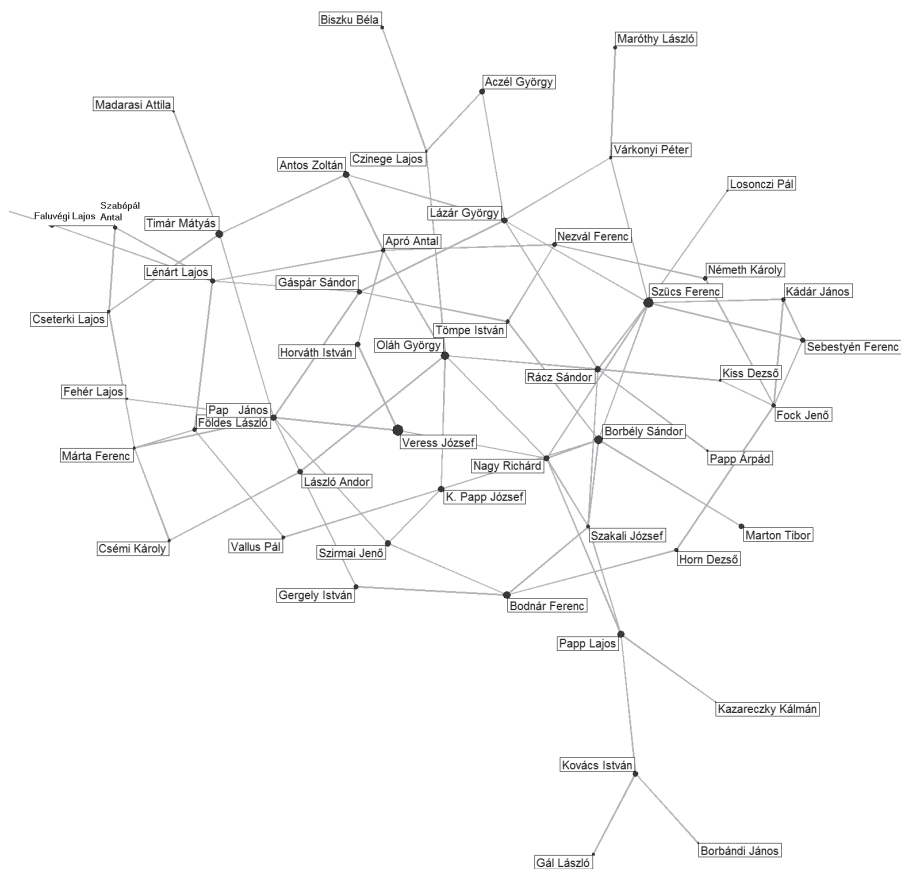
⁴¹ Pap János (1925–1994) 1957–1961-ig az MSZMP Veszprém megyei első titkára, 1959–1985-ig a KB tagja. 1961–1963-ig belügyminiszter, 1965-ig a minisztertanács elnökhelyettese, majd 1985-ig ismét a Veszprém megyei pártbizottság első titkára.

⁴² Oláh György (1921–) 1957–1965-ig a Szolnok Megyei Tanács elnöke, majd 1973-ig a Heves megyei pártbizottság első titkára. 1974-től 1976. évi nyugdíjazásáig altábornagyi rangban belügyminiszter-helyettes. 1966–1975 között a KB tagja.

⁴³ Rác Sándor (1925–) 1958–1962-ig a Belügyminisztérium állambiztonsági osztályvezetője, majd főosztályvezető-helyettese. 1962–1966-ig a KB adminisztratív osztályának vezetője. 1966–1973-ig vezérőrnagyi rangban belügyminiszter-helyettes, 1973–1974-ben a tárca államtitkára. 1974–1983-ig újra a KB közigazgatási és adminisztratív osztályának vezetője. 1983-tól 1986. évi nyugdíjazásáig honvédelmi miniszterhelyettes, altábornagy. 1975–1985 között a KB tagja.

8. ábra

1975–1979 – együttvadászási gráf

elnöke (egészen 1987-ig). A közöttség indikátor alapján Oláh és Nagy van az első két helyen, míg Szűcs Ferenc a harmadik. Szűcs végig benne volt az elitben, 1962-től a hadsereg vezérkarifőnök-helyettese, a KB-ba azonban csak 1980-ban került be. Az erős blokk ebben az időszakban csak négy szereplőből áll. Ebben Szűcs Ferenc van a központi helyen, összeköttesben Kádárral. A gráfban betöltött helye arra utal, hogy a vadászati hálóban betöltött központi szerep, valamint a Kádárral való kapcsolat előrevetítette a későbbi fontosabb szerepvállalását, a KB-tagságot. A Burt koefficiens alapján a korábban említetteken kívül központi szerepe volt még Papp Lajosnak (aki a legalacsonyabb értéket kapta), Lénárt Lajosnak és Apró Antalnak. Papp és Lénárt helye nem evidens, mivel egyikük sem volt KB-tag. Papp 1970-től a Tanácsai Hivatal elnöke, Lénárt pedig

az agrárminiszter-helyetteséget követően 1975-től egy élelmiszeripari nagyvállalat, a Gabonatröszt vezetője volt. Apró azonban meghatározó szereplő, PB-tag, 1971-től egészen 1984-ig az Országgyűlés elnöke.

1980–1986

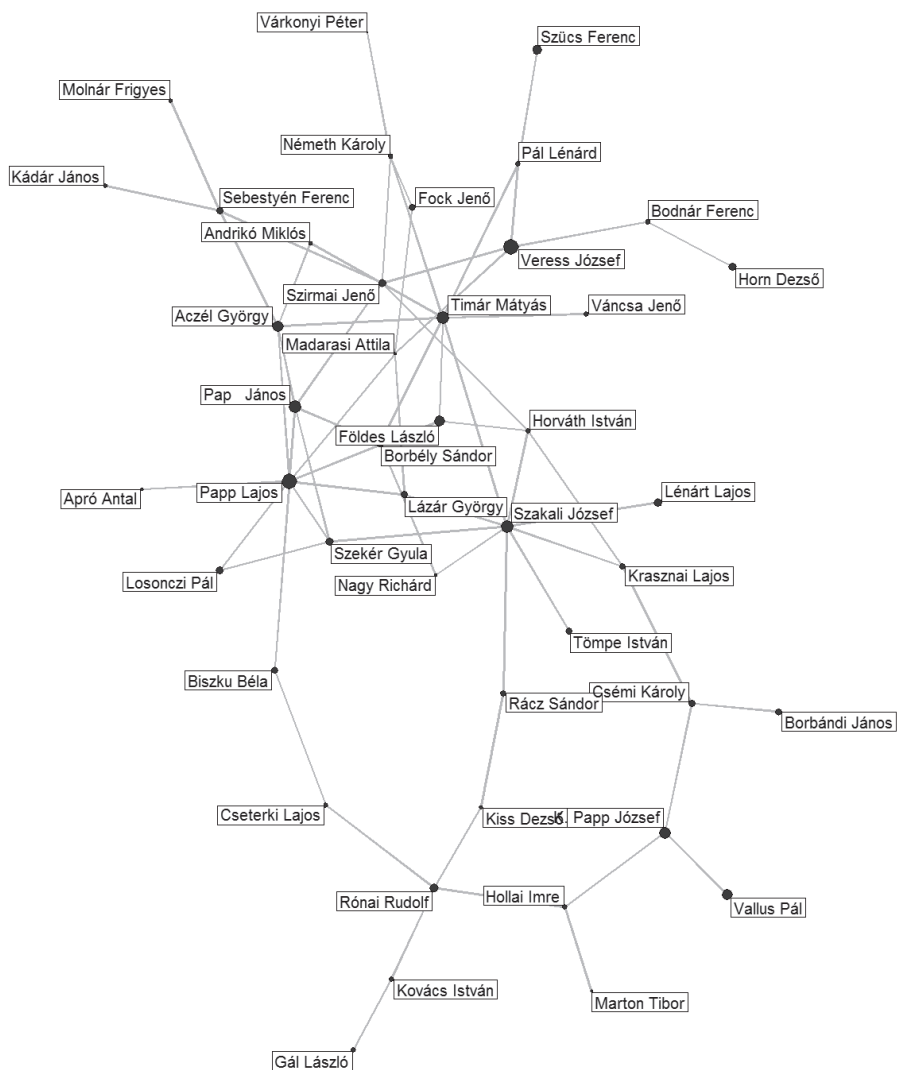
Az utolsó időszak a gráf strukturális tulajdonságai alapján a második időszakra hasonlít, de még kevesebb megvalósult kapcsolattal (9. ábra). A 44 csúcshoz mindössze 65 él kapcsolódik, a gráf sűrűsége 0,07. A diaméter 9, az átlagos leg-rövidebb távolság 3,7, a klaszterezettség pedig 0,09.

A legtöbb emberrel Szakali József vadászott (11), 9 együttvadászata volt Papp Lajosnak, Timár Mátyásnak pedig 8. Szakali már 1975-től KB-tag volt, egészen 1988-ig. Papp Lajosról korábban láttuk, hogy már a második időszakban központi helyzetben volt. Timár szintén olyan szereplő, aki az egész időszak alatt az elit egyik központi figurájának számított, már az 1960-as években bekerült a KB-ba és tagja maradt egészen 1985-ig. A közelség mutató alapján a vadászati hálóban központi helyre került (negyedik legmagasabb érték, azaz a negyedik „legfontosabb” szereplő volt az adott gráfban) Horváth István, aki a megfelelő lépcsőfokok után (1968–1970: Bács-Kiskun megyei pártbizottsági titkárság, 1970–1973: a KISZ KB első titkára, egyben – 1989-ig – KB-tag, 1973–1980: Bács-Kiskun megyei első titkár, 1980–1985: belügyminiszter, 1985–1987: KB-titkár, majd néhány hónapig a minisztertanács elnökhelyettese, végül 1987. decembertől 1990. januári lemondásáig ismét belügyminiszter) 1980-ban került be a közvetlen vezetésbe. Szintén központi szerepet töltött be a gráfban Szirmai Jenő, akinek igazán fontos tisztsége 1975 után – a Szövetkezetek Országos Szövetsége elnökségét 1968-ban cserélte fel az Országos Takarékpénztár vezérigazgatói székével, KB-tagsága 1970-ben, parlamenti képviselősége 1971-ben megszűnt – nem volt. A közöttiség mutató alapján az időszak fontos szereplője volt még Krasznai Jenő, akinek a karrierje az 1980-as években ívelt fel, és csak 1988-ban került be a KB-ba. Szintén központi figura volt ekkor Rónai Rudolf, aki 1977-ben tért vissza Helsinkiből a nagyköveti posztról, és 1981-ben ment nyugdíjba.

Ahogy a gráf strukturális mutatója is jelzi, a rendszer utolsó évtizedében a vadászat már nem játszott olyan központi szerepet a kapcsolati rendszerben, kevésbé volt jellemző, hogy a fontos tisztségviselők együtt vadásztak volna, sokkal inkább a párt irányítása szempontjából kevésbé fontos szereplők (gyakran nyugdíjasok) kerültek a gráf fontos pozícióiba. Néhány példa – mint az előbb említett Horváth István vagy Krasznai Jenő esete – azonban azt mutatja, hogy egyes szereplők a felemelkedés szempontjából továbbra is fontosnak tartották, hogy a vadászat segítségét is felhasználják a politikai elitbe való minél szervezettebb beépülésükhöz.

9. ábra

1980–1986 – együttvadászási gráf

A HÁROM IDŐSZAK ÖSSZEHALONLÍTÁSA ÉS AZ EGYES SZEREPLŐK VADÁSZATBAN BETÖLTÖTT SZEREPE

A három korszakot ábrázoló gráfok strukturális jellemzői eltérőnek mutatkoztak. A már bemutatott adatokat most egy táblázatba foglaljuk.

5. táblázat

A gráf tulajdonságai

	Csúcsok száma	Élek száma	Diaméter	Átlagos legrövi- debb távolság	Sűrűség	Klaszterezettség
Teljes időszak	74	397	5	2,13	0,15	0,21
1968–1974	63	268	5	2,27	0,14	0,19
1975–1979	51	81	8	3,50	0,06	0,09
1980–1986	44	65	9	3,70	0,07	0,09

Az egyes időszakok nem ugyanannyi évet fednek le, ez némileg torzíthat a képen – a különbségek viszont jelentősek, ami mindenképp figyelemre méltó. A gráf minden mutató szerint az első időszakban bizonyult a legsűrűbbnek, ekkor volt a legtöbb szereplő a gráfban (amit a csúcsok száma jelez), ekkor volt a legkisebb a diaméter és az átlagos legrövidebb távolság az esetek között – a klaszterezettség is jelentősen magasabb volt, mint a második és a harmadik időszakban. A második és a harmadik időszak közötti különbségek már nem szignifikánsak, a jellemzők közel hasonlóak, csak a szereplők száma csökken. Ha figyelembe vesszük, hogy a harmadik periódus két évvel hosszabb volt, mint a második, hipotézisként megfogalmazhatjuk, hogy a Kádár-rendszer politikai erjedésére utalhat a közös vadászatok ritkulása és elmaradása. Ez nyilván összefüggésben volt azzal is, hogy a politika központi szereplői, Kádár vagy például Fock Jenő hatalmi potenciálja az időszak végére – utóbbi már az 1970-es évek második felétől – csökkent. (Természetesen fontos hangsúlyoznunk, hogy a politikai elit egészére, különösen annak első vonalára jellemző volt az előregedés, ami önmagában magyarázat a kevesebb vadászati alkalomra.)

A három időszakra kiszámolt centralitási mutatók segítségével lehetséges volt a „vadászati életutakat” különböző csoportokba (klaszterekbe) sorolni. Feltételezésünk szerint ez részben indikátora az elitben elfoglalt helyzetek megváltozásának is. Akik egy csoportban vannak, azok a vadászati hálóban hasonló szerepet töltek be.⁴⁴ A szereplők központiségének összetett mutatói a következő átlagos értéket vették fel a klaszterközéppontokban.⁴⁵

⁴⁴ Mind a három időszakban a fokszámot, a közelséget, a közöttséget és a Burt koefficient főkomponens analízis segítségével egy változóra redukáltuk (az első főkomponens a 4 változó varianciáját mind a három időszakban 80% felett magyarázta). Az így létrejött három változóra támaszkodva klaszteranalízissel szegmentáltuk a vadászati szereplőket. Az előzetes vizsgálatok egy hétklaszteres megoldást mutattak a leginkább stabilnak és jól interpretálhatónak. A végső klaszterbesorolásnál K-means módszert használtunk.

⁴⁵ A képzett központiség mutatók átlaga nulla volt minden időszakban. Minél magasabb pozitív értéket vesz fel az adott klaszterközéppont, annál inkább központi szereplők voltak az adott időszakban a klaszterbe tartozó személyek.

6. táblázat

A klaszterek szerkezete

	1	2	3	4	5	6	7
1968–1974	-1,55365	0,73260	0,14988	-1,56185	-1,25053	0,11269	1,65953
1975–1979	1,03457	0,67760	1,16561	-0,79561	1,14735	-0,81938	0,18681
1980–1986	0,56324	1,32248	-0,30302	0,23895	3,32439	-0,59611	-0,43920

Az első klaszterbe 6 személy került.⁴⁶ Ők az első időszakban még nem voltak központi szereplők, a második időszakban viszont azzá váltak, míg a harmadik időszakban közepesen voltak fontosak hálózati szempontból. A korábban tárgyalt személyek közül például Rácz Sándor és Nagy Richárd került ebbe a klaszterbe. Az e csoportba tartozó szereplőkről általánosságban elmondható, hogy az 1970-es évek közepére jutottak a politikai elit befolyásosabb pozícióiba.

A második klaszterbe 11 szereplő került.⁴⁷ Róluk elmondható, hogy mind a három időszakban fontos szereplői voltak a rendszernek, a vadászati hálózat szempontjából mindig az aktívabb tagok közé számítottak. Ide tartozik például Aczél, Timár, Papp Lajos és Pap János, illetve Veres József is.

A harmadik csoportba 12 személy jutott.⁴⁸ Ők az első időszakban a közepesen aktívak közé tartoztak, a második időszakban viszont fontos szereplővé váltak, míg a harmadik időszakra a kevésbé fontos szereplők közé kerültek. Közéjük tartozott például az 1976-tól nyugdíjas Oláh György, az 1974-ben a televízió éléről nyugdíjazott Tömpe István, sőt, a kormányfő Lázár György is, akit 1987-ben a párt főtitkárhelyettesévé „buktattak fel”. Szintén ennek a csoportnak a tagja az 1980-as évek végére háttérbe szoruló Gáspár Sándor vagy Czinege Lajos is.

A negyedik klaszter 9 tagja⁴⁹ egyik periódusban sem számított központi figurának a vadászati hálózatban; bár a súlyuk folyamatosan nőtt, de az 1980–1986 közötti időszakban is csak a közepesen fontos személyek közé tartoztak. Ők fiatalabb, aktív politikusok, akik közül azonban senki sem került a politika legelső vonalába.

Az ötödik klaszterbe mindössze 1 személy került, a nem különösebben jelentős politikai funkciókat betöltő Szakali József; ő az első időszakban egyáltalán nem volt fontos szereplő a gráfban, a másodikban már a központibb karakterek közé került, a harmadikban pedig a hálózat egyik legerősebb tagja lett – feltehetően attól sem függetlenül, hogy ekkori beosztásában lehetett a legtöbb ideje vadászni.

⁴⁶ Borbély Sándor, Horváth István, Márta Ferenc, Nagy Richárd, Rácz Sándor, Sebestyén Ferenc.

⁴⁷ Aczél György, Csémi Károly, Földes László, K. Papp József, Kiss Dezső, Németh Károly, Pap János, Papp Lajos, Szirmai Jenő, Timár Mátyás, Veres József.

⁴⁸ Apró Antal, Bodnár Ferenc, Czinege Lajos, Gáspár Sándor, Kovács István, Lázár György, Lénárt Lajos, Nezvál Ferenc, Oláh György, Szücs Ferenc, Tömpe István, Várkonyi Péter.

⁴⁹ Andrikó Miklós, Faluvégi Lajos, Gál László, Krasznai Lajos, Madarasi Attila, Maróthy László, Pál Lénárd, Rónai Rudolf, Vánca Jenő.

A hatodik klaszter egy nagy gyűjtőcsoport,⁵⁰ amelyben Losonczi Pál kivételével nem találunk olyan szereplőt, akit korábban kiemeltünk volna. Losonczitól eltekintve az első időszakban közepesen fontos, a politikai elit második vonalába tartozó személyek vannak közöttük, akik később a vadászati network szempontjából gyakorlatilag peremhelyzetbe kerültek, vagy ki is estek belőle.

A hetedik klaszter 7 szereplője⁵¹ csupa olyan központi ember, aki az első időszakban nagyon fontos volt a hálózat szempontjából, majd egyre inkább margiális helyzetbe kerültek a vadászati hálózatban. Közéjük tartozott Kádár, Fock, Gergely és Cseterki is.

Érdeemes röviden azt is megvizsgálni, hogy kik azok a szereplők, akik a vadászati hálózat szempontjából fontosak voltak, pedig keveset vadásztak, illetve kik azok, akik bár sokat vadásztak, mégsem számítottak az igazán központi szereplők közé.⁵² Utóbbi kapcsán két nevet említünk, az első Vallus Pálé, aki viszonylag sok vadat lőtt az Egyetértésben, de alig került be a hálózatba. Ő az Országos Vadgazdálkodási és Vadászati Tanács tagja volt, illetve a Magyar Vadászok Országos Szövetsége elnöke egészen 1990-ig – valószínűleg utóbbival érdemelte ki, hogy az Egyetértésben vadászhatott. A második kiemelő személy Veres József, aki bár nem volt elhanyagolható szereplő a hálózatban sem, de ahhoz képest, hogy 1975 után a legaktívabb vadásznak számított, meglepően kevés közös vadászata volt másokkal. Ennek két oka is lehet. Egyrészt nem vett már részt aktívan a politikai életben (bár Kádár jó barátja volt), ezért nem volt szüksége a vadászaton keresztül történő kapcsolatépítésre.⁵³ De ok lehetett az is, amire korábban már utaltunk: viszonylag korán nyugdíjba ment, ezért akár hétköznapi is több ideje volt vadászni. A skála másik oldalán azok a személyek állnak, akik a hálózatban központi helyen voltak, pedig nem tartoztak a legnagyobb vadászok közé – őket tekinthetjük azoknak, akik ténylegesen hálózatépítésre (is) használták a vadászatot. A három legfontosabb közülük tartozó név: Cseterki Lajos (1963–1967: KB-titkár), Szakali József (1977–1986: a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság elnöke) és Pap János (1961–1963-ig belügyminiszter, 1965-ig a minisztertanács elnökhelyettese, 1957–1961 és 1965–1985 között a Veszprém megyei pártbizottság első titkára).

Eleméztük azt is, hogy a gráfunk mennyire szabotázstűrő. Konkrétan azt vizsgáltuk, hogy a személyek 10%-ának eltávolítása után milyen valószínűséggel

⁵⁰ Balassa Gyula, Bálint József, Biszku Béla, Borbándi János, Dégen Imre, Fehér Lajos, Gábor István, Guba István, Hollai Imre, Horn Dezső, Kazareczky Kálmán, László Andor, Losonczi Pál, Marjai József, Marton Tibor, Molnár Frigyes, Németh Ferenc, Némethy Béla, Papp Árpád, Pataki László, Somi Benjamin, Szekér Gyula, Szénási Géza, Tolnai Ferenc, Tóth Sándor, Vallus Pál, Vályi Péter, Zoltán János.

⁵¹ Antos Zoltán, Cseterki Lajos, Fock Jenő, Gergely István, Kádár János, Szabó Zoltán, Szabó Antal.

⁵² Főkomponens analízist készítettünk a vadászati kapcsolatok száma és a lelőtt vadak száma változók felhasználásával. A második főkomponens a két változó ellentétéből épült fel, azok kaptak rajta magas pontszámot, akik sokat vadásztak, de nem voltak a hálózat központi szereplői.

⁵³ Zoltán 1996: 63.

esik szét a hálózat nem összefüggő részekre (szubgráfokra) a három időperiódusban. Messze az első időszak szabotázstűrése volt a legmagasabb, bár ha célzottan vettük ki a gráfból a személyeket (a központi szereplőket nagyobb valószínűséggel), akkor az első időszak hálózata sem bizonyult túl stabilnak. Ez tovább erősíti azt a hipotézisünket, hogy a vadászat szerepe az első, 1968–1974 közötti időszakban volt a legerősebb. Az 1975 utáni időszakban a vadászati háló már sokkal kevésbé volt sűrű, és a néhány központi szereplő eltávolításával gyakorlatilag szubgráfokra szakíthattuk szét.⁵⁴

* * *

A vadászat fontos szerepet játszott a Kádár-kori Magyarország politikai elitjének életében (is) – a kikapcsolódás mellett a kapcsolatépítésnek is kiváló terepe volt. Tanulmányunkban a rendszer egyik legfontosabb, kizárólag a politikai elit számára alapított vadásztársasága, az Egyetértés trófeabemutató listái alapján kíséreltük meg azonosítani a hatalmi dinamika egyes mozzanatait, illetve a rendszer strukturális jellemzőit.

Az eredmények alátámasztották azokat a kiinduló hipotéziseinket, amik a rendszer lassú bomlásának lenyomatát sejtették a vadászati szokások kapcsán is. Az idő előrehaladtával egyre kevesebbet vadásztak az Egyetértés vadásztársaság vezető politikus tagjai, miközben az együttvadászási háló veszített sűrűségéből, klaszterezettségéből, továbbá a hálózat egyre kevésbé volt szabotázstűrő. A rendszer hanyatlásának jeleit a vadászási szokások és a vadászati háló jól reprezentálta.

Az adatok azonban ennél többet is megmutatnak: kijelölik a szereplők informális helyét a hatalmi struktúrában, valamint megmutatják az egyes szereplők hatalmi dinamikájának pályáját is. Azt természetesen nem tudjuk kijelenteni, hogy ha valaki vadászhatott az Egyetértésben, az egyben azt is jelentette, hogy fontos döntéshozó volt. A vadászás ténye annyit azonban biztosan jelentett, hogy aki vadászhatott, az nem esett ki a belső körből. Erre jó példa Veres József, aki, bár viszonylag korán nyugdíjba ment, a Kádárhoz fűződő személyes kapcsolata révén benne maradhatott a rendszerben, bár már nem volt központi figura. Viszont ha valaki kiesett a hatalmi elitből, eltűnt a vadászati gráfból is, mint azt az 1975 után háttérbe szorult Fock Jenő esete is mutatja. Az adatok kirajzolták azoknak a körét is, akik a rendszerben végig központi szerepet tölthettek be, élükön Aczél Györggyel.

Minden bizonnyal teljesebb képet kaphatnánk a korszakról, ha további hálózati feldolgozásra alkalmas adatbázisokat is figyelembe vennénk. Kitüntetetten érdekes lenne például a Honvédelmi Minisztérium vadásztársaságának vizsgálata. Hasonlóan érdekes adatokat kaphatnánk a párt- és kormányüldülők vendéglistáinak feldolgozásával. További kutatásaink során szándékaink szerint kísérletet

⁵⁴ Az itt bemutatott eredményeken túl elemzésünk kiterjed a klaszterek gráfon belüli csomósodására, továbbá az adatbázisból kirajzolódott hálózatunkat a szabotázstűrés szempontjából összevetettük néhány strukturálisan különböző topológiájú szimulált hálózat paramétereivel. Erről bővebben lásd: Bozsonyi – Horváth – Kmetty 2012.

teszünk a fellelhető információk összegyűjtésére és feldolgozására, illetve a hálózati módszertan kiterjesztésére a szocialista elit mind szélesebb köreire. Meggyőződésünk szerint a hálózati megközelítésmód amellet, hogy a legtöbb esetben alátámasztja korábbi ismereteinket, eddig még nem ismert összefüggések feltárását is lehetővé teszi, új impulzusokat adva a történeti kutatásoknak.

MELLÉKLET

1. táblázat

A szereplők hálózati pozíciója és klaszterbesorolása

	Teljes időszak		1968–1974		1975–1979		1980–1986		Klaszter
	Fokszám	Közelség	Fokszám	Közelség	Fokszám	Közelség	Fokszám	Közelség	
Aczél György	23	0.57	18	0.55	2	0.29	5	0.34	2
Andrikó Miklós	2	0.40	0	0.00	0	0.00	2	0.30	4
Antos Zoltán	19	0.53	16	0.53	3	0.33	0	0.00	7
Apró Antal	12	0.51	7	0.44	5	0.35	1	0.27	3
Balassa Gyula	5	0.45	5	0.45	0	0.00	0	0.00	6
Bálint József	7	0.44	6	0.43	0	0.00	0	0.00	6
Biszku Béla	10	0.50	7	0.45	1	0.23	2	0.30	6
Bodnár Ferenc	10	0.50	5	0.43	4	0.31	2	0.24	3
Borbándi János	11	0.49	9	0.47	1	0.20	1	0.22	6
Borbély Sándor	8	0.47	0	0.00	6	0.36	3	0.30	1
Czinege Lajos	7	0.45	4	0.41	3	0.29	0	0.00	3
Csémi Károly	14	0.53	9	0.47	2	0.26	3	0.28	2
Cseterki Lajos	28	0.59	24	0.57	3	0.25	2	0.26	7
Dégen Imre	8	0.47	8	0.46	0	0.00	0	0.00	6
Faluvégi Lajos	2	0.39	0	0.00	2	0.26	0	0.00	4
Fehér Lajos	6	0.47	4	0.44	1	0.26	0	0.00	6
Fock Jenő	26	0.56	20	0.55	6	0.27	2	0.27	7
Földes László	15	0.52	9	0.47	3	0.28	3	0.34	2
Gábor István	4	0.42	4	0.41	0	0.00	0	0.00	6
Gál László	2	0.31	0	0.00	2	0.20	2	0.17	4
Gáspár Sándor	14	0.53	12	0.50	4	0.36	0	0.00	3
Gergely István	25	0.57	23	0.57	2	0.29	0	0.00	7
Guba István	3	0.42	3	0.41	0	0.00	0	0.00	6
Hollai Imre	11	0.50	7	0.45	0	0.00	3	0.22	6
Horn Dezső	8	0.46	6	0.45	2	0.26	1	0.19	6

	Teljes időszak		1968–1974		1975–1979		1980–1986		Klasz- ter
	Fok- szám	Közeli- ség	Fok- szám	Közeli- ség	Fok- szám	Közeli- ség	Fok- szám	Közeli- ség	
Horváth István	7	0.43	0	0.00	2	0.30	5	0.36	1
K. Papp József	19	0.53	12	0.48	5	0.34	3	0.24	2
Kádár János	17	0.53	15	0.53	3	0.29	1	0.23	7
Kazareczky Kálmán	6	0.45	5	0.43	1	0.24	0	0.00	6
Kiss Dezső	10	0.48	8	0.46	2	0.29	2	0.27	2
Kovács István	8	0.46	3	0.42	4	0.24	3	0.21	3
Krasznai Lajos	3	0.38	0	0.00	0	0.00	3	0.33	4
László Andor	10	0.47	8	0.46	2	0.30	0	0.00	6
Lázár György	14	0.52	8	0.44	6	0.38	3	0.34	3
Lénárt Lajos	13	0.50	7	0.44	5	0.32	1	0.28	3
Losonczy Pál	17	0.51	16	0.49	1	0.27	2	0.29	6
Madarasi Attila	5	0.45	0	0.00	1	0.23	4	0.33	4
Marjai József	7	0.47	7	0.46	0	0.00	0	0.00	6
Maróthy László	1	0.33	0	0.00	1	0.24	0	0.00	4
Márta Ferenc	4	0.42	0	0.00	4	0.29	0	0.00	1
Marton Tibor	6	0.41	4	0.36	1	0.27	1	0.18	6
Molnár Frigyes	10	0.46	8	0.44	1	0.20	1	0.23	6
Nagy Richárd	8	0.46	1	0.34	6	0.39	3	0.29	1
Németh Ferenc	4	0.42	4	0.41	0	0.00	0	0.00	6
Németh Károly	16	0.53	11	0.48	2	0.26	4	0.31	2
Némethy Béla	3	0.39	3	0.38	0	0.00	0	0.00	6
Nezvál Ferenc	10	0.48	7	0.45	3	0.30	0	0.00	3
Oláh György	13	0.49	6	0.40	7	0.38	0	0.00	3
Pál Lénárd	5	0.46	2	0.37	0	0.00	3	0.30	4
Pap János	24	0.56	13	0.49	7	0.35	5	0.34	2
Papp Árpád	7	0.42	6	0.41	1	0.27	0	0.00	6
Papp Lajos	24	0.57	12	0.50	4	0.31	9	0.36	2
Pataki László	5	0.45	5	0.45	0	0.00	0	0.00	6
Rácz Sándor	8	0.45	1	0.32	6	0.38	2	0.31	1
Rónai Rudolf	6	0.43	1	0.29	0	0.00	4	0.26	4
Sebestyén Ferenc	7	0.45	0	0.00	4	0.29	4	0.29	1
Somi Benjamin	10	0.47	10	0.48	0	0.00	0	0.00	6
Szabó Zoltán	18	0.53	18	0.53	0	0.00	0	0.00	7
Szabópál Antal	15	0.51	13	0.50	2	0.25	0	0.00	7
Szakali József	16	0.48	1	0.27	5	0.34	11	0.39	5

	Teljes időszak		1968–1974		1975–1979		1980–1986		Klasz- ter
	Fok- szám	Közeli- ség	Fok- szám	Közeli- ség	Fok- szám	Közeli- ség	Fok- szám	Közeli- ség	
Szekér Gyula	11	0.50	7	0.45	0	0.00	4	0.34	6
Szénási Géza	7	0.45	7	0.45	0	0.00	0	0.00	6
Szirmai Jenő	17	0.54	9	0.47	3	0.32	5	0.35	2
Szücs Ferenc	19	0.54	14	0.51	8	0.37	1	0.23	3
Timár Mátyás	30	0.59	21	0.56	4	0.30	8	0.38	2
Tolnai Ferenc	8	0.46	8	0.46	0	0.00	0	0.00	6
Tóth Sándor	4	0.40	4	0.39	0	0.00	0	0.00	6
Tömpe István	10	0.48	7	0.43	3	0.33	1	0.28	3
Vallus Pál	6	0.44	4	0.42	2	0.28	1	0.19	6
Vályi Péter	8	0.47	8	0.46	0	0.00	0	0.00	6
Váncsa Jenő	1	0.37	0	0.00	0	0.00	1	0.28	4
Várkonyi Péter	12	0.48	9	0.45	3	0.31	1	0.24	3
Veres József	19	0.56	13	0.52	3	0.34	4	0.30	2
Zoltán János	6	0.42	6	0.39	0	0.00	0	0.00	6

FORRÁSOK

A tanulmányban feldolgozott adatbázis – így a táblázatok és ábrák – forrásai az Egyetértés Vadásztársaság évről évre 70–200 példányban elkészített, kezdetben az Erdészeti Műszaki és Szervezési Irodában, majd 1977-től az Erdészeti és Faipari Tervező és Szervező Irodában sokszorosított trófeabemutató füzetei. Az 1968 és 1986 közötti nyomtatványok álltak rendelkezésünkre, melyeket egy, az Állami Erdő- és Vadgazdaságok alkalmazásában állt hivatásos vadász családja őrzött meg és bocsátott rendelkezésünkre.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Albert Fruzsina – Dávid Beáta – Körösi Zsuzsanna 2000: Kísérlet életútinterjúk kapcsolathálózati elemzésére. In: Körösi Zsuzsanna – Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv VIII.* 1956-os Intézet, Budapest, 323–338.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 1991: *Társadalmak rejtett hálózata.* MKI, Budapest.
- Bourdieu, Pierre 1997: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei.* ÚMK, Budapest, 56–177.
- Bozsonyi Károly – Horváth Zsolt – Kmetty Zoltán 2012: The Power Grid. The Social Network of the Hungarian Elite in the Socialist Era Based on Hunting Habits.

- Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften – Austrian Journal of Historical Studies.* (Historische Netzwerkanalysen.) 23. 1. 186–228.
- Burt, Ronald 1992: *Structural holes: the Social structure of Competition.* Harvard University Press, Cambridge MA.
- Burt, R. S. 2004: Structural holes and good ideas. *American Journal of Sociology* 110. 349–399.
- Cserpes Tünde 2012: Measuring Identity Change: Analyzing Fragments from the Diary of Sándor Károlyi with Social Network Analysis. *European Review of History. Biographies and Identities* 19. 4. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)
- Flap, Henk 1991: Social capital in the production of inequality. A review. *Comparative Sociology of Family, Health, and Education* 20. 6179–6202.
- Freeman, L. C. 1979: Centrality in Social Networks I: Conceptual Clarification. *Social Networks* 1. 215–239.
- Fruchterman, T. M. J – Reingold, E. M. 1991: Graph Drawing by Force-directed Placement. *Software – Practice and Experience* 21. (11.) 1129–1164.
- Gaag, Martin van der 2005: *Measurement of individual Social Capital.* Rijksuniversiteit, Groningen.
- Lin, Nan – Dumin, M. 1986: Access to Occupations through Social Ties. *Social Networks* 8. 365–385.
- Lin, Nan – Erikson, Bonnie H. 2008: *Social Capital. An International Research Program.* Oxford University Press.
- Majtényi György 2008: Az elit és a vadászat – újjáépítés és rendszerváltás között. In: Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Távolodás és közelítések. Rendszerváltás és a Kádár-korszak.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Kossuth, Budapest, 489–508.
- Majtényi György 2009: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.* Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Marsden, Peter V. 1987: Core Discussion Network of Americans. *American Sociological Review* 52. 1. (February 1987.) 122–131.
- McAllister, Lynne – Fischer, Claude S. 1978: A Procedure for Surveying Personal Networks. *Sociological Methods Research* 7. 131.
- Padgett, John F. – Ansell, Christopher K. 1993: Robust Action and the Rise of the Medici, 1400–1434. *The American Journal of Sociology* 98. 6. 1259–1319.
- Sík Endre 2001: Aczélhálóban. Adalék a kapcsolati tőke működésének megértéséhez. *Szociológiai Szemle* 3. 64–77.
- Tóth Sándor: *A hírnév kötelez. Vadászat és vadgazdálkodás Magyarországon 1945–1990.* Nimród Alapítvány, Budapest.
- Wasserman, S. – Faust, K. 1994: *Social Network Analysis: Methods and Applications.* Cambridge, Cambridge University Press.
- Wellman, Berry – Wetherell, Charles 1996: Social Network Analysis of Historical Communities: Some Questions from the Present for the Past. *The History of the Family* 1. 1. 97–121.
- Zoltán János 1996: *Legenda és valóság. Az Egyetértés és a Zalka Máté Vadásztársaság története.* Dénes Natur Műhely, Budapest.

Szirácsik Éva (szerk.): Uradalmak kora.

(Discussiones Neogradienses 10.) Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, Salgótarján, 2010. 288 oldal.

A hazai tudományos igényű gazdaságtörténet-írás mintegy másfél százados történetének egyik legeredményesebb irányzata az uradalomtörténet-írás. Sok oka van annak, hogy az uradalmak kutatása divatos témává vált. Az egyik nyilvánvalóan a forrásadottság, hiszen a hazai levéltárak (néha múzeumok is) sok régi nagybirtok anyagát őrzik. A ránk maradt családi iratok jelentős része a jogbiztosításhoz kapcsolódik, de azért szép számmal maradtak olyan források is, amelyekből az uradalmak gazdaságára, társadalmára, egyáltalán a mindenkori működésére lehet rávilágítani. Szerepet játszhat az irányzat népszerűségében a németes neoklasszikus gazdaságtörténet-írás hatása is, hiszen a nagybirtok vizsgálatánál a kutató egy jól behatárolható, zárt és átlátható rendszert vizsgál, ami akár egyszemélyes (nem túl modern) feltáró munkával is megoldható. De annak is szerepe lehet, hogy az uradalmak vizsgálatakor egyszerre láthat az ember egy nagy struktúrát: a hagyományos nagybirtok egyszerre volt gazdálkodó, jogszolgáltató és közigazgatási feladatokat ellátó szervezet, vagyis kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy egy adott agrártársadalom működésének a totalitása is megjelenhet egy nagybirtok tanulmányozásakor. Ezek a szempontok komoly szerepet játszhattak abban, hogy folyamatosan magas maradt az érdeklődés az uradalmak működésének vizsgálatá iránt.

A mai romló kutatási feltételek közepette különösen nagy jelentősége van az olyan szakmai konferenciáknak, ahol számot lehet adni az elért eredményekről. E gondolat hívta életre a Nógrádi Megyei Múzeum által 2009-ben Salgótarjánban megtartott uradalomtörténeti konferenciát, amelynek előadásai Szirácsik Éva szerkesztésében 2010-ben meg is jelentek. Az *Uradalmak kora* című kötet tizenegy tanulmányt tartalmaz. A kronológiailag nagyjából egymás után illesztett írások vizsgálati időkerete igen széles, a 16. századtól a 19. század végéig tart. A szerzők között hazai és külföldi kutatókat egyaránt találunk, akik foglalkozásuk szerint muzeológusok, PhD-hallgatók, egyetemi oktatók, illetve levéltárosok. Emeljük ki, hogy a tanulmányírók közül három kutató reprezentálja a beszercebányai Bél Mátyás Egyetem Tudományos és Kutatási Intézete munkáját. Örvendetes az is, hogy a szerzők között több olyan fiatal kutató található, akik még meglehetősen elején tartanak (a remélhetőleg sokáig tartó) történelmi pályafutásuknak. A vizsgált uradalmak többsége az egykori Nagy-Magyarország északi vidékein helyezkedett el (Zólyomlipcse, Végles, Szepesség, Szádvár), de találunk dunántúli birtokokat is (Keszthely, Pápa), nem feledkezve meg az egy alföldi (Tiszaabád) uradalomról. Ne felejtjük el, hogy Észak-Magyarország és a Dunántúl volt az a két terület, ahol talán a legteljesebben formában fejlődött ki az uradalom, így azt gondoljuk, hogy a tanulmányok jól reprezentálják a hazai nagybirtokok korabeli rendszerét. Ismertetésünk elején meg kell még említenünk, hogy a mű alapvetően konferenciakötet, így elvárásainkat is ehhez kell igazítanunk.

Mindazonáltal hiányzik a munkából egy néhány oldalas bevezető, amiben a célokat és az eredményeket röviden össze lehetett volna foglalni.

Két tanulmány is foglalkozik a zólyomlipcsei uradalommal. Az első (Pavol Maliniak) az uradalom lakóinak 16. századi tanúvallomásait elemzi. A szerző rámutat arra az ismert jelenségre, hogy a tanúvallomásokat érdemes erős kritikával fogadni, hiszen adataik számos esetben meglehetősen pontatlanok. A tanúvallomások tematikája sokrétű. A szerző bemutatja, hogy a vallomások adataiból az ipari termelésre, az egyes birtokrészek határaitra, a kereskedelemre és a jobbgyi fuvarozásra, továbbá a politikai-katonai eseményekre is lehet következtetni. Érdekesek az adott népességcsoportok meghatározására vonatkozó források: a szerző találkozott olyan előnevű egyénnel az iratokban, akiknek otlléte az oláh kolonizáció (19) nevű letelepedési hullámhoz kapcsolható, amelynek során a Kárpátok hegyvidékein a nemzetiségi hovatartozást illetően meglehetősen vegyes lakosság telepedett le.

A másik zólyomlipcsei tárgyú tanulmányt Oto Tomaček írta, s a várbirtok 16–17. század birtokviszonyait vizsgálja. A vizsgálatból négy elemet érdemes kiemelnünk. Először is azt, hogy a 16. század előtt az uradalom határai meglehetősen sokat változtak, majd a 16. századtól a korábbi mozgások csillapodtak, s egyre inkább állandóvá vált a birtok területe, általában 21-22 település tartozott hozzá. A másik érdemi pont Breznóbánya kiválása a rendszerből, hiszen a korábban kiváltságot kapott város az ún. Dóczy-féle földesúri korszakban újra uradalmi településsé süllyedt, s az uradalom és a város közötti kapcsolat odáig fajult, hogy 1517-ben a földesúri csapatok fegyverrel törtek be a városba, s azt alaposan kifosztották. Végző soron azonban a megoldás a rendi fejlődés típusesete: a városnak II. Lajos korában sikerült elszakadnia a földesurától. (Részben hasonló folyamatot vázol fel a szerző Zólyomlipcse esetében is, amely vár Mária királyné birtokává vált.) A harmadik megjegyzésünk az uradalom szerkezeti-területi egységére vonatkozik: a zólyomlipcsei uradalom esetében is megfigyelhető a tulajdonosváltások gyakorisága; az uradalom volt állami (kincstári) tulajdonban, az állami adósság miatt azonban privatizálni kellett, s így jelentős summáért újra magántulajdonba került. Érdekes vonása az esetnek, hogy nemcsak nemesek, arisztokraták birtokoltak Magyarországon nagybirtokot, hanem polgárok is, így például 1598-ban Tribeli Gáspár besztercebányai polgár fizette ki az uradalomért a zálogdíjat. Ezt követően a Széchyek tulajdonába került a vár és uradalma. A Wesselényi Ferenc–Széchy Mária házaspár idejében készítették el az uradalom első urbáriumát. A Wesselényi-féle összeesküvést követő eljárások során az uradalom újra kincstári tulajdonba került. Utolsó megjegyzésünk egy településszerkezeti sajátosságra hívja fel a figyelmet, mégpedig a tanyák megjelenésére. A szerző elemzése szerint 15 település környékén mintegy 20 tanya jelent meg. Nem tudjuk, hogy ezek teljesen önálló (amolyan alföldi jellegű) tanyák voltak, vagy csak egyszerű külterületek, mindenesetre a szerző párhuzamot von az uradalom területére beköltöző idegen lakosság és a tanyák kialakulása között.

Az előbb bemutatott hosszú távú vizsgálathoz képest Ulrich Attila tanulmánya, amelyben a Szepesi Kamara területén végrehajtott birtokelkobzásokat vizsgálja, mindössze néhány évre, vagyis az 1670–1673 közti időszakra koncentrál. Értékelendő azonban a szerző azon törekvése, hogy szélesebb időhorizontba helyezze témáját, rámutatva arra, hogy Észak-Magyarországon a 17. század második felében szinte egymást érték a konfiskálások (Wesselényi-mozgalom, kuruc mozgalmak stb.). A szerző alapvető forrása egy olyan összeírás volt, amely az okkupációkat tartalmazza. Számításai szerint mintegy 15 000 hold allodiális földet, 8158 kaszás rétet és az ehhez illeszkedő 6185 lakott úrbéres telket, valamint 89 szőlőt koboztak el a három év alatt. A szerző a kárvallottakat is vizsgálta és azt állapíthatta meg, hogy a főnemesektől kezdve (Nádasdy, Bocskai, Csáky stb.) a vármegyei életben jelentős szerepet betöltő nemeseken át a városi polgárokig igen széles volt azok sora, akiktől földet vettek el. Jól sikerültek a tanulmánynak azok a kisebb betétei, amelyek az egyes kárvallott famíliákról, személyekről szólnak. A szerző törekedett arra is (bár ez kidolgozatlan maradt), hogy az egyes elkobzott birtokok bevételeire, jövedelmeire felhívja a figyelmet. A Kamara az elkobzott birtokokból behajtott adók révén 1670–1672 között tekintélyes bevételekkel, nevezetesen 85 000 dénárral gyarapította az államkincstárát. A tanulmány fontos adalékot szolgáltat annak megértéséhez, hogy Magyarországon az állami-politikai retorziók nagyon sokszor kikezdték a hagyományos tulajdon rendszerét, így nem véletlen, hogy nálunk sem akkor, sem azóta nem alakulhatott ki a magántulajdonnak olyan szilárd értékű magatartásbeli-etikai rögzülése, mint egyes nyugati országokban.

A kötetben az egyik legnagyobb magyarországi családi levéltári anyagra épülő két olyan tanulmány következik, amely a Batthyány-família uradalmi rendszerébe enged bepillantást. Tarkó Ilona a katonáskodó főúri család rabkereskedelmét vizsgálta. A 16–17. század fordulóján a rabkereskedelem mind magyar, mind török részről komoly üzletággá vált (holott törvény tiltotta a törökökkel való kereskedelmet). A tanulmány egy nagyobb forráscsoport első részének feldolgozásával próbál meg a témával kapcsolatban következtetéseket levonni. A szerző rámutat arra, hogy Batthyány II. Ferencnek mintegy 70 000 forintos elvárás mellett ténylegesen 40 000 forintos bevétele származott a török rabok eladásából, értékesítéséből. Érdekesekek és színesek azon információk, amelyek a váltságdíjra vonatkoznak. A források tanúsága szerint a rabokért leginkább marhával és meghatározott áruval (szőnyeg, egyéb textilféleségek stb.) fizettek a vásárlók, a készpénzes kiváltás csak 17%-ot tett ki. Ez persze nem jelenti azt, hogy egyes termékek továbbértékesítése ne történt volna meg.

A másik Batthyány-tematikájú Szalai Veronika tanulmánya, amely a Batthyány I. Ádámhoz 1649-ben beérkezett 974 kérvényt elemzi. A dolgozat fontosságát az adja, hogy ilyen típusú iratokból nagyon kevés maradt fenn. A már statisztikai elemzésre is lehetőséget adó forrásokból a szerző tizenegy jelentősebb témacsoportot különített el. A legtöbb téma a földesúri adók és egyéb szolgáltatások elengedése vagy csökkentése, az ehhez nagyon hasonló segélykérés,

illetve a vegyes és peres ügyeknek nevezett kérvények csoportja, amikor is a földesúri alattvalók egymás közötti ügyeiben kértek földesúri állásfoglalást. Utóbbi nyilvánvalóan jelzi a már korábban emlegetett uradalmi jogszolgáltatási funkció létét. A tizenegy csoport leírása kicsit torzó maradt, szerencsés lett volna következtetések levonása, esetleg a területi vagy társadalmi csoportok elemzésével egybekötve, s akkor talán mélyebben lehetett volna beágyazni a témát a 17. századi történeti folyamatokba. Érdekes ugyanakkor, hogy Batthyány földesúr személyesen is ismert sok alattvalót, és ő maga is foglalkozott az ügyekkel.

Szirácsik Éva a Nógrád megyei Koháry-birtokok vizsgálatával arra kereste a választ, hogy a lakosság számára lehetséges volt-e egyáltalán a szökés. A téma jelentőségét három tényező adja. Egyrészt a Koháryaknak hét uradalmuk volt Nógrádban: 1720-ban a gazdák 19%-a élt ezen birtokokon. Ők voltak a legnagyobb földesurak a vármegyében, vagyis ami náluk történt, mintaadó lehetett más birtokra nézve is. Másrészt ne felejtjük el, hogy a korszak az örökös jobbágyság időszaka, amikor is a jobbágyok költözése kemény feltételekhez volt kötve, s csak meglehetősen ritkán mehetett végbe. Harmadrészt: a 18. század elején jelentős betelepedés, s ezzel párhuzamosan belső migráció ment végbe. A szerző számításai szerint 1676–1719 között 159 szökés történt a birtokokról, gyakoriságuk főleg az időszak utolsó két évében nőtt meg. Nagyon jelentős volt a Koháry-uradalmakon belüli mobilizáció is. A szerzőnek néhány szökevény esetében sikerült azok hovatartozását is felderítenie. Fontos megállapítása, hogy ezek az esetek alapvetően nem a szegények, hanem sokkal inkább a házzal, földdel rendelkezők szökési próbálkozásait mutatják. A vándorlás iránya/célterülete elsődlegesen a vármegyeen kívüli vidék volt, elsődlegesen Pest-Pilis-Solt, Heves és Külső-Szolnok, de Hont és a távoli Békés vármegye is célterületnek számított. Érdekesek a szökések okairól írtak: a szerző szerint nem nagyon valószínű, hogy a politikai tisztogatás elől való menekülés nagy szerepet játszott volna (a Koháry-família a császár oldalán állt a Rákóczi-szabadságharc idején, bár kétségtelen, hogy rokonságában akadtak „rebellisek”); ezzel szemben a vallási és gazdasági okoknak nagyobb jelentősége volt a szökésekben. Nagy retorziók ugyanakkor nem történtek (a szökevények egy része más Koháry-birtokra került), aminek oka a munkások magas számában fogható meg; nem nagyon van arról információ, hogy munkaerőhiány lett volna a nógrádi birtokokon.

Jan Žilák az Esterházyak kezében lévő véglesi uradalom 18. századi üvegyártását vizsgálta. Szerencsés adottsága volt a birtoknak, hogy az üvegyártás mind egyik alapanyagával rendelkezett. A szerző rámutatott arra, hogy az üveghuták a helybeli lakosság jelentős részének biztosítottak munkaalkalmat; ugyanakkor az ottani ipari dolgozók a környék földműveseinek termékeit vásárolták meg. Az uradalomban több üveghuta is működött, amelyekből valóságos települések jöttek létre. A hutákban dolgozók a merev magyar jogi besorolás szerint zsellérnek minősültek. Fontos annak rögzítése, hogy a véglesi huta 1787-ben azért szüntette be működését, mert a közvetlen közelében elfogyott az alapanyag. Ez egyben rámutat a hagyományos ipari tevékenység egyik nagy problémájára is: amikor a nehéz és

drága szállítás mellett már nem volt gazdaságosan folytatható a termelés, akkor kényszerszerűen át kellett helyezni a termelést olyan helyre, ahol ugyanígy megtalálhatóak voltak az alapanyagok. A zólyommiklósi huta 18. század közepi létrehozásánál talán érdemes azt kiemelni, hogy ez már egyértelműen tükrözi a földesúr anyagi-üzleti szempontjait: a cél a minél nagyobb arányú jövedelemtermelés volt, évi 200 aranyat várt belőle. A korabeli technológia miatt persze maradtak nehézségek: az amortizáció miatt a 18. század vége felé már elég nyomorúságosan néztek ki a huta épületei, amelyeket aztán 1801-ben be is zártak, s a munkások és a gyártás is átköltözött egy újonnan alapított üveghutába. Hogy az üvegnek volt piaca, azt pontosan az új üzemek alapítása bizonyítja.

Rémiás Tibor az Esterházyak hercegi ága szádvári uradalmának egy specifikus elemét, nevezetesen a trianoni Magyarország egyetlen lengyel (gorál) népcsoport által lakott községe, Derenk társadalmi és gazdasági sajátosságait vizsgálta. A településről a néprajzi irodalom már igen sokat írt, így a szerzőnek primer források megszólaltatásával kellett munkáját elkészíteni. Ezekből kiderült, hogy a lengyel lakosság már az 1720-as években jelen volt a faluban. Maga a település alacsony lélekszámú maradt, még a 19. század közepén is alig 500-an lakták. A szerző demográfiai kutatásai bizonyítják, hogy a faluban 186 év alatt alig történt vegyes házasság (20 alkalom). Gazdaságilag az állattartás dominanciáját lehetett megfigyelni Derenken, ami nem utolsósorban a gyenge szántóellátottsággal függött össze. Szorosan kapcsolódott ehhez az erdők használata, s a vadászat. A település kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a derenkiek megőrizték nemzetiségi vonásaikat, s nem asszimilálódtak a környék lakosságához. A falut és egyben a gorál közösséget végül a II. világháború embertelen intézkedései számolták fel 1943-ban.

B. Gál Edit az Orczy-család tiszabádi uradalmának kétszáz évét vázolta fel röviden írásában. A nagy időintervallum miatt meglehetősen elnagyolt képet kapunk az uradalom néhány aspektusáról, amiért némileg kárpótolja az olvasót az adatok sokasága. A tiszabádi birtok jelentősen különbözött az eddig bemutatott hegyvidéki uradalmaktól, hiszen itt egy olyan területről van szó, amely a hódoltság alatt elnéptelenedett, s ráadásul állandóan ki volt téve a Tisza áradásának. A szerző bemutatja az 1710-es években meginduló betelepítést, amelynek során németek érkeztek az egyik faluba. A gyors népességnövekedés hatására a 18. század végén már jelentős munkaerő-kapacitás koncentrálódott az uradalom falvaiban. A szerző szólt az Orczyak birtokgyűjtéséről: a família Magyarországon különböző részein mintegy 250 000 hold földet szedett össze (amiben nagy szerepe lehetett császárhűségüknek is). B. Gál Edit foglalkozott továbbá a Tisza szabályozásának néhány elemével is. A dolgozat ugyanakkor jelentős adalék a reformkori uradalmi gazdálkodás gyakorlatának megértéséhez, hiszen mintegy forrásközlő jelleggel írja le az uradalom gazdálkodását, bevételeit. Ugyanakkor megismerhetjük belőle azt is, hogyan osztották meg az Orczy-leszármazottak a nagybirtokot, s a tulajdonosok növekvő számának következtében hogyan esett darabjaira a hajdani nagy birtokkoncentrátum.

Fülöp Éva Mária forrásközléssel egybekötött tanulmánya a gróf Esterházy család pápa-ugod-devecseri uradalmának történetébe avat be bennünket. A 18. század elején itt is megindult a hódoltság utáni időkre jellemző gazdasági és társadalmi újjászervezés. Az 1820-as évek vége felé aztán az uradalom – az előző Orczy-féle birtokhoz hasonlóan – eljutott oda, hogy az éppen aktuális tulajdonosnak, Esterházy Ferencnek nem volt örököse, így elindult a testvérek ágán való örökítés, amelynek során Miklós grófnak számos rokonnal kellett kiegyeznie. A szerző bemutatja az igen érdekes és bonyolult családi divisio részleteit, amelynek során együtt kezelték a tatai-gesztesi és a pápa-ugod-devecseri uradalom hovatartozásának kérdését. Végül az 1829. évi egyezség szerint a tatai ág évi 51 000 forintért harminc évre átengedte a cseklési ágnek a pápa-ugod-devecseri jószágot, vállalva a cseklési ág 1 millió forintos örökségrészének kifizetését. Fontos megállapítása a szerzőnek, hogy a szerződés csak egy zálogjogi aktus volt. A tanulmány jól érzékelteti azokat a sokszor már nehezen kihámozható jogi sajátosságokat, amelyek az ilyen többszálú, sok örököst érintő osztozkodások következményei voltak, jelen esetben is további szerződéspontosításokra volt szükség a későbbiekben.

A kötet utolsó tanulmánya Lukács Gábor tollából egy még nagyobb birtok, mégpedig a keszthelyi gróf Festetics-hitbizomány gazdálkodási reformjába enged bepillantást. A szerző egy olyan korszakot mutat be, amelynek során a piaci feltételek szinte folyamatosan javultak, s a hazai uradalmak gazdálkodási gyakorlatában egyre nagyobb szerepet kaphatott a majorsági árutermelés. Ehhez azonban az addig követett birtokirányítási elveket is racionalizálni kellett. Lukács Gábor főleg a Nagyváthy János által 1795-ben írt *Közönséges Instructio* alapján mutatja be a gazdálkodási újdonságokat. Igaza lehet a szerzőnek abban – saját kutatásaink is megerősítik – hogy az *Instructio* másolatainak nagy jelentősége volt a korabeli nagybirtoküzemi gazdálkodási gyakorlatban. Bemutatja azokat a vonásokat, amelyek az elképzelésben újak és hatásosak voltak. Nincs módunk felsorolni minden olyan változtatást, ami a jószágkormányzó munkájának eredményeként felhozható. Röviden említjük csak meg, hogy Nagyváthy ötéves vezetői működése során kialakította a kettős könyvvezetést; jövedelemorientált, árutermelő szemléletet honosított meg; a növénytermesztésben és állattenyésztésben számos újdonságot adaptált, s ez által jelentősen emelte a jövedelmezőséget. A bevételek változását a szerző a különböző levéltári források statisztikai elemzése segítségével diagramokon is bemutatta.

Egészében véve úgy gondoljuk, hogy a kötet tanulmányai fontos hozzájárulást jelentenek a késő középkori és újkori magyarországi uradalmak működésének megismeréséhez. A hazai uradalmak természet- és gazdaságföldrajzi adottságaik, társadalmi összetételük, eltérő tulajdonosi szerkezetük, avagy gazdálkodási gyakorlatuk szerint rendkívül különbözhetnek egymástól. Ez a sokszínűség tükröződik a tizenegy tanulmányból is, ahol találunk példát a tradicionális ártéri gazdálkodás felvázolására, az uradalmak ipari termelésére, a bérleti jellegű gazdálkodási gyakorlatra, vagy éppen a nyugati típusú árutermelő gazdálkodásra

is. Az írások tükrözik a társadalmi-közösségi szinten is létező eltéréseket, hiszen például a gorálok hagyományalapú összetartozása nagyban különbözött a volt hódoltsági területeken létrejött uradalmak társadalmi szokásaitól, s akkor még nem is beszélünk azokról a területekről, ahol a 18. században jelentős népességvándorlás ment végbe. Utalhatunk a tulajdonosi különbségekre is, hiszen a nagybirtokok sorsa hosszú távon (a legtöbb esetben) a *divisio* volt, ami alapjaiban változtathatta meg az addigi üzemi kereteket.

Az uradalomtörténetet kutatók előtt persze maradtak még további feladatok. Ma már azt mondhatjuk, hogy viszonylag sok uradalomra vonatkozó információ van. Úgy becsüljük, hogy eddig 230 körüli azon uradalmak száma, amelyekről – a 16–19. századra vonatkozóan – valamilyen történetkutatói dolgozat, tanulmány, forrásközlés már megjelent. Nyilvánvaló, hogy a levéltári forrásadottságok függvényében meglehetősen eltérő, hogy ezek mit vizsgálnak. Az uradalomkutatás sokszor nem lépi túl a helytörténetírás kereteit, de még ez sem nagy baj, hiszen az ilyen szakmai anyagok nélkül lehetetlen általánosításokat megfogalmazni. De reménykedjünk abban – hogy ezen kötet írásainak felhasználásával is – előbb-utóbb eljön annak az ideje, hogy fel lehessen vázolni a hazai uradalmak típusait, s azok működési sajátosságait. Hozzájárulhatnak e tanulmányok ahhoz is, hogy realisabban lehessen értékelni az uradalmak történelmünkben játszott szerepét. Ezért már érdemes dolgozni, még akkor is, ha ezt egyre rosszabb lét- és kutatói feltételek között teheti meg a magyar szaktörténészgárda.

Kaposi Zoltán

Richard Dennis: Cities in Modernity. Representations and Productions of Metropolitan Space, 1840–1930.

Cambridge University Press, Cambridge, 2008. 436 oldal.

Richard Dennis könyve ambiciózus kísérlet a városi terek és a modernitás kapcsolatának bemutatására három angolszász város példája alapján (London, New York, Toronto) az 1840-es és az 1930-as évek közötti időszakban. Nem véletlen a többes szám a városi terek és az egyes szám a modernitás esetében: a könyv célja, hogy a vizsgált városokban hasonlóságokat találjon a modernitás közös kihívásaival szemben. Ennek megfelelően a könyv gondolatmenetének központi motívuma a *híd*, amelyet városok építenek és amely egyben városokat hozhat létre. A *Városok a modernitásban* nem próbál meg elméleti alapvetéseket megfogalmazni a modernitással kapcsolatban, inkább elméleti tételek (itt elsősorban Walter Benjamin, Michel de Certeau és Lucien Febvre hatását lehetne kiemelni), századfordulós empirikus tanulmányok, népszámlálási statisztikák és művészeti források felhasználásával keresi az említett városok közös modernitását. A fenti források lehetővé teszik, hogy a szerző a három város párhuzamos elemzésével a megtapasztalt, a tervezett, az elképzelt és az ábrázolt városi terekről egyaránt írjon. Ahogy az első fejezetben ismertetett három híd példája mutatja (a Brooklyn híd New Yorkban, a Tower híd Londonban és a Bloor Street viadukt Torontóban), a hidak földrajzi fekvéstől, mérettől és az építkezés időpontjától függetlenül hasonló funkciót töltek be a városok fejlődésében, a városi terek változásában és legfőképpen a városi terek percepciójában. Az első fejezet, a *Hidak építése* azért is kerülhetett a könyv elejére, mivel a hidak megjelenése a korszak nagyvárosaiban a legtöbb olyan folyamatot érinti, amelyet a későbbi fejezetek tárgyalnak. E folyamatok közé tartoznak például a technikai újítások, a híd használóinak térbeli elválasztása (a gyalogos és motorizált forgalom, illetve a nyilvános és nem nyilvános terek elkülönítése), a közlekedés hatékonyságának növelése, a modernitás és a tradíció együttes megjelenése, egy teljesen új városi tér kialakulása, amely lehetővé teszi a város ábrázolását és megfigyelését egy új szemszögből, felülnézetből is.

A könyv két eltérő hosszúságú tematikus egységre osztható, amelyből az első rész (2–4. fejezet) a városi terek kortárs ábrázolásáról, megjelenítéséről, valamint a városi terek korabeli „elképzéseiről” szól, míg a második rész (5–11. fejezet) az új városi terek kialakulását, működését és percepcióját írja le elsősorban London példáján. Ezek közé tartozik az utcák fejlesztése és ennek hatása a város életére, a külvárosok kialakulása, az *élet* a külvárosokban (például az a probléma, hogy mennyiben változtatja meg a külvárosi életmód a polgári család értékrendjét és a családi szerepeket), a bérházak és a családi házak strukturáló szerepe a térbeli gyakorlatok változásában, valamint két 20. századi fejlemény, az irodai terek és a bevásárlóközpontok kialakulása. Visszatérve a kezdeti híd metaforához, a könyv záró fejezetében a szerző különböző városi hálózatok példáján, a kana-

lizációs rendszer kialakításán, a telefonhálózatok és a tömegközlekedés elterjedésén keresztül mutatja be, miképpen lehet *áthidalni* a városi növekedés térbeli korlátait és integrálni a város különböző részeit.

A városi terek megközelítésének egyik módja a népszámlálások vagy különböző társadalmi felmérések (social survey) elemzésében rejlik. Esetünkben fontossá válik az interdiszciplinaritás valamint a kvalitatív és kvantitatív elemzések együttes alkalmazása, mivel mind a népszámlálások, mind a városi nyilvántartások rendkívül megbízhatatlan forrásnak bizonyulnak.¹ A kvantitatív adatokat a 19. század végén elterjedt társadalmi felmérések egészíthetik ki, amelyek legfontosabb képviselője Charles Booth (1840–1916) és az általa kezdeményezett szegénységi felmérések, valamint az ezek alapján készített szegénységi térképek.² Booth és kollégái nem egyéni interjúkat készítettek háztartásonként, hanem az iskolai felügyelőket kérdezték az adott iskolai kerülethez tartozó szülők társadalmi helyzetéről. Az adatokat felhasználva Booth a népességet társadalmi és gazdasági helyzete alapján nyolc csoportra osztotta. A szegénységi térképeken ennek megfelelően különböző színekkel jelezte a szegény, a középosztályú vagy a jómódú utcákat és háztömböket. A Booth-éhoz hasonló társadalmi felmérések több szempontból is központi elemét alkották a korabeli városok kormányozhatóságának (governmentality): információval szolgáltak a kormányzat számára, felfedték a fejlesztési lehetőségeket és elfogadtatták a népességgel a szabályozás szükségességét. „A társadalmi felmérések egyben lefebvre-i értelemben vett térbeli gyakorlatok is (spatial practices), mivel ennek segítségével operacionalizálni lehetett a városi terek ábrázolását a szegénység és a rossz lakáskörülmények okairól, az üzleti tevékenység és a filantropia felelősségéről vagy az elfogadható állami beavatkozás korlátairól alkotott prekonceptiók alapján.” (76) A szegénynegyedeken kívül más városi funkciókkal és problémákkal összefüggésben is találkozhatunk térképes ábrázolásokkal, így egészségügyi térképek vagy biztosítási térképek is készültek (feltüntetve az épületek anyagát, a boltok raktárkészletét, a tűzvesztek gyakoriságát és a bűnözés mértékét) a helyi és a központi kormányzat, valamint nagyobb társaságok igényeinek megfelelően. Ezzel egy időben, a turizmus növekedésével már az 1850-es évektől megjelennek Londonban a kisebb felbontású, csak a városközpontot ábrázoló térképek is.

Az új városi terek kialakulásának és percepciójának leírása *Az utcák fejlesztése* című fejezettel kezdődik, amely az utcákat modern találmányként mutatja be. Az utca az a városi tér, ahol a modernitás, az iparosodás, a technikai újítások a korábbi gyakorlathoz képest a leginkább megváltoztatták a tér fizikai felépítését

¹ Dennis egyik legjellemzőbb példája egy 1851-es londoni cenzussal kapcsolatos, amiben az eredetileg ismeretlen születési helyű koldusokat és szegényeket ír születésüként tüntették fel, később, a nyomortanya felszámolása után már egyetlen ír származású lakost sem találhatunk a kerületben (140).

² Richard Dennis az online elérhető „Booth archívumot” is felhasználta kutatásai során, amely tartalmazza a Booth és kollégái által készített jegyzeteket, valamint térképeket (<http://booth.lse.ac.uk/>).

és a városi terek megtapasztalását. A 19. század végén és a 20. század elején olyan technikai újítások alakították át a londoni utcákat, mint az utcai világítás bevezetése (és ezzel az éjszaka *gyarmatosítása*), a motorizált közlekedési járművek elterjedése (létrehozva az utcai közlekedés szegregációját), vagy az utcai bútorok megjelenése. Az elemzés egyik erőssége, hogy mindvégig szembesülünk a város és a modernitás kapcsolatának nyitott és sokszereplős jellegével. A technikai újítások mellett olyan tényezők is szerepet játszanak a városi terek alakulásában, mint a város földrajzi adottságai, a helyi önkormányzat és a központi kormányzat intézkedései, a gazdasági konjunktúrák és dekonjunktúrák, valamint a befektetők, a filantróp nagyvállalkozók, illetve a városi polgárok egyéni döntései.

Az utcák és a modernitás kapcsolatának leírása Dennis módszerének illusztrálására is jó példa. A motorizált közlekedés megjelenésével teljesen átalakul az utcák használata, ugyanis részben közlekedési *artériává* alakulnak, elsődleges szerepük a különböző városrészek összekötése lesz. Emellett a gyalogosok számára is teljesen megváltozik az utca, mint megtapasztalt tér, már csak abból kiindulva, hogy az autóforgalom megjelenésével az úton való átkelés (közlekedési jelzőlámpák hiányában) magában is hasznos képességnek számít. A fenti folyamattal párhuzamosan az utcák önmagukban is célállomássá válhatnak: a Walter Benjamin által leírt férfi *flâneur*ön kívül megjelenik a női *flâneur* is, kinek számára az utca egy a reprezentációs terek közül, ahol különös hangsúlyt kap a tekintet szerepe: miként lehet elbújni a nem kívánt tekintet elől (magánszférát keresni a nyilvános térben), vagy éppen megtalálni a keresett tekintetet. Végül az utca *vitatott térként* (contested space) is felfogható: egyrésztől különböző társadalmi csoportok is jogot formálhatnak ugyanannak a térnek a használatára (legyen szó a kikapcsolódás bármely formájáról), másrésztől a nyilvános teret politikai célokra is használhatják, ami megkérdőjelezheti a kormányzat szemében az adott tér nyilvánosságát és elősegítheti a tér használatának szigorúbb szabályozását.³

Az egységes városi rendszerek és hálózatok kialakulásával megszűnik a különböző társadalmi osztályok teljes szegregációjának lehetősége. Az urbanizáció előrehaladtával nem lehet többé fenntartani a középosztályi és munkásosztályi elemek szétválasztását sem a magán, sem a nyilvános terek esetében. A tömegközlekedés jelenti az egyik érintkezési pontot: a villamos és a földalatti már nem minden esetben szolgál külön kocsival a felsőbb és az alsóbb osztályok számára, így a keveredés elkerülhetetlen (lásd George W. Joy *The Bayswater Omnibus* vagy Reginald Marsh *Why Not Use the 'L'?* című képeit, amelyeken eltérő társadalmi státusú városlakók kénytelenek egy légtérben utazni). A közüzemek *rendszereszerű* kialakítása szintén konfliktusokat hordozhat. A szennyvíz eseté-

³ Ez kevésbé az utcákra, mint inkább a terekre vagy a parkokra jellemző, lásd például a Trafalgar tér és a Hyde park esetét, amelyeknek politikai célú használatát felváltva korlátozzák és tiltják (163–165). A városi terek politikai célú használatának számít Erzsébet királyné uralkodásának 1887-es majd 1897-es jubileumi ünnepe is. A jubileumi körmenet útvonala a különböző társadalmi rétegek szegregációjának és az eseményen való részvételnek együttes igényéről tanúskodik (166–170).

ben a középosztály tagjai egészségügyi kockázatot látnak a csatornák rendszerré alakításában, ugyanis a munkásosztály szennyvize akár középosztályi bérházak alatt is folyhatna. A tömegközlekedés és a szennyvíz példája felhívja a figyelmet arra, hogy a technikai újítások nem csak a *fizikai* teret változtatják meg (lásd az El – *Elevated Train* – esetét), hanem szimbolikus jelentőségűek is, így többé nem kivitelezhető a különböző társadalmi rétegek *összefüggéstelenségének* fenntartása sem fizikai, sem szimbolikus értelemben.

A recenzált mű megközelítésének sajátja, hogy egy történeti elemzéshez képest szokatlanul sok művészeti forrást használ, amelynek relevanciájára Dennis maga is rákérdez. „Mit mondhatnak a regények és a festmények a kortársak tapasztalatairól és megértéséről az adott várossal kapcsolatban, és hogyan kellene a régi városokról szóló »forrásokat« egy 21. századi várostörténésznek felhasználnia?” (86) Nyilvánvaló, hogy a művészeti források nem tekinthetők történelmi ténynek, sem valamilyen a korra jellemző tipikus eseménynek, mivel az író például már évtizedek óta nem járt regénye helyszínén, vagy a festők esetében a jelenet csak a művészi képzelet és szintézis eredménye. Más nézőpontból azonban a történész számára is hasznosak lehetnek a művészeti alkotások. Egyrésztől a művészeti piac létrejöttével feltételezhetjük, hogy a regényírók, festők törekedtek arra, hogy olyat alkossanak, amire a kortársak között is kereslet mutatkozik. Másrésztől néhány művészeti alkotásnak jelentősebb társadalmi hatása is volt, vagy éppen elősegítette egy törvény megszületését, mint például Upton Sinclair (1878–1968) regénye, a *The Jungle* az 1906-os *Pure Food and Drug Act*et. Végül a művészeti alkotásokat olyan új látásmódként is fel lehet fogni, amely válaszokkal ugyan nem szolgálhat, de segítségével eddig ismeretlen kérdések is a történész nézőterébe kerülhetnek. Erre példa George Bellows (1882–1925) *Why Don't They Go to the Country for Vacation?* című képe, amely egy túlszűfolt New York-i szegénynegyedet ábrázol. A képet nézve számos kérdés felmerülhet a munkásosztály életmódjával és azzal kapcsolatban, mennyiben lehet általánosnak tekinteni a kép narratíváját. Másik vizsgálati módszert jelenthet a kortárs regények térbeliségének elemzése, a szereplők térbeli mozgásának feltérképezése, amelynek sajátossága, hogy a történész a regény rejtett jelentéstartalmából próbál következtetéseket levonni, valami másra használja a szöveget, mint amire az eredetileg íródott. George Gissing (1857–1903) három Londonban játszódó regényének térbeliségét láthatjuk az egyik ábrán (107), amelyből kiderülhet, hol és mikor találkoztak a középosztálybeli emberek Londonban, vagy éppen az, miképpen használták ki és értelmezték a szereplők az új városi tereket (külvárosok, utcák, bevásárlóközpontok). Az elemzés korlátját, ami a gondolatmenet egészére is érvényes, az ilyen források kizárólagos nézőpontja jelenti: a leggyakrabban férfi, középosztályi perspektívából tekintenek a városra, ami megkérdőjelezheti az alsóbb osztályok térbeli gyakorlatáról tett megállapításokat (ezzel a szerző is tisztában van, lásd a *slumming* esetét, ami nem a szegénynegyedek életmódjának objektív vizsgálatát, hanem a szegénynegyedek középosztályi percepcióját jelenti).

A másik módszertani sajátosság Richard Dennis egyik elméleti tételével, a közös modernitás (shared modernity) fogalmával kapcsolatos. Ahogy a szerző fogalmaz: „a célja annak, hogy hasonló példákat keressünk a különböző városokban az, hogy függetlenül a konkrét helyi változatoktól, szembesüljünk a modernitás kétértelműségeire adott hasonló válaszokkal” (25). Felelevenítve a modernitás definícióját, néhány sorral lejjebb a következőképpen fogalmaz: „a kihívások, az új tudományos elméletekben rejlő lehetőségek és kockázatok, az új technológiák, az új média, az új nemi szerepek, az új munkaszokások és az új kormányzati formák az említett nagy városokban mindenütt ugyanolyanok voltak az átlagos városlakók számára” (26). Dennis számára tehát a 19. század végi és a 20. század eleji nagyvárosokban „a modernitás szempontjából több a közös, mint a különböző” (349); ez pedig lehetővé teszi számára, hogy az új városi tereket komparatív módon elemezze. A közös modernitás gondolata azonban csak addig lesz tartható az empirikus elemzésekben, amíg a szerző angolszász városokat hoz fel példaként; más európai városokat figyelembe véve már nem biztos, hogy megállja a helyét a gondolatmenet. Analógiákat találhatunk Közép-Európában is (lásd a prostitúció szabályozását, az utcák átalakulását és a bevásárlóközpontok megjelenését), de vannak olyan városi terek is, amelyek a tárgyalt korszakban majdnem teljesen hiányoznak a bécsi vagy a budapesti városfejlődésből (például a londoni vagy New York-i értelemben vett külváros, a felhőkarcolók). Ennek megfelelően a modernitás, a városi terek és térbeli gyakorlatok leírása csak a könyv kontextusának, az angolszász, középosztálybeli férfiak attitűdjeinek és percepciójának feleltethető meg. Azon is érdemes elgondolkodni, hogy a könyvben viszonylag ritkán említett tradíció vagy tradicionális formák milyen szerepet játszottak az új terek és szerepek kialakulásában, miképpen reflektálhattak a kor emberei az *elmúlt* időkre. Ide kapcsolható az a probléma is, hogy a modernitás új terei és vívmányai néhány városban már évezredekkel korábban létrejöttek (külvárosok, csatornázás stb.), így azokat nem tekinthetjük kizárólag a modernitás termékeinek.

Azzal együtt, hogy egy hasonló vállalkozás nem tarthat igényt a modernitás és a városi terek minden szempontból kimerítő tárgyalására, a könyv egyik eredményeként tekinthetjük, hogy Richard Dennis sikerrel ötvözte a fikció és a valóság modernitásának leírásait. Összességében *A városok a modernitásban* egy jól sikerült könyv, amelynek legtöbb fogyatékoságával – szerencsére – maga a szerző is tisztában van.

Erdélyi Mátyás

*Demeter Tamás: A szociologizáló hagyomány.
A magyar filozófia főárama a XX. században.*

(Hagyományok 1.) Századvég, Budapest, 2011. 214 oldal.

Demeter Tamás legújabb munkája a Századvég Kiadó frissen indult – *Hagyományok* címet viselő – könyvsorozatának első darabja. A széles érdeklődésű – korábban Locke-ról és a mentális fikcionalizmusról is könyvet megjelentető, újabban kora újkori eszmetörténetről, különösen Hume-ról publikáló – szerző műve ennek megfelelően azt a célt tűzte maga elé, hogy bemutassa, miként illeszthető be a 20. század magyar filozófiai teljesítményeinek legjava egy meglepően egységesnek tetsző – Demeter által szociologizálóknak nevezett – hagyományba, amely így, ebben a rekonstrukcióban egyenesen a század hazai filozófiai főáramának tűnik.

Szélesebb körben ismert és csak szakemberek által emlegetett szerzők egyaránt előkerülnek a könyvben, úgy mint a filozófus Palágyi Menyhért, az írástörténész Hajnal István, a klasszika-filológus Balogh József, a filozófus Lukács György, a művészetszociológus Hauser Arnold, a tudásszociológus Mannheim Károly, a tudományfilozófus Lakatos Imre, a Budapesti Iskola tagjai közül Vajda Mihály, Heller Ágnes, Márkus György, vagy a fiatalabbak közül Bence György, s a könyv egyik főhőse, Nyíri Kristóf. Ahogy az a névsorból is kitetszik, a szociologizáló főáram tézise több, mint annak megállapítása, hogy a 20. század jelentős magyar filozófiai teljesítményei – amelyek egy része, különösen az első nemzedékből, de Lakatos esetében később is, végső soron nem is magyar földön teljesedett ki – Lukácson keresztül, de közvetlenül is a marxizmushoz kötődnek. Nem is pusztán arról szól, hogy a marxista filozófia nem kizárólag külső okokból kaphatott jelentős szerepet a 20. századi magyar filozófiatörténetben. Ennél Demeter lényegesen többet állít. Számára ugyanis az a kérdés, vajon valóban igazuk van-e azoknak, akik szerint a magyar filozófia csupán intézményekben létezik, s csupán nyugati áramlatok recepciójára képes. Ezzel az igen elterjedt vélekedéssel szemben amellett érvel, hogy a magyar filozófiai diskurzusnak van egy sajátos karaktere (tematikus fókusz, gondolkodási stílusa stb.), amely abban áll, hogy előszeretettel kérdezi rá a filozófiai problémák társas viszonyokba való beágyazottságára. Innen nézve pedig a hazai marxista hagyomány valójában elsősorban nem lokális Marx-recepcióként, illetve Lukács és a Budapesti Iskola esetében lokális jelentőségen túlnövő kivételes teljesítményként értelmezhető, hanem egy sajátos hazai filozófiai perspektíva egyik jellegzetes, s kétségkívül legjelentősebb változata. Ebből a helyzetértékelésből, amely tudatosan követi azt a példát, amelyet Rudolf Haller az osztrák filozófiát a német filozófiai hagyománytól elválasztó specifikumainak (mindenekelőtt az erős osztrák nyelvfilozófiai érdeklődés) feltárására irányuló kutatásai kínáltak, az következik, hogy Lukács és a lukácsisták valójában korántsem olyan elszigeteltek a hazai filozófiatörténetben, mint ahogy ezt ellenfeleik, de sokszor híveik is állítják. Vagyis, értelmesen – egyetlen koherens filozófiatörténeti narratíva keretében – a lukácsisták mellé helyezhetőek a 20. század első

felének olyan izgalmas kísérletei, mint Palágyi Menyhért hozzászólása a pszichologizmus-vitához, Hajnal István íráskutatása vagy Balogh József elemzése az írott és szóbeli kommunikáció különbségeinek a gondolkodásra gyakorolt hatásáról, jól mutatva, hogy a társas kontextusok iránti érdeklődésnek nem csupán marxista irányultsága létezett a hazai filozófiatörténetben. De legalább ennyire fontos az is, hogy Lukács filozófiájának szociologikus érdeklődése – ahogy ez *A modern dráma fejlődésének története* című nagyívű monográfiájából is kitetszik – megelőzi marxista fordulatát, ugyanis főként Simmel hatásához köthető, s Lukács filozófiájában a társas kontextus problémája később sem szürkül hozzá a marxista–leninista ortodoxianak a gazdaság abszolút elsőbbségét hirdető felfogásához. E szempontból pedig a későbbi Budapesti Iskola tagjai is hűek mesterükhöz, a nevükhöz ugyanis Demeter szerint a marxista filozófián belül az antropológiai érdeklődés fokozatos felerősödése köthető. Nyíri Kristóf pedig egyebek között azért foglal el különösen fontos helyet Demeter történeti rekonstrukciójában, mert munkája egyszerre illeszkedik bele a 60-as évek után zajló filozófiai folyamatokba, s nyit közben új irányokat bizonyos kérdések felvetésével, például a közép-európai társadalmi, kulturális tapasztalatok filozófiatörténeti hatásának komplex vizsgálatával, mindenekelőtt Wittgenstein kapcsán, majd a kommunikáció technológiai meghatározottságaira irányuló újabb kutatásaival.

Demeter tézise erős és izgalmas, mert egyfelől segít valamit jobban megértenünk a hazai filozófiai gondolkodás történetéből, s közben bátran újrendezi az ismerősnek tűnő történeti képet. Másfelől pedig azért, mert a szerző kellő körültekintéssel és óvatossággal fogalmazza meg állításait. Jelzi például, hogy a szociologizáló főáram tézise csupán egy lehetséges perspektíva, amely egy bizonyos összefüggést segít jobban átlátni ebből a történetből, míg más részleteket kevésbé. Nem a teljes 20. századi magyar filozófiatörténetről szól tehát *A szociologizáló hagyomány*, még csak nem is a legkiválóbb magyar filozófusokról, „csupán” a főáramról, amelyen kívül is volt élet a magyar filozófiában. Viszont, s ez lenne a lényeg, a főáram azonosítása révén képes többet mondani az e filozófiai kultúrában mozgó személyekről, mint hogy ilyen és ilyen szerzőket olvastak, s hogy ilyen és ilyen iskolákhoz kötődtek. E többlet talán nem is elsősorban ama tematikus egységeknek a bemutatásában érhető tetten, amelyek köré az egyes fejezetek szerveződnek. Természetesen fontos és érdekes Palágyi és a pszichologizmus-vita esete (2. fejezet), a kommunikáció iránti érdeklődés megélnkülésének bemutatása a századelőn (3. fejezet), vagy az, miként jelenik meg a szociológiai szempont Lukács drámakönyvében (4. fejezet). Tanulságos a világnézet fogalmának elemzése Lukács, Hauser és Mannheim szövegeiben (5. fejezet), a lukácsista tudományfilozófia létének bemutatása (6. fejezet), a művészet szociologizáló értelmezésének kérdései (7. fejezet), a Budapesti Iskola antropológiai fordulata (8. fejezet) és Nyíri életművének alakulástörténete (9. fejezet). E fejezetek azonban nem nyújtanak enciklopédikus áttekintést az adott témáról (aki ilyesmit vár, csalódnai fog), hanem bizonyos kérdéseket felvető, értelmezési kereteket kijelölő, további kutatásokra inspiráló gondolatmenetek, s legfőbb hozzáde-

kuk az, hogy képesek az egyes szerzők és művek esetében meggyőzően bemutatni a szociológiai problémákkal való birkózás jelenlétét és ezek gondolatmenetre gyakorolt hatását. Ez teszi ugyanis a szociologizáló főáram téziséit teherbíróbbá a hagyományos eszmetörténeti rekonstrukciókhoz képest, amelyek a filozófiatörténet-írás tekintetében gyakran kimerülnek a „családfakutatásban”, és többnyire hiányoznak belőlük az eredeti kérdések.

Érdeemes kiemelnünk három olyan kérdést, amelyben jól lemérhető a könyv által kínált értelmezési keret ereje. Az *egyik*, s minden bizonnyal legsúlyosabb kérdés, ami élénken foglalkoztatja e szociologizáló hagyomány tagjait az, hogy a társas kontextus miként, milyen mechanizmusokon keresztül befolyásolja a gondolkodást. A főáram nem marxista szálán belül például a nyelv és a gondolkodás viszonya, a nyelvhasználat tárgyi-technológiai sajátosságai kapnak fontos szerepet. Palágyi rámutat arra, hogy számos filozófiai probléma konceptualizálásának a betűírás megjelenése volt a feltétele (46), Balogh a hangos olvasás filozófiájától a néma olvasás filozófiája felé fordulásként értelmezi Szent Ágoston megtérését (60), Hajnal az írásbeliség társadalomszervező hatását hangsúlyozza (62), Zolnai Béla pedig a nyomtatásnak a stilsztikára gyakorolt hatását emeli ki (65). Ide sorolhatóak a marxi hagyományoktól nem független Nyíri későbbi munkái is, például azok, amelyekben Wittgenstein filozófiájában az írásbeliség utáni kor technológiáinak hatását véli felfedezni (197). Lukácsnál és a hozzá kötődő szerzőknél viszont főként a gondolkodás számára sajátos perspektívát kijelölő társadalmi-történeti tapasztalatok játszanak fontos szerepet. Így lesz Lukács drámakönyvében a modern polgárság világa absztraktsága és befelé forduló individualizmusa révén alkalmatlan a lukácsi felfogás szerinti valódi tragédia megszületésére, mert olyan élményeket kínál, amelyek szerkezetileg nem illenek a tragédia lukácsi definíciójába. De idézhetjük a híres mannheimi programot is, amely szerint „a Werknek egyrészt Werk voltából, másrészt történeti kultúrobjektum voltából fakadó sajátos szerkezetét akarjuk a felszínre hozni” (23). Hivatkozhatunk Márkus Györgynek az ideológiakritika két irányát felvázoló gondolatmenetére is, amely megkülönbözteti a leleplező és az emancipatorikus ideológiakritikát (145), s ami különösen azért érdekes, mert utóbbi egy jelenség társadalmi szignifikanciáját kutatja, s nem egy adott gondolat mögött meghúzódó társadalmi meghatározottságokat, jelezve, hogy a társas kontextus és gondolkodás viszonya korántsem egyirányú. De, s ez különösen izgalmas, még a marxista múltját látszólag megtagadó Lakatos Imre tudományfilozófiájából sem hiányzik a külső kontextusok iránti érzékenység, csupán arról van szó, hogy későbbi munkáiban a tudományos gondolkodás formálódásában ezeknek nem elsődleges, csak másodlagos jelentőséget tulajdonít. Mindez azonban már át is vezet bennünket a másik két fontos kérdéshez.

A *második* ilyen kérdéskör a társadalmi élmények, tapasztalatok viszonya a racionális gondolkodáshoz, amely a könyvben kiváló elemzésekkel van jelen, különösen kiemelendő az 5. fejezet. Bár egy filozófiai hagyomány esetében elsőre akár meglepőnek is tűnhet, mégis egyértelmű, hogy a szociologizáló főáram

legkiválóbbjai számára egyaránt közös tapasztalat a racionális érvelés és diszkuszió korlátozottsága, ami a gondolkodás külső lehetőség-feltételeinek vizsgálata felé fordítja a figyelmüket. Mindez már Palágyi, Balogh vagy Hajnal esetében is érvényes. Hajnalnak az írásbeliség társadalomszervező erejére vonatkozó fejtegetései például kifejezetten a racionalizmus jelentőségének túlértékelésével szemben fogalmazódnak meg. Akikkel azonban Demeter ennél is részletesebben és látható empátiával foglalkozik e kérdés kapcsán (annál is inkább, mert saját korábbi könyvében kifejtett elmefilozófiai koncepciója is hasonló húrokat penget), az Lukács, Mannheim és Hauser, akiknél a világnézet fogalma centrális szerepet játszik, s ez a fogalom, mint azt Demeter meggyőzően megmutatja, a tér és idő kanti szemléleteihez némiképp hasonló módon, egyfajta *a priori*ként működik. A világnézet Lukácsnál és társainál ráadásul sajátosan romantikus, aracionalisztikus jegyeket hordoz, s így nem véletlen, hogy Mannheim tudásszociológiájában a világnézetek fogalmilag strukturálatlan „érzésekben” öltenek testet, s hogy ezért – mind nála, mind Lukácsnál és némiképp Hausernél is – a világnézet viszonya a fogalmilag strukturált ideológiákhoz korántsem egyértelmű (109).

A *harmadik* kérdés végül a szociologizáló magyarázat korlátozottsága: miközben ugyanis a társas kontextusoknak e hagyomány tagjai meghatározó szerepet tulajdonítanak, feltűnő, mennyit birkóznak ezek determináló szerepének korlátaival. Olyan fontos kérdésnek tűnik ez a hagyományon belül, hogy Demeter külön fejezetet szentel neki a művészethez való viszony esetében, de a probléma ott kísért más fejezetekben is. Nyilvánvaló például, hogy Lukács számára a drámakönyv óta a művészet kitüntetett terület, amely nem magyarázható kizárólag társadalmi viszonyokkal, Hauser pedig a művészetszociológiát nem tekinti az esztétikai érték magyarázatára alkalmas eszköznek. Ugyanez a jelenség figyelhető meg Lakatosnál is – ez a megjegyzés egyébként Demeter könyvének egyik fontos erénye –, akinek látszólag antiszociológiai tudományfilozófiája nagyon is érzékeny a szociológiai problémákra, bár nem hajlandó alárendelni a tudomány episztémikus teljesítőképességét a külső kontextusoknak. Vagyis kijelenthetjük, hogy e szociologizáló hagyomány csak fél szívvel szociologizál: felismerik és nagyhatásúan elemzik a társas kontextusok szerepét a gondolkodásban, de nem szívesen áldozzák fel kedves kérdéseiket semmiféle szociológiai redukcionizmusnak. Nem véletlenül fordít nagy gondot Demeter annak bemutatására, hogy Nyíri Kristóf filozófiájában, például Wittgenstein-értelmezéseiben, a különféle felkínált interpretációs szempontok egyike sem egyértelműen determinálja az adott jelenséget, a különféle Nyíri-szövegek összeolvasásából inkább egy olyan felfogás körvonalazódik, amely szerint a sokféle bemutatott tényező mindegyike része egy valójában sokkal komplexebb hatásmechanizmusnak.

A társas kontextusok hatásának vizsgálati szempontjai, a szociologizáló magyarázat romantikus, aracionális irányultsága és alkalmazhatósága, határainak érvényessége olyan kérdések, amelyek a rájuk adott lehetséges válaszok változottsága révén dinamikussá, sokszínűvé és rendkívül vonzóvá teszik a magyar filozófia szociologizáló hagyományát, ahogy azt Demeter Tamás könyve elénk állítja.

A könyv számos merituma mellett óhatatlanul több vitatható megoldást is tartalmaz, amelyekről azért érdemes megemlékeznünk. Miközben a könyv legizgalmasabb részei a Lukácsról és a Lukács körül gyülekező filozófusok munkáiról szóló filozófiatörténeti rekonstrukciók, szövegelemzések és a közös problémák bemutatásai, addig a szociologizáló hagyomány – hogy úgy mondjuk – külső lehetőség-feltételeit bemutató tudásszociológiai, ideológiakritikai magyarázatok elmaradnak vagy inkább csak jelzesszerűek, s így az olvasó meggyőzésére aligha alkalmasak. Még akkor sem, amikor felsejlenek olyan nagyon ígéretes összefüggések, mint például a magyar filozófiatörténet közép-európai összefüggésekben való értelmezésének lehetősége, vagy az a gondolat, hogy e szociologizáló hagyomány mögött végső soron egy konzervatív antropológia áll. Emellett valamivel több filológia, hatástörténeti elemzés is erősíthette volna a társas kontextusok történetének bemutatását. Ezek nélkül az olvasó néha kissé elveszettnek érezheti magát, különösen a könyv elején, a nem marxista szerzők esetében, akikről aránytalanul kevesebbet tudhatunk meg, mint Lukácsról és tanítványairól. Hasonlóképpen próbára teszi az olvasó türelmét a könyv bizonyos témáinak rekurzív jellege: a gondolatmenet egésze szempontjából például messze nem centrális jelentőségű, s a könyv módszerét egyébként sem jellemző márkusi emancipatorikus ideológiakritika indokolatlanul sokszor tér vissza a könyvben. Ellenpéldaként álljon itt Lukács drámakönyve, amelynek újabb és újabb említései mindig érdemben viszik előre a gondolatmenetet. S végül, mi tagadás, egy kissé megadatlanak tűnik számomra a könyv befejezése is, mert inkább csak félbeszakad, mint lezárul.

Mindezek azonban nem erodálják a könyv érdemeit, s mindenképpen fontos hangsúlyozni, hogy *A szociologizáló hagyomány* lényegi hozzájárulás nemcsak a magyar filozófiatörténet-íráshoz, hanem egyúttal minden olyan hazai történettudományos vállalkozás önreflexiójához, amely maga is „szociologizál”. Azok a problémák ugyanis, amelyek Demeter könyvének tanúsága szerint e filozófusokat foglalkoztatták – a társadalmi tapasztalatok racionális megragadhatóságától a szociológiai redukcionizmusig – általában is fontosak, s így a szembesülés a magyar filozófiai hagyomány főáramával mindenképpen inspiráló hatású.

Szűcs Zoltán Gábor

Deák Ágnes: A koronás Wargha.

Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában.

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010. 253 oldal.

Deák Ágnes elsőként vállalkozott a történészek közül Wargha István különleges és kanyargós pályaképének megrajzolására. Ezen életpálya érdekességét az adja, hogy Wargha nemcsak a – Szemere Bertalan miniszterelnök és társai által 1849 augusztusában elásott – Szent Korona rejtékhelyének elárulója és sikeres rendőrinformátor volt, hanem a reformkori liberális mozgalom tevékeny résztvevője, az óvodaelmélet jelentékeny művelője s Kossuth pártfogoltja, korabeli gúnyolódás szerint „táskahordozója” is. Egy pályarajz természetesen mindig a történész utólagos konstrukciója, egy életet minden pillanatban személyes döntések visznek előre s a kis pontokat összekötő vonalak Wargha esetében egymásba fonódó kacskaríngókat alkotnak. A szerző az életút mellett annak bemutatását is feladatának tekinti, hogy Wargha személyiségének mely tényezői lendítették életét a hírhedt irányba. Ezt Deák Ágnes rendőrségi jelentések, naplók, visszaemlékezések, levelek, kihallgatási jegyzőkönyvek s a korabeli sajtóanyagok feldolgozásával – a régebbi történészi megállapításokat korrigálva – valósítja meg. Kutatásának nem az ítéletkezés a célja, hanem az életút rekonstruálása, egy „izgalmas nyomozás” (11) – és ennek során Wargha életének állomásait tágabb történelmi kontextusban helyezi el.

A könyv első öt fejezete a fősze-replő szabadságharcig tartó életszakaszát eleveníti meg. Wargha István Arad

vármegyében született 1808-ban, kisenemesi család sarjaként. A társadalmi helyzetének megfelelő pályalehetőségekből (gazdatiszti, egyházi, katonai stb.) Wargha a felemelkedést leginkább biztosító, alkatának és képességeinek is megfelelő értelmiségi pályát választotta. Tanulmányairól és korai működéséről nem sok biztos mondható el, mivel élete során erről beszélve gyakran állított valótlant. 1836-os házassága, amelyből öt gyermek született, ha anyagilag nem is javított helyzetén, lehetőséget biztosított számára a helyi – Tolna vármegyei – nemesi társadalomba való integrálódásra, például egyfajta patrónus–kliens kapcsolata alakult ki Bezerédj Istvánnal. Wargha mentoraihoz való viszonyában Deák Ágnes fontos személyes feszültség forrását véli felfedezni: a mentor iránti odaadás mellett mindig ott munkál benne a nagyra hivatottság érzése és mások lebecsülése.

A Brunszvik Teréz által indított óvodai mozgalom erőteljesen jelen volt Tolnában, s az elméleti pedagógiával komolyan foglalkozó Wargha sikeresen pályázott a Kisdedóvók Intézetének Magyarországon Terjesztő Egyesülete tolnai képzőintézetének igazgatói posztjára 1838-ban. Neveléssel kapcsolatos elképzeléseiben megjelenik, hogy az óvodáknak a rend, erkölcs, polgári nevelés mellett, a „nemzetiség dajkáinak” szerepét is be kell tölteniük. Igazgatóságának első évei sikeresek voltak, azonban anyagi okok miatt meg-

romlott a viszonya az egyesülettel, így Pestre költözve, 1843 novemberében lemondott az igazgatói posztról.

Pesten (ahova valószínűleg egy családi botrány, egy Adam von Gyra nevű lovag feleségével folytatott szerelmi viszony miatt is költözött) újból hozzálátott magasaróptú vágyainak beteljesítéséhez: politikaelméleti és társadalomtudományi cikkeket publikált. A tudományos pályáról azonban hamarosan letért s 1843-tól fokozatosan a politikai publicisztika felé fordult.

Kossuth Lajossal való megismerkedését nem lehet pontosan datálni. Kettejük levelezéséből egy informális, de nem baráti, hanem szigorúan rögzített tekintélyelvű munkatársi viszony rajzolódik ki. Deák Ágnes azonban valószínűtlennek tartja a későbbi vádat, amely szerint Wargha Kossuth iránti rajongása csak célirányos szerepjátszás lett volna. Kossuth Wargha életének legfontosabb szereplőjévé vált, az Ipari egyesületen belüli pozícióit már neki köszönhette. Wargha itteni működése is egyre inkább politikai színezetet öltött: az 1844-ben indult *Hetilap* irányvonalát kijelölő bizottság aktív munkatársa lett, az újságban Kossuth vezércikkeivel összhangban lévő írásokat közölt. A lapot több oldalról érő kihívásokat Warghának kellett elhárítania, belebonyolódva a személyeskedésektől sem mentes vitákba. A „táskahordozás” másik fontos színhelye *A Kör. Irodalom és Művészet Barátainak Egyesülete* volt. Wargha szerepe egyre fontosabbá vált itt, mígnem a különböző, egyre élesebben körvonalazódó politikai csoportképződések szét nem bontották az egyesületet. Az újraegyesülés folyamatában is Kossuth bizalma-

sának szerepét töltötte be, az így létrejött *Ellenzéki kör*ben elfoglalt pozíciója azonban már nem volt jelentős.

1847-ben az addig felépített társadalmi karrier teljesen összeomlott, amikor Wargha „csőd alá” került. Ennek okaként Wargha állandó fényűzés-hajszolása mellett Deák Ágnes rámutat arra is, hogy a pest-budai értelmiségi életforma önmagában is ingatag anyagi alapokon állt.

Két fejezet mutatja be Wargha 1848-as működését, illetve az ellene folytatott hadbíróági eljárást. A magyarországi új politikai és államigazgatási intézményrendszer az újrakezds lehetőségét adta Warghának. 1848. május 16-án, Kossuth pártfogásának köszönhetően a király személye körüli minisztériumba nevezték ki Bécsbe. Feladata az elnöki iroda iratainak fogalmazása, valamint az ausztriai sajtóban Magyarországgal szimpatizáló cikkek elhelyezése volt. Emellett Kossuthot magánleveleiben értesítette a bécsi eseményekről. Deák Ágnes nyitva hagyja annak kérdését, hogy Kossuth vajon Warghán keresztül ellenőrizte volna-e Pulszky Ferenc államtitkárt, a minisztérium érdemi irányítóját. Júliustól a Bajza József által szerkesztett *Kossuth Hírlapjába* írt „W” szignóval Bécs magyarelles fellépéseit élesen bíráló cikkeket. Az udvarral történő szakításhoz közeledve egyre jelentősebb szerep jutott a számára: aktívan részt vett a bécsi forradalom bukásakor a vezetők kimenekítésében, Bem Józsefnek ő maga szerzett útlevelet. A hatóságok november 5-én tartóztatták le, s mivel Pulszky közben emigrált, Wargha lett a fő célpont, ügyét kiemelten kezelték. Leginkább a Csány

Lászlóhoz, Nyáry Pálhoz és Kossuthoz írott levelei érdekelték a hatóságot (e levelekből a szerző többet mellékel a függelékekben). A legsúlyosabb vád ellene a bécsi felkelés kirobbantásához való közvetlen hozzájárulás, valamint a magyar politikusok s a bécsi forradalmárok közötti kapcsolattartás szervezése volt. A vizsgálat során Wargha magatartására a gondosan végiggondolt, higgadt érvelés volt jellemző, mások számára terhelő kijelentéseket jobbára már csak akkor tett, amikor tudhatta, hogy az illető (például Pulszky) már biztonságban van. Deák Ágnes nem is tartja valószínűnek azt a történeti szakirodalomban jelen levő sejtést, miszerint Wargha már ekkor bizalmas információkat adott volna ki, mi több, Wargha olyan kijelentéseit is, mint: „egy számomra adandó alkalmammal nem lényegtelen felvilágosításokkal szolgálni kész leszek, mind személyekről, mind pedig körülményekről” (119) – csak retorikai fordulatnak tartja. 1850 júliusában Warghát végül két év nehéz vasban töltendő börtönre ítélték, de kegyelmet kapott.

A következő fejezet számol be Wargha kettős ügynökké válásáról. Pestre visszatérve, 1850 augusztusában, Warghának új egzisztenciát kellett teremteni, immár harmadszor s most a legrosszabb körülmények közt. A forradalmi szervezkedések központjának számító Kossuth-családdal nagyon hamar kapcsolatba került s csatlakozott a forradalmi mozgalomhoz, ezzel felhíva magára a rendőri szervek figyelmét. Mivel nem tekintették pesti illetékességűnek, a 3. hadsereg főparancsnoka elrendelte, hogy hagyja el a várost. Ekkor, a negyedik újra-

kezdési kényszertől fenyegetve ajánlotta fel szolgálatait Eduard Podolsky főbiztosnak, a hadsereg-parancsnokság rendőri ügyosztálya vezetőjének. Rendőrinformátorként választhatta volna azt az utat, hogy megpróbálja jelentéktelen vagy téves információkkal félrevezetni a rendőrséget, de nem ezt tette: besúgóként ugyanolyan szorgalommal látta el feladatát, mint élete korábbi szakaszaiban. Wargha információi alapján fogták el és végezték ki például a magyarországi mazzinista összekövés egyik vezetőjét, Jubál Károlyt és a dél-dunántúli fegyveres ellenállás megszervezését elvállaló Gasparich Kilitet. A forradalmárok szinte egyáltalán nem gyanakodtak rá, sőt, kimondottan bizalmi feladatokkal bízták meg. Minthogy informátornak a rendőrfőnökök saját bizalmi emberüket szokták alkalmazni, Podolsky 1852. novemberi távozása Wargha besúgói karrierjének a végét is jelentette. Ekkor ajánlotta fel, hogy Londonba utazva kipuhatolja Kossuthék tevékenységének irányvonalát, s ekkor kapott utasítást Johann Kempentől, a Legfelsőbb Rendőri Hatóság vezetőjétől, hogy tudjon meg valamit a magyar koronaékszerekről.

A kötet leghosszabb fejezete (30 oldal) beszél el a Szent Korona lelőhelyének elárulását. A korona holletének rejtjele törtszámokból állt, a megoldókulcs a Kossuth-nóta egyik variánsa volt. Wargha azt vallotta, hogy a titkot egy Szűcs nevű emigráns árulta el neki 6000 font sterlingért, aki az elásásnál részt vett a helyszín biztosításában. Szűcsről azonban nem tudunk semmit, s a korona elásói sem emlékeztek rá, így elképzelhető, hogy Wargha

az információt Kossuthtól kapta, csak titkolni akarta bizalmi viszonyukat. A korona felfedezésének hírére megkezdődtek a találgatások az áruló személyéről, s noha nyomtatásban csak 1877-ben jelent meg a vád, hamar felmerült Wargha neve. A történettudomány, megbízható források híján, nem foglalkozott a kérdéssel, egészen addig, amíg 1919-ben Hanns Schlitter kiadta Kempen báró, az ügy Wargha utáni leg-hitelesebb tanújának emlékiratát, amit a történeti szakirodalom azóta is kiindulópontul használ a téma tárgyalásakor. Deák Ágnes azonban csúsztatásokat fedezett fel a báró írásában – ezeket Kempen azért követhette el, hogy ne derüljön ki, miszerint Wargha megpróbálta becsapni a rendőrséget: a koronáról csak azután tett jelentést, hogy a Gasparich-csal való gyanús összekötetései miatt letartóztatták. Úgy tűnik tehát, hogy Wargha ezúttal úgy gondolhatta, hogy a feje a tét, s az is kérdéses, hogy a koronáról eredetileg megnyit árulni volna el. A megtalálás után (valószínűleg szemhunyas mellett) Londonba szökött a 60 ezer konvencióforint jutalommal, távollétében azonban a Kossuth-dollárokkal kapcsolatos titkolt ügyletei miatt húsz év várfogságra ítélték.

A könyv utolsó két fejezete Wargha londoni életéről, valamint hazatéréséről és haláláról szól. Az emigránsokhoz való csatlakozást Deák Ágnes Wargha 1848-as eszmék iránti változatlan vonzalmával magyarázza. Londoni élete eleinte kedvezően indult: trafikot nyitott, Kossuthék szívélyesen fogadták. Az emigránsok azonban hamarosan gyanakodni kezdtek rá, mert feltűnő volt Wargha nagy gazdagsága, ami

a koronaügyben felé terelte a gyanút. Eszter nevű lányának naplója alapján megrajzolható Wargha kapcsolati hálója, amelyből a Kossuth vonzási körzetébe tartozók mégsem szorultak ki, mert Warghának mindig voltak „protezsáltjai”, akiket a korabeli nemesség vendéglátó hagyományainak megfelelően tartott el. E szokása is hozzájárulhatott anyagi jólétének megrendüléséhez: 1857-ben boltját be kellett zárnia, két sikertelen vállalkozás után pedig teljesen tönkrement. Ekkor, teljesen elszigetelődve kezdett el gondolkodni a hazaköltözésen, végül 1859 nyarán határozta el, hogy hazatér.

Deák Ágnes kutatásai során kiderítette, hogy Wargha hazatérése után is folytatta informatori tevékenységét egészen 1871-es menesztéséig. 1864 végén Nagyváradra költözött, s itt végre (1875-ben) elérte a kívánt pozíciót a társadalmi ranglétrán: főjegyzővé választották, ezt azonban csak egy évig, 1876-os haláláig tölthette be. Mivel a koronaügy nyílt titok volt a közvélemény számára, különös ketősség jellemezte a halála kapcsán megjelent megemlékezéseket.

Könyve befejező gondolatul a szerző több lehetséges utat is felvázol Wargha pályájának értékeléséhez. Felfedezhetjük életében a vagyontalan kismemes kényszerpályáját: élete megkapaszkodások és bukások sorozata, romlásának oka a tehetsége és vágyai nagyságához képest alacsony társadalmi státusa, valamint az értelmiségi lét még ingatag volta. Anyagi csődjéért okolhatjuk tiltott szerelmét is, besűgónak állását magyarázhatjuk a családfenntartás kényszerével. Láthatjuk azonban Warghát erkölcstelen, cinikus

alaknak is, mint ahogy azt Szemere is tette, és erre is találnánk bizonyítékot: a besúgással nem a börtönt kerülte el, tudta, hogy akiket feldob, azokra halál vár, s kettős életét 1860-tól ismét folytatta. De egy sajátos liberális pályaképet is láthatunk: egy olyan liberális politikus életét, aki elvbarátai által teljesen cserbenhagyva érezte magát Bécsben 1848 őszén.

Deák Ágnes arra hívja fel a figyelmet, hogy ezen értelmezési keretek végleges választ nem adhatnak, legfeljebb hozzájárulhatnak Wargha István emberi sorsának megértéséhez. Véleményem szerint e kitűnő monográfia alapján bármilyen variáció valóban alaposan végiggondolható.

Tarafás Imre

Hannes Grandits – Karin Taylor (eds.): Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s).

Central European University Press, Budapest, 2010. 415 oldal.

A turizmussal társadalomtudományi szempontból foglalkozó nemzetközi szakirodalom hosszú időn keresztül elsősorban a Nyugatra, később pedig a harmadik világra, valamint a kettő között fennálló viszonyra koncentrált, és egészen az utóbbi időig kevés figyelmet szentelt a közép-kelet-európai régió és a Balkán turizmusának. Az elmúlt években azonban pozitív fordulat következett be ezen a téren, amelynek eredményeként egyfelől az eddig elhanyagolt európai területek, másfelől pedig a turizmus szemszögéből eddig kevésbé feltérképezett időszak, a szocializmus korszaka is a kutatás középpontjába került.

A fokozódó érdeklődés egyik jele és egyúttal eredménye a *Yugoslavia's Sunny Side* címmel megjelenő tanulmánykötet, amely az ötvenestől a nyolcvanas évekig vizsgálja a turizmus alakulását az egykori Jugoszlávia területén. A téma szempontjából a vizsgált ország helyzete azért is érdekes, mert a sztálini politikától és a Szovjetuniótól való eltávolodását követően – a többi szocialista országgal összevetve – a Nyugattal szembeni kiegyensúlyozottabb politikájának köszönhetően gyakran a Nyugat és a Kelet blokkjai között betöltött köztes helyzetét emelték ki. Ezt támasztotta alá 1961-től „el nem kötelezett ország” mivolta is. Speciális helyzetét részben éppen a turizmushoz való, a többi szocialista országtól lényegesen eltérő hozzáállása alapozta meg.

A nyitottabb határok, a külföldi valuta elérhetősége, az útlevel jóformán akadálytalan beszerzése, a számos országra vonatkozó vízummentesség a hatvanas évektől a turizmus egyre szabadabb megindulását tette lehetővé a külföldről érkező turisták, később pedig a kifelé irányuló utazások tekintetében egyaránt.

A könyv szerkesztői, Hannes Grandits és Karin Taylor Délkelet-Európa történelmét kutatják, Grandits a berlini Humboldt Egyetem történész-professzoraként, Taylor pedig a mindennapi élet és a populáris kultúra szakértőjeként. Az általuk szerkesztett kötet tanulmányai érintik mind a ki-, mind a befelé irányuló utazások kérdését, elsősorban azonban Jugoszlávia belföldi turizmusának problémáját vizsgálják. A könyv három alegységre tagolva foglalkozik a turizmussal kapcsolatos állami politika alakulásával; a turizmus jóléti indikátor és (nemzeti) identitásképző szerepével; végül pedig a turizmus mint gazdasági szektor változásaival és a lakosság azokra adott reakcióival. John K. Walton és a szerkesztők bevezetőit követően Igor Duda a belföldi turizmus megindítását célzó állami intézkedéseket, Rory Yeomans a turizmusra és szabadidőre vonatkozó állami propaganda mögött meghúzódó – olykor egymással is szembekerülő – ideológiai és gazdasági megfontolásokat, Igor Tchoukarine pedig a Jugoszláviába irányuló nemzetközi turizmus kialakulásának

folyamatát mutatja be. Az ezt követő fejezetek szerteágazó kutatási területeket fednek le, így többek között sor kerül Tito szülőfaluja (Nevena Škrbić Alempijević – Petra Kelemen), a *vikendica*, azaz víkendház (Karin Taylor), a szomszédos országokba irányuló bevásárlóturizmus (Maja Mikula), a magánzállásokon kialakuló privát turizmus (Karin Taylor), az építőtáborok (Dragan Popović), a szabadidő eltöltéséhez tanácsokat megfogalmazó *Vikend* magazin (Igor Duda) és az 1984-es szarajevói téli olimpiai játékok (Kate Meehan-Pedrotty) vizsgálatára is. Az egyes tanulmányokat végül Patrick Hyder Patterson összegzése zárja.

A kötet fő erényét az eddigi ilyen irányú kutatások szűkössége által igazolt témaválasztás mellett a turizmus és az állam kapcsolatának vizsgálata; a turizmus, illetve tágabb értelemben a szabadidő és a munka viszonyának újabb szempontokat is figyelembe vevő elemzése jelenti; továbbá annak bemutatása, hogy a turizmus alulról szerveződő, sok esetben a rendszerrel ellentétes megnyilvánulásai miként hatottak arra vissza, és járultak hozzá az ideológia és az alapvetően mégiscsak kommunista berendezkedés módosulásához.

Jugoszlávia területét a II. világháborút megelőzően is élénk nemzetközi idegenforgalom jellemezte, amit először a háború, majd a negyvenes évek végén a Moszkvától való eltávolodás vetett vissza. Ez utóbbi miatt 1948 körül Jugoszlávia számos szocialista országban (így többek között Magyarországon is) utazási tiltólistára került. Ez a turizmusban egyrészt az addig hangsúlyosabb kelet-európai orientáció helyett Nyugat felé fordul-

ást eredményezett, másrészt a keleti blokk területéről érkező turisták elapadásának következményeként létrejövő vákuum a belföldi idegenforgalom felendüléséhez is nagyban hozzájárult. Ezzel kapcsolatban azonban nehézséget jelentett, hogy a gyorsan industrializálódó ország újonnan létrejövő munkástömegei nem minden esetben adaptálódtak a számukra addig ismeretlen életkörülményekhez és életmódhoz; így először a turizmusra, a szabadidő utazással való eltöltésére irányuló igényt kellett megteremteni. Az ezzel kapcsolatos állami ideológiának kezdetben két hangsúlyos eleme volt: a turizmusra egyrészt a munkások testi-lelki-szellemi fejlesztése egyik eszközeként tekintettek; másrészt célként fogalmazódott meg a pánjugoszláv identitás és az összetartozás érzésének erősítése is. Ezáltal a turizmus az ideológiai nevelés terepévé vált, amit a kötet munkásüdülőkéről, a Tito szülőháza körül létrehozott skanzenről, illetve az ifjú munkások építőtáboráról szóló fejezetei mutatnak be. Ugyanígy a turizmus az új társadalmi rend, az egyenlőséghez vezető út egyik építőkövéül is szolgált, hiszen addigi exkluzív jellegét elveszítve nemcsak egy kisebbség, hanem a tömegek számára is elérhetővé vált.

A turizmus ugyanakkor az állami politikai beavatkozás mellett az egyéni döntések színterét is jelentette, ahol a gyakorlat olykor végül módosította az állam által eredetileg e tevékenységhez kapcsolt és ennek segítségével szorgalmazott ideológiát. Ez történt például az ifjúsági építőtábori részvételek esetében, ahol az ideológiai nevelő funkció mellett a résztvevők alternatív

motivációi, mint például a szórakozás iránti igény is meghatározó szerepet játszottak. A kezdeti ideológiai célok mellett azután hamarosan a gazdasági mozgatórugókat is megtalálhatjuk, és az ötvenes évektől kezdve Jugoszlávia külföldi turistákat megcélzó politikája egyre erősödött. Mivel az általuk behozott keményvaluta jelentős gazdasági erővel bírt, gyakran előfordult, hogy a szállásadók és a turizusból élők a külföldieket részesítették előnyben a belföldi turistákkal szemben. Idővel a korábbi ideológiai célt egyértelműen az a hozzáállás váltotta fel, amely a turizmust a jóléti életforma egyik alkotóelemének tekintette. Részben ezáltal jött létre az a jelenség, amit a könyv egyik szerzője, Rory Yeomans a fogyasztói társadalom egyfajta szocialista verziójának nevez, amelyben a turizmus a fogyasztáson, így a vágyott nyugati típusú jóléti életmód eléréséhez nyújtott szerepén keresztül egyúttal az állami legitimáció eszközzé is vált.

A kötet ezen túlmenően lehetőséget nyújt a munka és a turizmus gyakran szembeállított, de legalábbis egymástól elválasztott fogalmainak összetettebb vizsgálatára is, melyek azért sem kezelhetők külön, mert az egyén a szabadidő utazással való eltöltése során is számos szabálynak kénytelen megfelelni, amelyeknek egy részét éppen a turizmus iparága írja elő. Ilyen szabály például az, hogy milyen látnivalókat kell megnézni, miként kell szemlélni és értelmezni azokat, milyen felvételeket kell ezekről készíteni, milyen tárgyakkal és élményekkel kell hazatérni, azokról miként kell mesélni és még sorolhatnánk.

A kötet számos példát hoz arra, hogy a munka és a szabadidő miként fonódott össze a szocializmusban, például a két fogalom elkülönítése szempontjából nehezen behatárolható turizmusformán, a bevásárlóturizmuson keresztül. A hatvanas évek elejétől elterjedő és általánossá váló *vikendica*, azaz a nyári lak hasonlóképpen egyszerre jelentett üdülési lehetőséget, illetve az építkezésen és a ház fenntartásán keresztül a munkahelyi tevékenységen túlmutató munkát, amely aztán a megkeresett pénz legitim befektetésének módjává is vált egy, a magántulajdonhoz ambivalensen viszonyuló rendszerben. A nyaraló ráadásul későbbi kiadása révén újabb pénzszerzési forrást jelentett.

A *vikendicával* kapcsolatban még azt is érdemes megjegyezni, hogy a turizmus eme formája abban az értelemben is kitörési pontot kínált a rendszerrel szemben, hogy a vidéki nyári lakok népszerűségéhez éppen az újonnan létrejövő szocialista iparvárosokból való elvagyódás járult hozzá. Azonkívül, hogy a tulajdonosokban a jólét érzését keltették, alkalmat teremtettek a munkás mellett az attól eltérő identitások (házigazda, kertész, kézműves, üzletember stb.) megélésére is. Mindez jól érzékeltette, hogy a szabadidő eltöltésének a rendszer által kontrollálhatatlan, legfeljebb követhető módjai miként kérdőjelezték meg a politika által irányítani vágyott társadalmi berendezkedés egyes elemeit és az azok mögött húzódó ideológiát. Ezekre példa a kötetben a *vikendicával* kapcsolatban az építkezésben és lakberendezésben a szocializmusétól idegen esztétika alkalmazása, amit a külföldre

járó vendégmunkások hoztak haza magukkal, vagy a turizmusnak a szocializmus eszméjétől elvileg idegen fogyasztásközpontú megélése mind a belföldi nyaralások (az ideológiai keretet sem nélkülöző munkásüdülő helyett szálloda, magánszállás, saját nyaraló választásával), mind a bevásárlóturizmus során.

Ugyanakkor azt is érdemes megvizsgálni, hogy a turizmus, a szabadidő, az életmód alakulásának milyen szerepe lehetett a szocialista rendszer hanyatlásában. Maja Mikula, a bevásárlóturizmusról szóló fejezet szerzője ezzel kapcsolatban például azt a kér-

dést tette fel, hogy miként a fogyasztói életmód bizonyos fokú engedélyezése Jugoszláviában a jólét érzésének megteremtésén keresztül a rendszer legitimációjához járult hozzá, lehetséges-e, hogy végül hasonló jelentősége volt annak lebomlásában is. Ha a kérdésre kapott válasz igen, akkor hasznosnak bizonyulna – amire jóllehet a fenti kötet szerzői nem vállalkoztak – a turizmus ilyen irányú szerepének további alaposabb vizsgálata a szocialista korszak szélesebb összefüggéseinek megértésében.

Marosy Júlia

SZERZŐINK

Ábrahám Barna (1967) történész

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Közép-Európa Intézet,
Nyugati Szláv Nyelvek Tanszéke)
abraham.barna@btk.ppke.hu

Andreas Etges történész

(John F. Kennedy-Institut für Nordamerikastudien – Freie Universität, Berlin)
etges@jfki.fu-berlin.de

Bozsonyi Károly (1966) szociológus

(Károli Gáspár Református Egyetem BTK,
Társadalom- és Kommunikációtudományi Intézet)
bozsonyi@yahoo.com

Eiler Ferenc (1968) történész

(MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet)
feiler@mtaki.hu

Erdélyi Máttyás (1985) egyetemi hallgató

(Közép-európai Egyetem)
erdelyi.matyas@gmail.com

Gaucsik István (1973) történész

(Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete)
gaucsikistvan@gmail.com

Halmos Károly (1955) történész

(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténet Tanszék)
halmos.karoly@btk.elte.hu

Horváth Zsolt (1964) történész

(MTA BTK Történettudományi Intézete)
hzsolt@mtatk.hu

Kaposi Zoltán (1960) történész

(PTE Közgazdaságtudományi Kar)
kaposi@ktk.pte.hu

Kmetty Zoltán (1982) szociológus

(Károli Gáspár Református Egyetem BTK,
Társadalom- és Kommunikációtudományi Intézet)
zkmetty@yahoo.com

Marosy Júlia (1984) antropológus, Ph.D-hallgató

(ELTE BTK Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtudományok
Doktori Program)
juliamarosy@gmail.com

Szűcs Zoltán Gábor (1979) politológus

(MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet)
szucs.zoltan.gabor@mtapti.hu

Tarafás Imre (1988) egyetemi hallgató

(ELTE BTK)
tarafasimre@gmail.com

Tóth-Bartos András (1981) történész, Ph.D-hallgató

(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
tbadexter@gmail.com

Vári András (1953–2011) történész

(Miskolci Egyetem BTK Egyetemes Történeti Tanszék)

CONTENTS

NATION AND ECONOMICS

András Vári	Large Estates, Peasants and Nation: The Ideological Precursors of the 1919–1920 Central Eastern European Land Reforms in the Political and Economical Discourse	5
Andreas Etges	Economic Nationalism: USA and Germany in Comparison, 1865/71–1914	30
István Gaucsík	History and Myth-Making: Sketches about the “First” Slovakian Co-Operative	42
Károly Halmos	Emporium and Empire: Nationalism in Business – Leó Lánczy	61
Barna Ábrahám	Enrichment and Nation-Building: The Economic Efforts of the Romanian Elite in Transylvania in the Second Half of the Nineteenth Century	79
András Tóth-Bartos	The Politics of Land in Northern Transylvania, 1940–1944	101
Ferenc Eiler	The “Accountability” of Germans: Social and Economic Consequences in Harta, 1945–1959	126
Károly Bozsonyi – Zsolt Horváth – Zoltán Kmetty	The Power Grid. The Social Network of the Hungarian Elite in the Kádár era Based on Hunting Habits	157

BOOKS

Szirácsik Éva (szerk.): Uradalmak kora.	– Zoltán Kaposi	185
Richard Dennis: Cities in Modernity. Representations and Productions of Metropolitan Space, 1840–1930.	– Mátyás Erdélyi	192
Demeter Tamás: A szociologizáló hagyomány. A magyar filozófia főárama a XX. században.	– Gábor Zoltán Szűcs	197
Deák Ágnes: A koronás Wargha. Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában.	– Imre Tarafás	202
Hannes Grandits – Karin Taylor (eds.): Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s).	– Júlia Marosy	207
Authors		211
Contents		213
Abstracts		215

ABSTRACTS

Barna Ábrahám: Enrichment and Nation-Building: The Economic Efforts of the Romanian Elite in Transylvania in the Second Half of the Nineteenth Century

The study deals with the embourgeoisement of Romanians living in Transylvania between the 1860s and the First World War, a process characterised by the rising of a new elite who chose pragmatic careers (doctors, lawyers, bank employees) and usually acquired land estates as well. The author examines how these professionals pursued the idea (and a rather utopian one at that) of an independent national economy that would develop through its own efforts. This they imagined to achieve by simulating the modernization of their Saxon compatriots, but maintaining the least contact possible with the Establishment, which they considered oppressive and predominantly ethnic Hungarian. The author makes use of magazine articles (mainly from *Familia*, *Revista Orăștiei* and *Revista Economică*), public lectures, and pamphlets, which all suggest that it is possible to build a modern civilized society without a strong manufacturing industry. They maintain that this can happen exclusively through cooperation and solidarity (saving banks, rural co-operatives). The proposed way to achieve their goals also include the revival of handicrafts, which allows villagers to make money in the winter, commercial banks, individual and common foundations, as well as well-equipped schools, which emphasise the importance of a national spirit and teach practical agricultural and industrial skills in Romanian, and so on. Following the overview of the shortcomings and strategies of agriculture, domestic industry, commerce and finance, the study is concluded with special chapters on the role of comprehensive national exhibitions and general propaganda in creating a virtual Romanian community of consumption, financial affairs, legal and health services.

Károly Bozsonyi – Zsolt Horváth – Zoltán Kmetty: The Power Grid. The Social Network of the Hungarian Elite in the Kádár era Based on Hunting Habits

Hunting played a prominent role in the life of the political elite of the Kádár era. Besides recreation, it also provided an excellent opportunity for relationship building. The study explores features of the power dynamics and structural characteristics of the political system based on the trophy presentation lists

issued by *Egyetértés*, which was one of the most important hunting association of the era, founded exclusively for members of the political elite.

The results confirmed the initial hypothesis that the slow decomposition of the system is reflected in hunting habits. Over time the leading political members of *Egyetértés* began to hunt together less and less, and the density of the joint hunting network decreased. Signs of the system's decay are clearly reflected in changes of hunting habits and the hunting network. In addition, the data reveals much more: the actors' informal position within the power structure, at the same time outlining the path of power dynamics of given members.

Ferenc Eiler: The “Accountability” of Germans: Social and Economic Consequences in Harta, 1945–1959

The study discusses the social and economic consequences of political decisions regarding the accountability of Germans in Harta, which is a town of predominantly German population, located on the left bank of the Danube a hundred kilometres south of Budapest. Reconstructing the internal structure of society and economic environment of Harta between the world wars, the study provides an insight into a world that post-1945 events and processes transformed fundamentally. The study focuses on the displacement of Germans, the subsequent settlement of ethnic Hungarians, and the consequences taking place immediately and continuing well into the 1950s. The closing date of the analysis is 1959 when both private land properties and co-operative groups were eliminated and the first co-operatives, then seen as “social smelters”, were established. These developments ushered in a new era in the life of the town's predominantly agricultural population.

István Gaucsík: History and Myth-Making: Sketches about the “First” Slovakian Co-Operative

The study deals with the nation-centred nature of the Slovakian historiography of co-operatives. As an example for Slovakian myth-making, the author discusses the interpretations of the penny co-operative founded in 1845 in Ószombat (present-day Sobotište in Slovakia). While this association comprised an organic part of the Hungarian community of associations, Slovakian historians consider it not only the first “ethnically Slovakian” credit union, but the first credit union in the Monarchy and the Continent. Contrary to historians' charges, this association, which was founded to encourage self-help and savings and regulate the members' self-improvement and lifestyle, did not discontinue due to discrimina-

tive Hungarian minority policies, but as a result of a natural process and adhering to the regulations laid down in its founding charter. The study focuses on the twentieth-century development of myth-making and the diminishing role of historical fact and archival research in the history of this particular association, as well as the foundation of actual associations in Ószombat in 1898 and 1902. It also addresses the nation-building concepts of Slovakian political elite. For Slovakian historiography the penny co-operative is not merely a subject of social historical research in the context of the local milieu of Ószombat. Slovakian historians also disregard the possibility of Habán (Anabaptist)-Slovak cultural interactions and have established a persistent historical construct to strengthen the Slovakian “small nation” identity.

Károly Halmos: Emporium and Empire: Nationalism in Business – Leó Lánczy

Leó Lánczy was the CEO of the Hungarian Commercial Bank of Pest, the largest Hungarian bank at the turn of the nineteenth century. This was an age when social Darwinism, coupled with an organic concept of society, provided a suitable terrain for connecting liberalism and nationalism. The banker viewed the matter of the nation as the issue of the central bank and financial markets. In the case of the former, Lánczy could not subscribe to the views of political nationalists. He dispensed his counsel much like a doctor advises prevention before cure, e.g. “should we decide on an independent central bank, we must be aware of such and such possible problem”. He did, however, wholeheartedly embrace the idea of south-eastern expansion. In this question he shared the ideology of Béni Kállay, a politician who presented his unique mixture of liberalism and imperialism as the preservation of the middle classes – or rather racial preservation, as it would be seen today.

András Tóth-Bartos: The Politics of Land in Northern Transylvania, 1940–1944

The most fundamental change in the life of the Hungarian minority in Transylvania between the world wars was brought about by the Romanian land reform, which was not entirely devoid of nation-building efforts and eventually resulted in a dramatic shrinkage of land held by Hungarians in Transylvania. Similarly to other territories re-annexed from 1938 onwards, all previous land re-parcelling was reassessed in the Northern Transylvanian territories, which were annexed to Hungary after the ruling of the Second Vienna Decision. In Northern

Transylvania the government chose to undertake this reassessment through civil procedure. On one hand, the point was to avoid the type of problems they experienced in northern Hungary. On the other hand, the extremely tense relationship with Romania was also a cause for concern, so measures suggesting broad state intervention were avoided.

The study focuses on those byways of the diverse land policies in northern Transylvania, which the Hungarian administration sought to increase Hungarian land properties in Transylvania, or more precisely, in order to solve problems of state pre-emption, free market exchanges and population settlement.

András Vári: Large Estates, Peasants and Nation: The Ideological Precursors of the 1919–1920 Central Eastern European Land Reforms in the Political and Economical Discourse

There are several detectable ideological precursors of Central and Eastern European land reforms of 1919–1920. However, these old “sherds” of ideology are not sufficient, even in their totality, to “explain” the advent of land reforms. As compared to the more forcible and larger scale confiscation of property in the course of the land reforms, any previous state settlement and similar precursors were inconsiderable. These ideas and ideological elements, however, may still serve as bridges in the course of events leading to land reforms in three distinct ways. First, they already contain the idea that the state is responsible for shaping the structure of society, even if it entails the intervention into private property or families. Secondly, these ideas also suggest that the state can consult “experts in this undertaking. Thirdly, the idea emerged that large estates serving as the essential basis for the old feudal elite should be replaced by a better distribution of land.

The logic of the world war brought three further catalytic factor into the equation. First, some land had to be allocated for the victims of war and the returning soldiers. Secondly, mass displacement began as early as the Second Balkans War, and this caused the rise of the opinion that foreign population poses military risk. Lastly, military administration has already imposed confiscation and used force on the population, which escalated by the catastrophic shortage of supplies in the last year of the war. Despite all this, it is safe to state that the aforementioned precursors had much less impact on the historical events between 1918 and 1930 than they did on the historiography of the subject between 1989 and 2011.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, amely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokot, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, melléletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozott irodalomlista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 1-2 oldalas tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését egyáltalán nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV.401.b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a forrás listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV.401.b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézírtattár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hrsg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció/szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*.
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> (Utolsó letöltés: 2009. március 9.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet rakjunk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Az idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjuk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com, főszerkesztő

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, judit.majorossy@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor utca 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

ELTE TáTK Hallgatói Bolt
1117 Pázmány Péter sétány 1/a

Gondolat Könyvesház
1053 Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúház
1054 Honvéd utca 5.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Ráday Könyvesház
1092 Ráday utca 27.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Megjelenik az AETAS történettudományi folyóirat
2012. évi első száma

„Átkos évek”, 1849–1867

Georg Seiderer: Liberalizmus és neoabszolutizmus

K. Lengyel Zsolt: Országképviselés a neoabszolutista Magyarországon

Szatmári Judit: A politikai élet színtere?

Manhercz Orsolya: Az esztergomi főszolgabíró az 1852-es császári utazás viharában

Vér Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alakváltozásai 1866-ban

Tevesz László: Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója

Dessewffy Gyula Mór börtönélményei az Újépületben, 1851

Kisantal Tamás: TörtéNet-elmélet. Gondolatok a történelem nem narrativista elképzeléséről

A folyóirat megrendelhető, illetve előfizethető a szerkesztőség címén.

Éves előfizetői ár: 3600 Ft (tartalmazza a postaköltséget)

Egy számot megrendelőknél: 900 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: 1000 Ft

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

A Múltunk 2012. évi 1-2. számának tartalmából:

Száz éve született Kádár János

Tematikus összeállítások Kádár Jánosról és a korszakról

Egy korszak arcai

Majtényi György a privat Kádárról
Borhi László az amerikai politika Kádár-képéről
Dunai Andrea Kádárról NDK-beli látogatásai tükrében
Mari Vares a finn Kádár-képről és kádárizmus fogalomról
Hell Roland Kádár emlékezetéről az egykori vezető káderek körében

Budapest a Kádár-korszakban

Kocsis János Balázs a lakáspolitiká másfél évtizedéről
Szívós Erika a Klauzál-téri bérházak világáról
Kondor Attila Csaba a budapesti iparpolitikáról

A társadalom és a politika

Valuch Tibor a korszak társadalmi átalakulásáról
Tomka Béla a szociálpolitikáról
Takács Róbert a kádári sajtópolitikáról
Fleck Zoltán a jogszolgáltatásról
Ispán Ágota a faluvillamosításról alulnézetből
Sipos Levente az 1963-as amnesztiáról

Egy korszak mérlege

Földes György a desztalinizációról
Mitrovits Miklós Rainer M. János könyvéről és a kádárizmusról
Egry Gábor Tomka Béla könyvéről és a gazdasági leszakadásról

Fotók a Kádár-hagyatékből

Az 1-2. szám megjelenik május 23-án.

A *Múltunk* elérhető www.multunk.hu címen.

Számaink megvásárolhatóak és lapunk előfizethető a Napvilág Kiadónál (1054 Budapest, Alkotmány u. 2.), előfizetési díj egy évre 2400 Ft.

Az *Etnoszkóp* az ELTE BTK néprajz szakán végzett vagy ott tanuló hallgatók kezdeményezésére, más egyetemek hallgatóinak és dolgozóinak bevonásával létrejött új, tudományos folyóirat.

Célja, hogy teret biztosítson a *szöveg-, a történeti, valamint a kortárs folklorisztika* számára. A folyóirat nyitott fórumként publikációs lehetőséget kínál valamennyi intézmény hallgatójának és fiatal kutatóknak egyaránt. Az *Etnoszkóp* dinamikus, sokszínű periodikaként állandó rovatok segítségével különböző perspektívából közelíti meg a fenti tudományterületeket. A folyóiratban a tanulmányok

mellett helyet kap az utóbbi évek legfontosabb külföldi és hazai szakirodalmának igényes, kritikus recenzálása és fordítása, valamint interjúk és beszélgetések formájában megszólalnak az adott tudományterület ismert kutatói is.

Etnoszkóp I. évf. 1. sz. – Szövegfolklorisztika

Szerkesztők: Ilyefalvi Emese – Smid Bernadett – Szakál Anna

TARTALOM

Nagy Ilona: Beköszöntő

Nagy Réka: Egy 20. századi „betolakodó író” életpályája és munkássága. Egy kéziratos hagyaték vizsgálatán alapuló kutatás problémái, lehetséges megközelítései

Chikány Judit: A cigányok harca Nagyidán

Havay Viktória: Gaal György német népmesefordításai

Nagy Krisztina: „Én vagyok a Petri gulyás...” Irodalmi-folklorisztikai szövegcsalád-vizsgálat és -elemzés

Vargha Katalin: A mesétől a találós kérdésig. Adalékok a magyar szóbeli rejtvények terminológiájához (1789–1935)

Ruth B. Bottigheimer: A tündérmesék eredete, terjedése és a népi narratíva elmélete

Ingo Schneider: Az elbeszélés iránti multidiszciplináris érdeklődés és az elbeszéléselemletek sokfélesége

Leonora Sava – Maria Candale: A néprajzi levéltár és a valóság szövegkonstrukciói

Szakál Anna: Egy mesegyűjtemény kiadásának margójára. *Vót, hol nem vót. Moldvai csángó népmesék.* Összeállította Zakariás Erzsébet. Illusztrálta Salat-Zakariás Csaga. Koinónia, Kolozsvár, 2009.

az *Etnoszkóp* blogja: etnoszkop.blogspot.com

Kapható |a szerkesztőknél, az ELTE BTK Jegyzetboltjában (www.jegyzetelte.hu), a Néprajzi Múzeum boltjában (www.neprajz.hu), valamint a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaságnál (www.kjnt.ro) 1000 HUF-ért/15 RON-ért.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

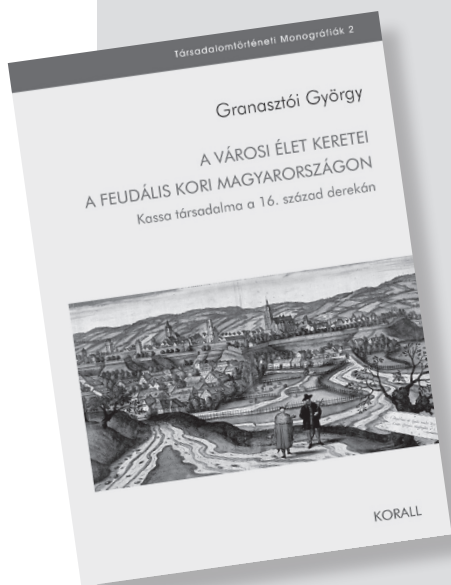
a Társadalomtörténeti Monográfiák 2. kötete:

Granasztói György

A VÁROSI ÉLET KERETEI A FEUDÁLIS KORI MAGYARORSZÁGON

Kassa társadalma a 16. század derekán

A mindennapi élet története másképpen érdekes, mint a csatáké, politikai küzdelmeké, kis vagy nagy királyoké. A mindennapi élet múltjából a legtöbb ember a saját jelenére ismer. Ennek, „A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon” című könyvnek Kassa a főhőse, a legfontosabb szereplői pedig maguk az itt lakók. A hétköznapi városi élet kereteinek alakulását az a háttér határozta meg, amelynek megismerése másképpen érdekfeszítő, mint a regényesnek képzelt mozzanatok. Például mindaz, ami két, európai viszonylatban is egyedülálló, különleges családtörténeti forrásból olvasható ki. Ezekből rendkívül érdekes ismereteket sikerült nyerni a magyarországi városi polgári családról, többek között a családi élet időtartamáról, a késői házasságról, a háztartások összetételéről, vagy a gyermekek feltűnően alacsony számáról. Több európai analógia segítségével a sok hasonlóság mellett néhány, mondhatni „magyaros” sajátosságra is sikerült fényt deríteni. Más forrásokkal kiegészítve a több tevékenységre alapozott polgári életforma természetét, a céhes iparosság jelentős átalakulását, a piacon zajló életet, a politikai közélet szociológiáját, vagy éppen a német–magyar együttélést lehetett megfigyelni. Városunkat Hufnágel György színes metszete segítségével, amely mintha fotó lenne, könnyű magunk elé képzelni. Az ezen a „fényképen” látható Kassát azonban a benne lakók kelthetik számunkra életre. Róluk, mindennapjaikról olvashatunk ebben a könyvben.

A kötet bolti ára 3900 Ft,

megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (2925 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (3510 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 3. kötete:

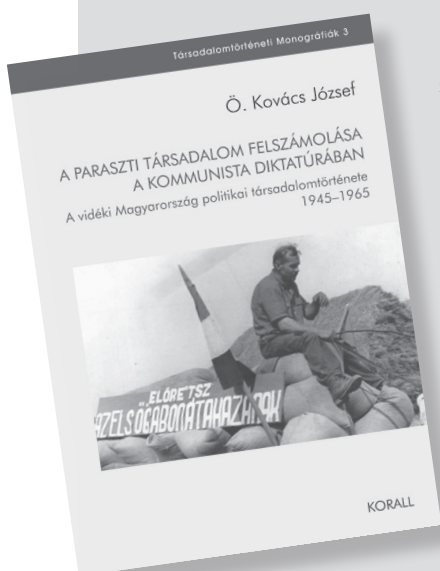
Ö. Kovács József

A PARASZTI TÁRSADALOM FELSZÁMOLÁSA A KOMMUNISTA DIKTATÚRÁBAN

A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965

Ö. Kovács József monográfiája széles körű alapkutatásra épülő, a külföldi jelenkorkutatás elméleti-módszertani kérdéseit is tárgyaló, megkerülhetetlen munka. A szerző a kollektivizálás folyamatát a paraszti életvilágok szemszögéből mutatja be. A mikroperspektívát előtérbe helyező társadalomtörténeti elemzés a kollektivizálásra olyan hadjáratként tekint, amelynek célja az volt, hogy felszámolja a kommunista diktatúra útjában álló utolsó, önálló gazdasági alappal, értékrenddel, ezáltal autonómiával rendelkező társadalmi nagycsoportot, a parasztságot. Ez a programadó ideológusok munkáiból és a végrehajtás módoszataival egyértelműen igazolható megközelítés segít az események és következmények súlyának, téjténe megértésében. A szerző forrásként elsősorban az MDP–MSZMP-iratokat használta, a fővárosban őrzött állagok mellett feltárta valamennyi megyei levéltár vonatkozó dokumentumait. A hivatalos normákat ütközteti a pártfondokban fennmaradt, megannyi jogsértésről, megaláztatásról, sőt terrortól tanúskodó beszámolóival. E forrásbázis kiaknázásával egyszerre képes megjeleníteni a diktatúra logikáját és a paraszti életvilágok reakcióit.

Horváth Gergely Krisztián

Az 540 oldalas kötet számos fotóillusztrációt tartalmaz, függelékében 33 korabeli válogatott dokumentum szövegét adja közre.

A kötet bolti ára 5500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen.
Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (4125 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (4950 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

